EOS

COMMENTARII
SOCIETATIS PHILOLOGAE
POLONORUM

EDUNTUR INDE AB ANNO MDCCCXCIV

EDITOR PRIMARIUS
JACOBUS PIGOŃ

EDITORES
CHROSTOPHORUS NAWOTKA
GEORGIUS AXER
MARGARITA BOROWSKA

Volumen XCI 2004
Fasciculus 1

WRATISLAVIAE–CRACOVIAE–VARSOVIAE
POLSKIE TOWARZYSTWO FILOLOGICZNE –
OŚRODEK BADAŃ NAD TRADYCJĄ ANTYCZNĄ UW
2004

EDITORUM CONSILIUM

SILVESTER DWORACKI, POSNANIAE
SOPHIA GŁOMBIOWSKA, GEDANI
LESCUS MROZEWICZ, POSNANIAE
HENRICUS PODBIELSKI, LUBLINI
GEORGIUS STYKA, CRACOVIAE
MARIANUS SZARMACH, TORUNII

ROMUALDUS TURASIEWICZ, CRACOVIAE

COMMENTARII EDUNTUR ADMINISTRANTUR

50-139 WROCŁAW, UL. SZEWSKA 49
INSTYTUT FILOLOGII KLASYCZNEJ I KULTURY ANTYCZNEJ
UNIWERSYTETU WROCŁAWSKIEGO
e-mail: eos@uni.wroc.pl

EDITORUM ADIUTOR

SLAVOMIRUS TORBUS

Wydano ze środków Komitetu Badań Naukowych
przy wsparciu finansowym Fundacji *Instytut „Artes Liberales"*
we współpracy wydawniczej z Ośrodkiem Badań nad Tradycją Antyczną

© Copyright by Polskie Towarzystwo Filologiczne, Wrocław–Kraków–Warszawa 2004

EOS XCI fasc. 1

2004

EOS

ORGAN
POLSKIEGO TOWARZYSTWA
FILOLOGICZNEGO

UKAZUJE SIĘ OD ROKU 1894

REDAKTOR NACZELNY

JAKUB PIGOŃ

REDAKTORZY

KRZYSZTOF NAWOTKA
JERZY AXER
MAŁGORZATA BOROWSKA

Rocznik XCI 2004
Zeszyt 1

WROCŁAW–KRAKÓW–WARSZAWA
POLSKIE TOWARZYSTWO FILOLOGICZNE –
OŚRODEK BADAŃ NAD TRADYCJĄ ANTYCZNĄ UW
2004

EOS

COMMENTARII
SOCIETATIS PHILOLOGAE
POLONORUM

EDUNTUR INDE AB ANNO MDCCCXCIV

EDITOR PRIMARIUS

JACOBUS PIGOŃ

EDITORES

CHROSTOPHORUS NAWOTKA
GEORGIUS AXER
MARGARITA BOROWSKA

Volumen XCI 2004
Fasciculus 1

WRATISLAVIAE–CRACOVIAE–VARSOVIAE
POLSKIE TOWARZYSTWO FILOLOGICZNE –
OŚRODEK BADAŃ NAD TRADYCJĄ ANTYCZNĄ UW
2004

EDITORUM CONSILIUM

SILVESTER DWORACKI, POSNANIAE
SOPHIA GŁOMBIOWSKA, GEDANI
LESCUS MROZEWICZ, POSNANIAE
HENRICUS PODBIELSKI, LUBLINI
GEORGIUS STYKA, CRACOVIAE
MARIANUS SZARMACH, TORUNII

ROMUALDUS TURASIEWICZ, CRACOVIAE

COMMENTARII EDUNTUR ADMINISTRANTUR

50-139 WROCŁAW, UL. SZEWSKA 49
INSTYTUT FILOLOGII KLASYCZNEJ I KULTURY ANTYCZNEJ
UNIWERSYTETU WROCŁAWSKIEGO
e-mail: eos@uni.wroc.pl

EDITORUM ADIUTOR

SLAVOMIRUS TORBUS

Wydano ze środków Komitetu Badań Naukowych
przy wsparciu finansowym Fundacji *Instytut „Artes Liberales"*
we współpracy wydawniczej z Ośrodkiem Badań nad Tradycją Antyczną

© Copyright by Polskie Towarzystwo Filologiczne, Wrocław–Kraków–Warszawa 2004

CURIS HOSCE COMMENTARIOS IN LUCEM PROFERENDI
WRATISLAVIAM TRANSLATIS
PIUM MUNUS EXSEQUI CUPIENTES

EDITORIBUS POSNANIENSIBUS

SILVESTRO DWORACKI
LESCO MROZEWICZ

OB OPERAM REBUS EOIS TOT PER ANNOS
EGREGIE PRAESTITAM
GRATIAS AGIMUS SINGULARES

SPERAMUSQUE FORE
UT CONSILIO SALUBRI PRUDENTIAQUE
IN POSTERUM QUOQUE NOBIS OPITULENTUR

H. T. EDITORES

CONSPECTUS MATERIAE

COMMENTATIONES

Jan Kucharski: Orestes' Lock. The Motif of Tomb Rituals in the *Oresteia* and the Two *Electra* Plays 9–33

Krzysztof Nawotka: Alexander the Great and the Kingdom of Asia 34–43

Maciej Jońca: Blood Revenge and Murder Trial in the Early Roman Law 44–51

Altay Coşkun: Zur Umsetzung der Bürgerrechtsverleihungen durch die *Lex Plautia Papiria* und zu den Prätoren des Jahres 89 v. Chr. (Cic. *Arch.* 7–9) 52–63

Katarzyna Balbuza: Triumph in the Service of Emperors' Dynastic Policy During the Principate 64–84

Krzysztof Królczyk: Die Rechtsstellung der Veteranen im Römischen Reich 85–107

Sebastian Ruciński: Position des *curatores regionum* dans la hiérarchie administrative de la ville de Rome 108–119

Mateusz Żmudziński: Cities and Army Camps Supplies on the Middle and Lower Danube in the Principate Period in the Light of Archaeological Sources 120–130

Katarzyna Maksymiuk: Some Remarks on Political Relations between Sasanian Persia and Rome during the Principate 131–139

Piotr Bering: Recepcja antyku w kulturze staropolskiej w świetle rękopisów kórnickich 140–150

CENSURAE LIBRORUM

Walter Burkert, Die Griechen und der Orient. Von Homer bis zu den Magiern, München 2003 (Marek Winiarczyk) 151–156

Christiane Sourvinou-Inwood: Tragedy and Athenian Religion, Oxford 2003 (Joanna Komorowska) 156–162

Włodzimierz Appel, *Klea kai aklea andron*. Zarys dziejów greckiej poezji epickiej od Choirilosa do Nonnosa, Toruń 2002 (Tomasz Mojsik) 163–168

Maria Musielak, Społeczeństwo greckich miast zachodnich wybrzeży Morza Czarnego, Poznań 2003 (Krzysztof Nawotka) 168–169

Hans-Friedrich Mueller, Roman Religion in Valerius Maximus, London–New York 2002 (Lechosław Olszewski) 169–174

Silke Trojahn, Die auf Papyri erhaltenen Kommentare zur Alten Komödie. Ein Beitrag zur Geschichte der antiken Philologie, München–Leipzig 2002 (Mieczysław Mejor) 174–177

Dimitri Gutas, Greek Thought, Arabic Culture. The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbāsid Society (2nd–4th/8th–10th centuries), London–New York 1998 (Marek Winiarczyk) 177–184

Maciej Kazimierz Sarbiewski: Epigrammatum liber (Księga epigramatów), wydały i przełożyły Magdalena Piskała i Dorota Sutkowska, Warszawa 2003 (Justyna Zaborowska-Musiał) 185–190

Hermann Diels (1848–1922) et la science de l'antiquité. Huit exposés suivis de discussions. Entretiens préparés et présidés par William M. Calder III et Jaap Mansfeld, Vandoeuvres–Genève 1999 (Marek Winiarczyk) 190–193

C O M M E N T A T I O N E S

Eos XCI 2004
ISSN 0012-7825

ORESTES' LOCK

THE MOTIF OF TOMB RITUALS IN THE *ORESTEIA* AND THE TWO *ELECTRA* PLAYS

By

J A N K U C H A R S K I

It is usually the matricide and the moral issues related to it that are considered – rightfully – to be the crux of any of these three tragedies. Consequently, all preceding events in the dramatic plots would be expected to contribute somehow to this violent culmination. The subject of this paper, however, appears somewhat problematic. A motif seemingly marginal and rather loosely attached to the main sequence of events leading to the matricide – and yet it is presented with startling persistence in each of the tragedies in question, despite significant differences in the treatment of the myth in many other respects[1].

In this paper I will try to prove that this persistence is not accidental and that this motif bears significant relevance to each of the three tragedies. Let us start analyzing it with the most obvious aspect: the place occupied by Orestes' tomb rituals in the sequence of events, which constitutes the plot of each of the three tragedies in question.

THE PLOT

This section concerning the plot, considered as a chain of events, is based solely on the authority of Aristotle who was the first to articulate this problem, to formulate its principles and to apply them – to Greek tragedy of course. According to Aristotle the tragic plot (μῦθος) is a sequence of events leading to the transition from happiness to misery or *vice versa* which follow one another "according to

---

[1] A summary of these differences is given by J.D. D e n n i s t o n (*Euripides: Electra*, Oxford 1939, pp. XI–XXVI).

probability or necessity" (κατὰ τὸ εἰκὸς ἢ τὸ ἀναγκαῖον), so that it is impossible to remove one of them without breaking the whole composition (*Poet.* 1451a). The constituent elements (not to be taken simply as events) of the *mythos* are: recognition (ἀναγνώρισις), reversal (περιπέτεια) and *pathos* (1452b). For current purposes the most important element is the recognition[2].

"Now then, just as that Electra [...], she will recognize the lock of her brother's hair the very moment she sees it", recited the Chorus in the *Clouds* (534 f.). As hinted by Aristophanes, it is through the tomb rituals performed by Orestes, or rather their remains, that the *anagnorisis* takes place in each of the tragedies in question. They are the tokens (σημεῖα, τεκμήρια) through which Electra is to recognize her brother. Apart from the lock of hair, mentioned by Aristophanes, also the remains of the sacrifice and the much disputed footprints left by Orestes near the tomb are presented as tokens[3].

Both Aeschylus and Euripides employed all three tokens, the latter in an obvious attempt to ridicule the former, whereas Sophocles made use only of the remains of libations and the lock of hair. Aristotle considered this sort of *anagnorisis* – produced by means of tokens (διὰ τῶν σημείων) – as "the least artistic and employed usually due to lack of anything better" (*Poet.* 1454b). It seems almost a contradiction that in the following passages he exemplifies, using the motif presented in the *Libation Bearers*, another, this time highly esteemed, type of *anagnorisis*: through syllogism (ἐκ συλλογισμοῦ): "someone resembling me came; since nobody besides Orestes resembles me, it must be

---

[2] Aristotle's κατὰ τὸ εἰκὸς ἢ τὸ ἀναγκαῖον articulates, in terms of logical relations, the famous postulate of the unity of action, cf. G.F. E l s e, *Plato and Aristotle on Poetry*, ed. P. Burian, Chapel Hill 1986, pp. 110 ff.; A. G u d e m a n, *Aristoteles: Peri poietikes*, Berlin–Leipzig 1934, pp. 198 f.; S. H a l l i w e l l, *The Poetics of Aristotle: Translation and Commentary*, London 1987, pp. 99 f. More on the constituent elements of the mythos cf. ibidem, pp. 117 f.; the role of *anagnorisis* in the plot of the three plays in question is stressed by D.J. C o n a c h e r (*Euripidean Drama. Myth, Theme and Structure*, Toronto 1967, p. 200): "by its very nature, the Electra theme must, almost inevitably, involve a recognition scene and some kind of plan for vengeance", cf. also F. S o l m s e n, *Electra and Orestes. Three Recognitions in Greek Tragedy*, Amsterdam 1967.

[3] The genuineness of *Choe.* 205–211 (along with the corresponding 228 and 229, in some editions these are: 227 and 229 respectively) has been subject to a long lasting controversy. Its history, reaching back to the early nineteenth century is outlined by E. F r a e n k e l (*Aeschylus: Agamemnon*, Oxford 1962, Appendix D, pp. 815–826) who himself supports the excision of the debated lines along with the corresponding Euripidean passage (*El.* 518–544). In later scholarship the authenticity of *Choe.* 205–211 is generally accepted (H. L l o y d - J o n e s, *Some Alleged Interpolations in Aeschylus' «Choephori» and Euripides' «Electra»*, CQ XI 1961, pp. 171–184), the Euripidean "parody", however, continues to raise some textual problems, cf. D. B a i n, *'Electra' 518–544*, BICS XXIV 1977, pp. 104–116; G. B a s t a D o n z e l l i, *Euripide 'Elettra' 518–544*, BICS XXVII 1980, pp. 109–119; D. K o v a c s, *Euripides 'Electra' 518–44: Further Doubts about Genuineness*, BICS XXXVI 1989, pp. 67–78. Following the most recent treatment of the problem given by M. D a v i e s (*Euripides' Electra: The Recognition Scene Again*, CQ XLVIII 1998, pp. 389–403) we shall consider the Euripidean passage authentic as well.

Orestes" (1454b). This physical similarity between the hair and, what seemed unacceptable to some modern critics, the footprints of brother and sister has been ridiculed by Euripides (see below)[4].

The true syllogism, employed by both Aeschylus and Sophocles, actually has nothing to do with physical similarity. In the *Libation Bearers* Electra, before even noticing the resemblance between her hair and the votive lock left by her brother, is close to recognition due to the very fact that someone has actually made an offering on the tomb of Agamemnon: "E.: There is no-one except myself who would cut hair for him. Ch.: Since those who ought to mourn him thus are his foes" (172 f.). Sophocles goes even further making no use of the physical similarity between the siblings when producing the motif of the tokens in his tragedy. Here it is not Electra but her sister, Chrysothemis, who discovers the votive lock and the remains of libations on Agamemnon's tomb: "For whom else would it befit [to make the offering] except me and you?" (909), she asks rhetorically after describing her findings. By contrast, in Euripides it is the physical resemblance of the tokens that is emphasized and thus ridiculed; there still is, however, a trace of syllogistic reasoning in the words of the Old Man: "And I wondered, o child, whoever would dare to come to the tomb: surely none of the Argives. Perhaps your brother somehow came in secret" (516 ff.), since here it is him who discovers the vestiges of Orestes' offerings[5].

At the risk of undermining Aristotle's authority we must stress that in none of these three tragedies the proper *anagnorisis* of the brother and the sister is a result of the previous recognition of the grave-tokens, no matter if it did take place through mere physical similarity (διὰ τῶν σημείων) or by means of syllogism. In fact, the Aeschylean Electra comes close to recognizing her brother in this way (226 ff.). It is meeting him face to face, however, that finally removes her doubts, giving way to the proper *anagnorisis*. This is produced by yet another token, Orestes' coat (ὕφασμα) with an animal figure (θήρειος γραφή), in which Electra recognizes her own work as she had woven it for her brother when he was a child (231 f.).

The distinction between the *anagnorisis* "proper" and the previous recognition of the tokens becomes clear in both *Electra* plays. In Euripides all the tokens, which the Old Man takes as signs of Orestes' presence, are rejected by Electra with disdain (524–537). Moreover, the whole dialogue seems quite unnatural, since it takes place afar from the tomb. One could easily imagine the Aeschylean Electra fitting her foot into her brother's footprint when standing right beside it or examining the cloth

---

[4] The syllogism which, according to Aristotle, is given in Aeschylus bears some logical flaws, cf. G u d e m a n , *o.c.* (n. 2), p. 297; H a l l i w e l l *o.c.* (n. 2), p. 144. On the problem of genuineness of *El.* 520–544 see n. 3 above.

[5] J.H. K e l l s, *Sophocles: Electra.* With Introduction and Commentary, Cambridge 1973, pp. 159 f., praises Sophocles' recognition as "far more organic" and "natural" than that in both Aeschylus and Euripides.

demonstrated by him in person. In Euripides, however, the whole problem becomes purely theoretical and thus absurd, making even more visible the quotation mark which underlines this sneering polemic with Aeschylus[6].

Despite having ridiculed the tokens employed in the *Choephorae*, Euripides also uses a recognition mark (573 f.), perhaps more realistically, as the crucial one: a scar demonstrated on Orestes' brow by the Old Man. Again the *anagnorisis* is not a result of discovering the tokens at the tomb but, instead, of direct contact with Orestes in person[7].

Less dependent on any sort of signs, both tokens and the identifiers presented by Orestes in person, is the *anagnorisis* in Sophocles' *Electra*. Here the "turning from ignorance to knowledge" (*Poet.* 1452a) is combined with a *peripeteia*, thus providing the type of recognition held by Aristotle in the highest esteem (ibid.). The tokens found by Chrysothemis on Agamemnon's tomb are, in a dialogue filled with tragic irony, completely misinterpreted by Electra. The wretched heroine, having previously heard of Orestes' purported fatal accident (741–760), takes the merry news brought by Chrysothemis as yet another proof of her brother's death: "Indeed I think that someone offered them in remembrance of the dead Orestes" (932 f.). This way of interpreting the tokens by Electra has already been indicated in Aeschylus (181 f.). Again it is the meeting with Orestes in person that eventually provides means for the *anagnorisis*. The "ultimate" sign displayed by Orestes, Agamemnon's signet-ring (σφραγίς), seems here superfluous, since Electra utters the crucial ἦ γὰρ σὺ κεῖνος (1221) before that[8].

It is obvious that the brother–sister *anagnoriseis* mentioned above are all one-sided, since the "turning from ignorance to knowledge" concerns only Electra herself. Orestes, when meeting his sister face to face, already knows her identity. Both Aeschylus and Euripides have given him that knowledge by means

---

[6] It is, of course, impossible for the Old Man to provide Electra with means of comparing her own foot with the footprint left near the tomb since the whole scene takes place afar from it. Whether the Old Man actually did take the votive lock from the tomb (what might be considered as sacrilegious, cf. Denniston, *o.c.* [n. 1], p. 115) and bring it to Electra is uncertain, cf. Solmsen, *o.c.* (n. 2), p. 41; J.W. Halporn, *The Sceptical Electra*, HSCPh LXXXVI 1983, p. 104; A.N. Michelini, *Euripides and the Tragic Tradition*, Madison 1987, p. 205.

[7] The recognition by means of the scar in Euripides was described as "well suited to the pragmatic (as opposed to the mythological and the ideal) issues of the play" on the one hand, and as reducing the emotional potentialities of the recognition, thus making Electra appear in a less sympathetic light, on the other (Conacher, *o.c.* [n. 2], p. 206).

[8] Cf. Kells, *o.c.* (n. 5): "the final outward token of recongition (the showing of the ring) comes only as a kind of finishing touch, which we accept almost unconsciously" (p. 161). All recognitions in the three plays in question are produced "by means of tokens" (διὰ τῶν σημείων), but none through those left by Orestes on the grave. The *anagnoriseis* in Aeschylus and Sophocles (the coat, the ring) would fit into Aristotle's category of signs "acquired" (ἐπίκτητα) and "outside the body" (ἐκτὸς τοῦ σώματος), whereas that in Euripides (the scar) to the category of those "acquired" and "on the body" (ἐν τῷ σώματι), cf. Gudeman, *o.c.* (n. 2), pp. 288, 297 f.

of eavesdropping: the hero having stepped aside (while still on stage) remains invisible to his sister approaching the scene, though still visible to the audience. The *Libation Bearers* provides the first instance of this dramatic motif, so frequently employed in later tragedy and comedy. In Sophocles this *anangorisis* is postponed to a late moment of the drama often described as the "urn scene" (1098–1222). Orestes, having arrived incognito, carries an urn which contains the purported ashes of himself. In an act of despair Electra clutches the vessel and nestles it in her arms mourning her brother's death. Despite Orestes' presentiment in the prologue (80 f.), it is not until this moment (1174 ff.) that he actually recognizes his sister[9].

Since the motif of tomb offerings has no significance for the *anagnorisis* of Orestes and Electra, what is then its contribution to the plot of each of the three tragedies? Would it indeed throw out of balance the plot of the *Libation Bearers* or either of the *Electra* plays if the motif of tomb offerings were removed? It does play a significant role in Aeschylus' tragedy providing means for recognition of the brother and the sister, not by tokens though, but by the very act of the offering. In fact, it is the tomb of Agamemnon where the *anagnorisis* takes place, where both Electra and Orestes arrive at the beginning of the play (the former as a leader of a procession of the Libation Bearers sent on the errand by her mother, the latter to lay his offerings and the lock of hair on the grave). Thus events seemingly irrelevant to each other, Clytaemnestra's dream and Orestes' offerings, are interwoven into a causal nexus which results in the *anangorisis*.

In Sophocles the same events, i.e. Clytaemnestra sending her daughter (this time it is Chrysothemis) on the errand and Orestes' offerings, combine into an absolutely opposite result. As mentioned above, Electra, having misinterpreted the news brought by Chrysothemis, considers the tokens simply as yet another proof of what she already knows: Orestes is dead. Thus the significance of the tomb motif to the plot itself seems of minor importance since, apart from reinforcing Electra in her erroneous belief about her brother's death, it does not bring in anything new (to the plot itself – as we will see, although it is of great significance to the stagecraft of the *Electra*).

In Euripides' *Electra* the significance of the tomb-motif is even smaller than in Sophocles. It is only the mockery of Aeschylus that can be regarded as its *raison d'être* here, thus rendering it virtually insignificant to the plot itself[10].

---

[9] More details on the eavesdropping scene in Aeschylus are given by O. Taplin, *The Stagecraft of Aeschylus*, Oxford 1977, pp. 334 ff.

[10] G.W. Bond, *Euripides' Parody of Aeschylus*, Hermathena CXVIII 1974, p. 9: "it is not crucial to the plot"; Conacher, *o.c.* (n. 2), p. 206: "irrelevant mockery of Aeschylus"; G.M.A. Grube (*The Drama of Euripides*, London 1941, p. 305) takes this parody, esp. 524 f., as a contribution to Electra's psychology, speaking of her "romantic imagination", cf. also L. Parmentier, H. Gregoire, *Introduction à Electre*, in: *Euripide*, vol. IV, Paris 1925, p. 534; Denniston, *o.c.* (n. 1), p. XXVII; Michelini, *o.c.* (n. 6), pp. 199–206.

THE STAGECRAFT

Greek tragedy is to be regarded not only as the written plot, the *mythos*, but also as a living spectacle. Unfortunately it is impossible to reconstruct the lost *melopoiia* and most of the *opsis*, hardly anything is known about the dancing and gestures of both the chorus and actors and even the shape of the fifth century Dionysus' Theatre is now much disputed. However, the crucial factor in transforming the text into living action, i.e. the arrangement and the sequence of scenes, can still be more or less successfully deduced[11].

Does the motif of tomb offerings contribute in any way to the scenic arrangement of the three tragedies? Its significance in Aeschylus is beyond doubt, since more than a half of the *Libation Bearers*, in its actual state, (up to line 584) takes place at Agamemnon's grave, in the middle of the orchestra. The sequence of scenes, or, in other words, the entrances and exits, is in this part arranged as follows: 1. enter Orestes and Pylades, Orestes prays making the offerings (1–21); 2. enter the Chorus (parodos) with Electra, Orestes and Pylades hide (22–83); 3. Electra prays pouring the libations, having afterwards discovered the tokens and displaying them to the Chorus (84–211); 4. Orestes and Pylades come out, the *anagnorisis*, the *kommos* (212–584); 5. exeunt Orestes, Pylades and Electra (perhaps through different *eisodoi*). This scheme seems quite reasonable even for the modern reader or spectator. What might trouble him is the fact that both Orestes and Pylades return shortly afterwards, this time arriving at the palace of the Atreids (symbolized by the *skene*). Someone used to the conventions of the modern theatre would expect at least the emptying of the stage before such shift of places, but here the Chorus remains all the time on the orchestra. Since this is not the only shift of places thus performed in Attic tragedy (the "unity of place" was never a strict rule in the Greek theatre), we might assume that it did not bother the Athenian audience at all[12].

---

[11] On the scenic sequence cf. O. T a p l i n, *Greek Tragedy in Action*, Cambridge 1978, p. 141: "The interaction of scenes through their sequence is the key to the effect of the play as a whole". Its deduction from the text: "The significant stage action is implicit in the text. [...] Al t he acti on necessary for a viable and comprehensive produciton of a Greek tragedy is, as a matter of fact, included in the words" (ibidem, p. 17).

[12] The arrangement of scenes: cf. T a p l i n, *The Stagecraft...* (n. 9), pp. 333–340. Various examples of breaking the "unity of space" in Greek tragedy are listed by P.D. A r n o t t (*Introduction to the Greek Theatre*, London 1959, pp. 39 ff.). The tomb of Agamemnon was most pr obably represented by the central altar on the orchestra, the θυμέλη (R. R e h m, *Greek Tragic Theatre*, London 1994, p. 36; C. S o u r v i n o u - I n w o o d, *Tragedy and Athenian Religion*, Ne w Yor k 2003, pp. 141–145), but see P.D. A r n o t t (*Greek Scenic Conventions in the Fifth Century*, Oxford 1962, pp. 45–53; cf. also 1959, p. 41) for a different view. Exeunt through different *eisodoi*: R e h m, *o.c.*, p. 95, but see T a p l i n, *The Stagecraft...* (n. 9), p. 340 for a different view. The "swift" shifting of place in Greek tragedy: R e h m, *o.c.*, p. 95; T a p l i n, *The Stagecraft...* (n. 9), pp. 338 f. (in *Choe.*); P.D. A r n o t t, *Public and Performance in the Greek Theatre*, London 1989, pp. 137 f.

In both *Electra* plays the offerings take place outside the stage. In Sophocles, however, it does contribute significantly to the scenic sequence while in Euripides it is, again, of no importance. This is due to the fact that in Sophocles' *Electra* the offerings take place within the timespan of the play while in Euripides they precede it. Here Orestes appears on stage for the first time having already performed the rites on his father's tomb, hence they become nothing more than a short (three lines) reference in the hero's speech (90 ff.).

Greek theatre, being more that of convention than that of illusion, was never expected to imitate the reality exactly. It is worth noting, however, that the playwrights did care about probability of the events produced on stage; Aristotle spoke of the plot being designed "according to probability or necessity". Obviously the stage production itself, being a transformation of the written plot into living action, required the very same approach. We can find information on this problem in the scholia, where the stage production is referred to as οἰκονομία, while its rendering probable τὸ πιθανόν[13].

In Sophocles' *Electra* the stage "economy" requires both that Orestes and his attendants appear at the beginning (since it is only them who can provide the necessary information in the prologue) and that they all leave before Electra and the Chorus enter in the parodos (since the central theme of the whole tragedy is the suffering of the lonely Electra). These entrances and exits, however, require management according to "probability". One might ask: why does Orestes, instead of reuniting with his longed-for sister, hastily rush out to his father's tomb, as if the offerings could not wait a moment longer? Or: what is the reason for his first arrival to Argos anyway, since shortly afterwards he is to withdraw to perform the rites and return again to exact the vengeance? Both of these questions are answered, and thus rendered "probable", by the Paedagogus. Hearing the first off-stage cry of Electra (77), Orestes takes it – correctly – as utterance of his approaching sister; hence his hesitation: "why don't we stay and listen to the mourning". This, however, meets with a firm reproach from the Paedagogus (82–85):

> Not in the least! Let us not attempt anything before that what has been ordered by Loxias, but start with it, by pouring libations for your father: for that brings victory to us and might to our deeds.

First the divine affairs, only then the human. In fact, it is the authority of Apollo that renders the first exit of Orestes "probable"; while the hero himself, in his reluctance to leave the stage, is given another "probable" psychological

---

[13] Convention vs. illusion: A r n o t t, *Introduction...* (n. 12), his point is not fully endorsed by T a p l i n, *Greek Tragedy...* (n. 11), p. 16; οἰκονομία: *Sch. vet. in Soph. OC* 28; *Sch. vet. in Soph. Aj.* 342; πιθανῶς: *Sch. vet. in Soph. Aj.* 134. E. C s a p o, W.J. S l a t e r (*The Context of Ancient Drama*, Ann Arbor 1994, p. 36) dismiss it taking both notions as merely rhetorical categories.

trait to his character (ἦθος). Before dismissing this divine order as a naive excuse for the sake of stage "economy", we ought to remember that we are dealing with a strongly religious drama, where gods may be criticized (as in Euripides), but never taken lightly. The very first words of the Paedagogus (and of the whole drama as well) provide another excuse, this time giving the reason for Orestes' first entrance (1–8):

> O child of Agamemnon who once led a war in the land of Troy, now in person you may behold that what you have always been willing to. For this is the ancient Argos, which you have longed for: the grove of Inachus' daughter, haunted by the gadfly, and this, Orestes, is the Lycean agora of the wolf-killing (λυκοκτόνου) god, while that on your left – the famous temple of Hera…

Orestes arrives to look with a longing gaze on his homeland with its temples and palaces. Despite its length this explanation lacks the persuasiveness of the divine order. Given however that the prologues were the most conventional part of tragedy, performed quite often by either momentary characters or gods, the Paedagogus' excuse should be taken at face value, as it certainly was 25 centuries ago[14].

The contribution of the tomb ritual to the stage arrangement of Sophocles' play goes beyond the very act of offering. It is also the tokens left by Orestes on the grave that manage the stage "economy". The sequence of scenes is arranged by this motif as follows: 1. enter Chrysothemis, on her way to the tomb, sent on the errand by her mother; Electra persuades her to throw away Clytaemnestra's offerings (328–471); 2. exit Chrysothemis, first stasimon (472–515); 3. enter Clytaemnestra, quarreling with Electra (516–659); 4. enter the Paedagogus, bringing the false news of Orestes' death (660–803); 5. exeunt the Paedagogus and Clytaemnestra, *kommos*, Electra mourning her brother (804–870); 6. enter Chrysothemis bringing the news of the tokens found on the tomb (871). This last scene, where the true and accurate presumptions of Chrysothemis are confronted with the false certainty of her sister, is of great significance to the whole play, as here Electra reveals the ultimate determination to avenge her father herself and die with honour, the Sophoclean "mark" of the tragic hero[15].

Subsequent to the fulfillment of the rituals is, of course, the recognition of the tokens by Electra. Neither Aeschylus nor Euripides made it so weighty a moment

---

[14] The significance of the "divine argument" is stressed by H.D.F. Kitto (*Sophocles. Dramatist and Philosopher*, Oxford 1958, pp. 26 f.); the prologue performed by momentary (though not insignificant) characters: Aesch. *Agam.* (the Watchman), *Eum.* (Pythia), *Pr.* (Hephaestus, Bia), Eur. *Alc.* (Apollo), *Hipp.* (Aphrodite), *Tr.* (Athena and Poseidon), *Hec.* (the Ghost of Polydorus).

[15] Cf. Kells, *o.c.* (n. 5), p. 160: "the scene in which she reports the finding to Electra is developed into one as significant as any in the play, bringing to a crisis the clash of the two sisters' personalities".

in the stage "economy" as Sophocles did. In the *Libation Bearers*, which in this case may have provided the archetype for both *Electra* plays, it actually does not contribute to the stage arrangement at all, being only an interludium between one *anagnorisis* and the other, between the moment in which Orestes while eavesdropping recognizes his sister and that in which she, in turn, recognizes him when they stand face to face[16].

Euripides employs the motif of the tokens in a similar manner to Sophocles, i.e. having presented them to Electra by another character, the Old Man this time. The scene in which he meets the heroine and her brother (487–584) is also of great significance to the tragedy, since it is here that the *anangorisis* (577 ff.) takes place (not by means of the tokens, of course, see above). It was not the motif of the discovered tokens, however, that "arranged" this scene as it did in Sophocles. The Old Man arrives at the explicit request of Electra (409–414), whereas Orestes' lock and the remains of the sacrifice are found only by chance, during a casual visit at the tomb of Agamemnon: ἦλθον γὰρ αὐτοῦ πρὸς τάφον πάρεργ' ὁδοῦ (509). The meaning of those words reaches beyond their direct context: the tomb of the dead king as well as the offerings and the presented tokens are here nothing more then just a πάρεργον, an insignificant yet malicious digression pointed against "the wise Aeschylus" (see below)[16a].

THE CONTEXT

Having thus surveyed the dramatic significance of the tomb offerings in the three Orestes plays, their contribution both to the plot and to the stagecraft, we now turn to their cultural, social and religious context. It is a truism to state that every text is in constant discourse with its context; it is the context that provides the means to understand the text. Greek tragedy is over 25 centuries old, originates in a culture (despite popular misconceptions) entirely different from ours, and hence ought to be approached through proper "perceptual filters" if we are to make any sense of it. These perceptual filters are more than just the language and a handful of facts from the history of ancient Greece, they include the entire, painstakingly reconstructed *imaginaire grec*, the Greek forms of thought. The only reasonable way of reading Greek tragedy is to *try* to read it through the (ancient) Greek eyes[17].

---

[16] H.D.F. Kitto, *Greek Tragedy*, London 1961, p. 81: "Crudely speaking this passage is unnecessary". However, it does contribute to demonstrating the inner emotions of Electra (ibidem).

[16a] Solmsen, *o.c.* (n. 2), p. 44, considers this entire passage as dramatic means of postponing the rocognition.

[17] Cf. Sourvinou-Inwood, *o.c.* (n. 12), p. 15, J. Vernant, P. Vidal-Naquet, *Mythe et tragédie en Grèce ancienne*, Paris 1977, pp. 21–25.

The funeral rites which accompany the dead on their last journey have been practiced since the dawn of mankind; *homo sapiens* is also *homo sepeliens*. Unburied decaying corpses, a picture so frequently seen in some parts of the modern world, accords always with periods of terrible disasters either social or natural (usually both), thus being a sign of savagery. The Greeks (both ancient and modern), among whom funerals were – and still are – performed with sophisticated ceremonies, thought of them at least equally seriously. In the ancient *poleis* they were sanctioned by both the state and religion (since those two were virtually inseparable). Neglecting them was also a symptom of disruption of the proper moral, social and religious order, again a sign of savagery; its most striking example is the pestilence which afflicted Athens in the first years of the Peloponnesian War, described by Thucidydes (and Lucretius)[18].

The death rituals of the ancient (and also the modern) Greeks involved two main areas of activity: mourning and offerings made to the dead. The former, quite excessive, by modern standards, consisted not only of veiling the face, wearing black robes and abstaining from festivities, but also took more drastic forms, such as self-defilement (cutting off hair, tearing the robes into pieces, smearing one's face with dirt, rubbing ashes and clay into hair) and self-injury (striking and battering the head, tearing the hair, scratching one's face or chest till blood is drawn). The most distinctive moment, however, was the ritual lament (the θρῆνος or γόος), a complex choral "performance" sometimes of sublime poetry, quite different from the simple, spontaneous and inarticulate cries of sorrow (κωκυτός, οἰμωγή). It was – and still is in modern rural Greece – the women that played the dominant role in this ritual. Its conservatism is noteworthy. On the one hand there are still some traces of the ancient customs in the modern death ritual, on the other it remained virtually unchanged throughout the whole of antiquity. Lucian (*Luct.* 12), sneering at his contemporaries, describes nearly the same practices as those pictured in the *Iliad* (XIV 707–787)[19].

---

[18] More on the funeral rites in ancient (and modern) Greece: D.C. Kurtz, J. Boardman, *Greek Burial Customs*, London 1971 (esp. pp. 143–153); M. Alexiou, *The Ritual Lament in Greek Tradition*, Cambridge 1974; E. Reiner, *Die rituelle Totenklage der Griechen*, Stuttgart–Berlin 1938; R. Seaford, *Reciprocity and Ritual. Homer and Tragedy in the Developing City-State*, Oxford 1994, pp. 74–191. The pestilence and savagery: ἀλλὰ καὶ νεκροὶ ἐπ' ἀλλήλοις ἀποθνῄσκοντες ἔκειντο [...] ἐς ὀλιγωρίαν ἐτράποντο καὶ ἱερῶν καὶ ὁσίων ὁμοίως (Thuc. II 52).

[19] The significance of death ritual in tragedy is long since acknowledged, see e.g. Rehm, *o.c.* (n. 12), p. 7. Death rituals in ancient and modern Greece: Alexiou, *o.c.* (n. 18); Kurtz, Boardman, *o.c.* (n. 18). Mourning customs: Alexiou, *o.c.* (n. 18), pp. 5 ff.; W. Burkert, *Homo Necans*, Berkeley 1983, pp. 54 f. Plutarch referred to their excessiveness as βαρβαρικόν and σκληρόν (*Sol.* 12). It was not untill the classical age that the θρῆνος and γόος were actually considered the same, in the earlier period the latter had the same meaning as κωκυτός or οἰμωγή: Alexiou, *o.c.* (n. 18), p. 103. Dominant role of women: ibidem, pp. 5 ff.; cf. also Arch. fr. 13, 10 West: γυναικεῖον πένθος ἀπωσάμενοι.

The second sphere of activities concerned with the death ritual were the offerings to the dead. These included sacrificial ritual, ἐναγίσματα: the slaying of oxen, goats, sheep, birds etc. at the tomb; libations, χοαί, along with food offerings (the liquids were poured on to the ground, sometimes into it, through special pipes, so that the dead – the ground, hence γάποτοι – might "drink" it); and votive offerings, the most significant among them being the offering of hair. The usual ritual included all three kinds of offerings: the votives and the liquid offerings came first and were followed by prayer and the sacrifice of animals; the whole ended sometimes in lamentation similar to that of the funeral[20].

The sacrificing of animals to the dead, the ἐναγίσματα, is part of the chthonic cult (which concerned also heroes and chthonic deities), traditionally opposed to the "celestial" (generally related to the Olympian gods). Such ritual was usually performed during the night with blood poured directly over the grave stele (σῆμα) or funeral pyre (πυρά), sometimes on the ground or into a hole (βόθρος) dug in it, the animals chosen were most often of black skin, finally the sacrificial killing was frequently followed by destruction of the entire victim (ὁλόκαυτον). The sacrifice was believed to satiate the dead with blood (αἱμακουρία). By contrast, the "celestial", Olympian cult took place during the day with the smoke rising to the sky, the victims were usually white and, what appears most important, the sacrificial meat was divided between the participants, whereas the gods had to content themselves only with the smoke arising from the fumigated fat and bones[21].

The motif of animal sacrifice at the tomb of Agamemnon is found in Euripides, mentioned for the first time in the prologue by Orestes himself (92) and afterwards by the Old Man describing his findings at the grave: "while on the very pyre I have seen a lamb of black fur and sacrificial blood spilled not long ago" (513 f.). The black fur of the slain lamb stresses the chthonic character of the sacrifice, and its blood was poured over the stele (which here is referred to as pyre, cf. 325)[22].

Another form of tomb offerings in ancient Greece were the libations, χοαί. The liquids, like the animal blood in the sacrifice, were poured either into the

---

[20] More on the "schedule" of tomb offerings see A l e x i o u, *o.c.* (n. 18), p. 8.

[21] A detailed description of a chthonic sacrifice for the dead is given in *Od.* XI 23–50 (cf. *Il.* XXIII 161–177). The αἱμακουρία: Plut. *Arist.* 21, Pind. *O.* 1, 90. The ὁλόκαυτον: M.P. N i l s s o n, *Geschichte der griechischen Religion*, vol. I, München 1961, pp. 122 and 166; it should be stressed however that animal sacrifice in death ritual was not always followed by ὁλόκαυτον (or other forms of destructive sacrifice, ibidem), the sacrificial feast in honour of the dead being at least equally frequent, cf. W. B u r k e r t, *Greek Religion: Archaic and Classical*, Oxford 1985 (Germ. ed. 1977); i d e m , *Homo...* (n. 19), p. 51; A l e x i o u, *o.c.* (n. 18), p. 47 (feasting on graves in modern Greece). A comparison of chthonic and Olympian cults is given by B u r k e r t, *Greek...* (n. 21), pp. 199–203.

[22] Cf. D e n n i s t o n, *o.c.* (n. 1), p. 112: "πύρα clearly means βόμος", the latter however is scarcely associated with the death ritual (and chthonic cult).

ground or over the stele; in fact the blood of the sacrificial victim was sometimes also referred to as χοαί. The most frequently attested libations were, however, "pure offerings" (ἁγνὰ θύματα) of wine, milk, honey, olive oil and water. They could be joined together in various combinations in mixture called πέλανος; occasionally it consisted of just one or two of the above[23].

The libations at Agamemnon's grave are the title theme of Aeschylus' *Libation Bearers* (cf. e.g. 92), it is in Sophocles, however, that they are mentioned in the context of Orestes' offerings. For the first time we hear about them from Orestes himself (52), then from the Paedagogus: πατρὸς χέοντες λουτρά (84), and finally from Chrysothemis describing, like the Old Man in Euripides, her findings on Agamemnon's grave (894 ff.). The tomb was sprinkled with milk (libations) and wreathed with flowers (another common custom, cf. e.g. Aesch. *Pers*. 618).

Finally the offering of hair, a motif common to all three tragedies, and apparently the only offering given by Orestes in Aeschylus, as we may judge from both the reconstruction of the missing part of the prologue (6 f.) and Electra's words after noticing the remains of her brother's sacrifice (168). Both Euripides and Sophocles introduce this motif in a similar manner. At first it is described by Orestes himself, either as something to be done (Sophocles 51 ff.), or something already done (Euripides 91). Afterwards it is again presented by those who find the remains of Orestes' offerings, i.e. Chrysothemis (Sophocles 901) and the Old Man (Euripides 515).

As mentioned above, the hair played an important role in death rituals, both in mourning and in tomb offerings. The tearing of one's hair, a spontaneous sign of grief along with other forms of self-injury (see above), was a typical picture seen at the dead man's bier. Most often it was women that were involved in such drastic forms of mourning, but there is literary evidence for men acting thus. The most renowned example may be Achilles after having heard the news of Patroclus' death (*Il*. XVIII 22–31). This act of grief should be distinguished from another, i.e. the cutting of one's hair. While the former was spontaneous and momentary, the latter was a long lasting and rather institutionalized sign of mourning, just as wearing black robes and abstaining from festivities. Both of them, however, should also be distinguished from the placing of one's hair on the tomb as a votive. Although this gesture is also strongly associated with mourning (it is called πενθητήριος in Aeschylus, which means explicitly "in sign of mourning") it is no longer "self-defiling" or "self-injuring", but an offering, just as the libations or slaying of animals. It is no longer the cutting-off but the very act of placing the lock on the tomb that matters here. Those two could, however,

---

[23] The πέλανος and its components: Aesch. *Pers*. 611–618; Eur. *IT* 162–166. Blood as χοαί: Eur. *Ph*. 933; *Schol. Tricl. in Pind. O.* 1, 90; cf. also N i l s s o n, *o.c.* (n. 21), p. 166; B u r k e r t, *o.c.* (n. 21), pp. 70–73.

and did, coincide. That is why Helen's gesture in the *Orestes*, as she offers a lock of hair as a votive for her sister, Clytaemnestra, is ridiculed by Electra in an aggressive sneer: "Have you seen, how she clipped her hair by the very tips, preserving her beauty – this woman has not changed a bit!" (128 f.)[24].

The strictly religious sanction for the burial of the dead as well as for other tomb rituals was the peace of the soul. "The spirits of the dead keep me from afar, the shadows of the dead do not let me join them", laments the soul of Patroclus in the *Iliad* (XXIII 72 f.). And still, he was killed on the battlefield, died "righteously", whereas Agamemnon was not slain by "the murderous Ares on the barbaric soil", but by his own wife aided by her paramour.

The soul of a man who died unjustly is restless, it desires not only the proper burial but first of all vengeance; blood that was shed craves more blood. This is the religious or metaphysical reason for vendetta or blood feud, a means of "justice" still dominating in some parts of the world (including Europe: the Balkans): the closest relatives of the dead are obliged to avenge his death by killing the murderer or at least someone from his clan. In classical Athens this custom lost its primeval violence having been incorporated into the judicial process: the relatives of the murdered were obliged to prosecute the murderer (the cases of homicide were conducted as private suits, and hence judged not by the default *heliaia* but other courts, *inter alia* the Areopagus), the punishment, however, was left to the state. Vengeance, either achieved directly or by means of a judicial process is, after burial, the next duty to the dead. The two are inseparable, and even complementary. While vengeance is the ultimate fulfillment of the obligation to the murdered, the funeral itself is a calling for that vengeance, a calling performed through an "aggressive lament", where the angry spirit of the dead is summoned and allowed to speak[25].

Agamemnon was not only killed "unjustly", but denied the proper funeral rites as well (*Choe*. 439–444; E. *El*. 323 ff.), in fact in the *Libation Bearers* his corpse is said to have been ritually mutilated: ἐμασχαλίσθη (*Choe*. 439; S. *El*. 445). Thus the duty of Orestes, as the closest of kin, is not only to avenge his father's murder, but also to complete the necessary burial customs. Those

---

[24] Tearing off hair as an act of mourning: A l e x i o u, *o.c.* (n. 18), pp. 6, 8. Tearing and cutting off the hair (and their literary instances): R e i n e r, *o.c.* (n. 18), p. 45, esp. nn. 4 and 5. The "institutional" aspects of cutting one's hair in mourning: Hdt. VI 21 – an "official", "state" mourning. N i l s s o n, *o.c.* (n. 21), p. 167, considers each of those three acts (tearing, cutting and hair-offering) as the same ritual.

[25] Obligation of prosecuting the killer: Dem. 58, 28, cf. also Pl. *Leg*. 866b. Cases of homicide as private suits: D.M. M a c D o w e l l, *Athenian Homicide Law in the Age of Orators*, Manchester 1999 (orig. 1963), p. 133. The funeral as a calling for vengeance: A l e x i o u, *o.c.* (n. 18), pp. 124 f.; S e a f o r d, *Reciprocity...* (n. 18), pp. 86–92; H.P. F o l e y, *Female Acts in Greek Tragedy*, Princeton 2003. The angry spirit of the murdered: Aesch. *Choe*. 40 f.; Antipho 6, 2; Pl. *Leg*. 865d–e. Spirit craving for vengeance: ibidem; Ant. 9, 7; cf. D e n n i s t o n, *o.c.* (n. 1), p. XIX.

include both the rituals fulfilled by Orestes (libations, votive offerings, slaying of sacrificial animals) and a lament, like that rendered in the great *kommos* of the *Libation Bearers*, or those performed by Electra alone in the tragedies of Euripides and Sophocles; an aggressive lament, brimful of cries for vengeance which in turn becomes its complement[26].

In classical Athens, however, mourning and death ritual (with hair offerings as one of the elements) were considered to be more than just religious duty towards the dead. It seemed at least equally important to the living, in the more secular sphere of claiming one's inheritance. Only he who properly mourned the deceased by performing the prescribed rites could rightfully introduce himself as heir to his estate. Hence the Aeschylean Orestes, having arrived at the tomb of Agamemnon, explicitly presents his actions as delayed burial ritual (8 f.): "for I haven't stood by mourning your death nor did I stretch out my arm when your corpse was carried out". With this ritual Orestes establishes himself as rightful heir to Agamemnon's throne and estate, especially since the reason for his return is not only to avenge his father but also to claim his birthright (*Choe*. 298–304; S. *El*. 67–72; E. *El*. 611). It is noteworthy, however, that both the right to inherit the property of the deceased and the duty of avenging his death (or rather: of prosecuting it) were in classical Athens closely interrelated. It was the heir who was obliged to vindicate and both the right to inherit and the duty to prosecute were confined to the same kinship group, that is the ἀγχιστεία. Being a legitimate son Orestes is both entitled to the former and obliged to the latter; to perform the customary (more or less symbolic) ritual meant to formally acknowledge these rights and obligations. Furthermore in this particular case the relation of inheritance and vengeance is even closer for it is only by killing Agamemnon's murderers that Orestes can be restored as heir to his throne and estate (E. *El*. 610–613):

> Π· ἐν χειρὶ τῇ σῇ πάντ' ἔχεις καὶ τῇ τύχῃ,
> πατρῷον οἶκον καὶ πόλιν λαβεῖν σέθεν.
> Ο· τί δῆτα δρῶντες τοῦδ' ἂν ἐξικοίμεθα;
> Π· κτανὼν Θυέστου παῖδα σήν τε μητέρα.

---

[26] The ritual mutilation (μασχαλισμός) was considered as an act performed by the murderer in order to avert the victim's vengeance (from beyond the grave), cf. Ap. Rhod. IV 475 ff.; see also B. V i c k e r s, *Towards Greek Tragedy*, London 1973, p. 588, n. 7 (with more examples); cf. also J. K e r r i g a n (*Revenge Tragedy: Aeschylus to Armageddon*, Oxford 1997, p. 37): "Agamemnon has been subjected to the fifth-century equivalent of being staked and wreathed with garlic". In both Aesch. *Choe.* and Soph. *El*. Agamemnon is honoured and mourned in a way that seemed excessive when compared to the ordinary death ritual of fifth-century Athens: both the vehement cries and self-lacerations found in Aeschylus (*Choe*. 24–31), and perseverance in mourning (e.g. 145–152, cf. R. S e a f o r d, *The Destruction of Limits in Sophocles' Electra*, CQ XXXV 1985, pp. 315–323) presented in Sophocles had been explicitly forbidden in Solon's funerary legislation (Plut. *Sol*. 12; 21); cf. S e a f o r d, *Reciprocity*... (n. 18), pp. 74–92.

P.: It is all at your hands and at your fortune: to seize your paternal household and state. O.: How are we to achieve this? P.: By killing the son of Thyestes – and your mother.

Only through his father's tomb can Orestes rightfully take upon himself the role of his heir and avenger as well[27].

Let us now take under closer scrutiny the last element of Orestes' offerings, i.e. the hair-offering. Mourning and death ritual is the most obvious and, of course, proper association of this gesture; it is not the only one, however. The cutting of hair can be linked with other spheres of Greek ritual than death and burial: it can be found in the sacrificial ritual. Right before the victim is slain, the sacrificer cuts a strew of its hair and throws it into the fire. This act is given the name ἀπάρχεσθαι or κατάρχεσθαι, being in fact the preliminary to the sacrificial killing, its "beginning". Hence the κατάρχεσθαι appears an ultimate dedication to death and as such reaches beyond the narrow context of animal slaughter. In Euripides' *Alcestis* Thanatos speaks of it in this manner (74 ff.):

στείχω δ' ἐπ' αὐτήν, ὡς κατάρξωμαι ξίφει·
ἱερὸς γὰρ οὗτος τῶν κατὰ χθονὸς θεῶν
ὅτου τόδ' ἔγχος κρατὸς ἁγνίσῃ τρίχα.
I hasten upon her to cut her hair (κατάρξωμαι) with sword. For that whose hair is sacrificed by this weapon, is dedicated to the gods of the underworld.

There is another well known literary example in which, apparently, this motif is employed in a similar manner. In the *Iliad* Achilles vowed to offer a lock of his hair to his native river Spercheios after his safe return from Troy. As his divine mother had prophesized, however, he was never to return if he were to kill Hector; in fact he was to die immediately (αὐτίκα) after the Trojan hero's death. Nevertheless Achilles vows to avenge Patroclus and slay Hector, thus sealing his own doom. Doing this he offers the lock of hair he had grown for Spercheios on Patroclus' pyre (XXIII 141–151), as if dedicating himself to death[28].

---

[27] Performing the customary rites (both the burial and the following commemorative ceremonies) over the deceased was the duty of his closest relatives, who at the same time were heirs to his estate; hence it was a significant proof to the court in cases concerning inheritance claims, cf. Isaeus 2, 36 f.; 4, 7; 4, 19; 4, 26; 6, 40; 6, 51; 8, 21 ff.; 8, 26; 8, 38; 9, 7; cf. V i c k e r s, *o.c.* (n. 26), p. 389; A l e x i o u, *o.c.* (n. 18), p. 19; F o l e y, *o.c.* (n. 25), p. 34. More on the ἀγχιστεία see C.B. P a t t e r s o n, *The Family in Greek History*, Cambridge 1998, pp. 83–90.

[28] ἀπάρχεσθαι and κατάρχεσθαι: N i l s s o n, *o.c.* (n. 21), p. 127; B u r k e r t, *Greek...* (n. 21), p. 56; S e a f o r d, *Reciprocity...* (n. 18), p. 168. Achilles' dedication to death: ibidem, p. 168. The notion ἀπάρχεσθαι, however, could be applied in a more general sense simply to the act of cutting the hair (cf. e.g. Call. *Hym.* 4, 296; Paus. I 43, 4), whereas κατάρχεσθαι was more strictly associated with the beginning of (or dedication to) sacrifice, see also LSJ.

Could it be then that Orestes, cutting off his hair, is in fact dedicating himself to the world of the dead and to death as well? After all, he is the one who is to kill, not the one to be killed! There is however a trait which makes him similar to Homer's Achilles: an utter dedication to vengeance, even at the cost of his life. This is most obvious in Aeschylus, while both Sophocles and Euripides have made it a trait of Electra. Its most explicit manifestation in the *Libation Bearers* are the hero's words uttered in the great *kommos* (434–438):

> πατρὸς δ' ἀτίμωσιν ἆρα τείσει,
> ἔκατι μὲν δαιμόνων,
> ἔκατι δ' ἀμᾶν χερῶν.
> ἔπειτ' ἐγὼ νοσφίσας ὀλοίμαν.
> She will then pay for my father's disgrace, by the gods and by my hands as well.
> And then, having killed her, may I perish myself.

The Euripidean hero, although lacking such vehement resolve, seems to be pointing to such understanding of his hair-offering even more explicitly when he refers to this act: κόμης ἀπηρξάμην (91)[29].

The similarities between Achilles' and Orestes' gesture point to yet another important association of the act of hair offering at Agamemnon's tomb. In Aeschylus the hero actually cuts off two locks of his hair, offering the first one, as Achilles did, to the native river Inachus. This lock is referred to as θρεπτήριον i.e. "in reward for nurture", whereas only the second one is explicitly presented as "in sign of mourning" (πενθητήριον). Why would the young heroes offer their hair to the rivers? The Scholiast explaining the cited passage in *Iliad* wrote: τοῖς ποταμοῖς ἔτρεφον τὰς κόμας, ἐπεὶ κουροτρόφοι νομίζονται (*Schol. vet. ad loc.*). "To honour those who brought them up" (κουροτρόφοι) seems, however, at least as obscure as the θρεπτήριον itself. A more detailed explanation is given by Eustathios in his monumental commentary on the *Iliad*. Referring to the same passage he wrote: "The Greeks were said to wear long hair, but they cut it in time of mourning and when reaching adulthood. At that time having cut off a lock of hair they offered it to Apollo the Kourotrophos (ἀνετίθουν Ἀπόλλωνι κουροτρόφῳ) and to the rivers, as Homer said in the following lines [to which the commentary refers]. Thus that lock is called after Aeschylus θρεπτήριος, while the other one is πενθητήριος" (*Comm. ad loc.*).

Actually it was not only rivers or prominent gods as Apollo that received such offerings. As it may be deduced from various literary sources, it were often heroes (as in Euripides' *Hippolytus*), minor local deities, and nymphs who were

---

[29] On such reading of this passage cf. also D e n n i s t o n, *o.c.* (n. 1), pp. 62, 147.

bestowed with hair-offerings presented by the youths (both male and female) on the occasion of reaching adulthood[30].

The transition from youth to adulthood is associated with a unique institution of the Greek *polis*, which in Athens was given the name *ephebeia*. Lasting two years it was supposed to prepare the young man to take up his duties as a citizen and a soldier. In fact, there were two different Athenian *ephebeiai*. The first, mentioned by Aristotle (*Ath. Pol.* 41), was introduced in 336 BC. It was highly formalized and involved youths between 18 and 20, ending in an official registering of the ephebe as a citizen of Athens. The other, quite obscure, was a very ancient institution, probably older than the *polis* itself. Little is known of this *ephebeia* apart from the fact that it started by enlisting a young man into the phratry, an equally old institution within the city-state. It was during this ceremonial act of enlisting that the young man's hair was cut and offered in an old shrine of Artemis who on this occasion was worshipped as a "kourotrophic" deity[31].

It needs not to be painstakingly proved that Orestes is a young man: it is a natural and indispensable element of the myth. Euripides' Electra speaks of him as νέος πεφυκώς (338), and his status is even more precisely described in Sophocles (11–14)[32]:

---

[30] Other instances of offering hair to the rivers: Paus. I 37, 3; VIII 20, 3; VIII 41, 3; *Schol. vet. in Il.* XXIII 146; to nymphs: *AP* VI 156; to heroes: Hdt. IV 34; Diod. IV 24, 4; Paus. I 43, 4; II 32, 1 (the last two concerned girls' offerings before marriage); to deities: Theophr. *Char.* 21, 3; *AP* VI 155 (four-year-old) – Apollo, *AP* VI 276; 277 (both girls' offerings) – Artemis, *AP* VI 59 (girl's offering) – Athena; see also L. G e r n e t, *Anthropologie de la Grèce antique*, Paris 1983 (orig. 1937), pp. 53 f. On the "kourotrophic" deities in general see H. J e a n m a i r e, *Couroi et Courètes*, Lille 1939, pp. 283–296; F. de P o l i g n a c, *La Naissance de la cité grecque*, Paris 1984, pp. 51 ff. On the Aeschylean θρεπτήριον cf. V e r n a n t, V i d a l - N a q u e t, *Mythe...* (n. 17), p. 152. In a recent paper D. Leitao *(Adolescent Hair-Growing and Hair-Cutting Rituals in Ancient Greece*, in: D.B. Dodd, C.A. Faraone (eds.), *Initiation in Ancient Greek Rituals and Narratives*, London 2003, p. 113) separates the hair-offerings presented to heroes (which he takes as showing strong kinship with funeral rituals) from those presented to river gods (which he takes as proper *kourotrophic* rituals).

[31] The distinction of the two *ephebeiai*: J e a n m a i r e, *o.c.* (n. 30), pp. 307 ff.; P. V i d a l - N a q u e t, *Le Chausseur noir*, Paris 1983, pp. 151 f., 155 f., 194 ff. On the archaic (possibly Indoeuropean) nature of the "old" *ephebeia* see G e r n e t, *o.c.* (n. 30), p. 51. More about the phratries: ibidem. Artemis as "kourotrophic" deity of the Apatouria: Hesych. s.v. κουρεῶτις; cf. also L. D e u b n e r, *Attische Feste*, Berlin 1932, p. 234; J e a n m a i r e, *o.c.* (n. 30), p. 379; J. W i n k l e r, *The Ephebes' Song*, in: J. Winkler, F. Zeitlin (eds.), *Nothing to Do with Dionysos? Athenian Drama in its Social Context*, Princeton 1990, p. 24, cf. also J. V e r n a n t, P. V i d a l - N a q u e t, *Mythe et tragédie deux*, Paris 1986, pp. 33 f., where the the savage character of the "kourotrophic" Artemis as a goddess of uncultivated and uncivilized wilderness – the initiation place of both boys and girls – is stressed.

[32] As noted by F.I. Z e i t l i n (*The Dynamics of Misogyny*, Arethusa XI 1978, p. 160) with reference to Aeschylus: "Orestes [is] specifically characterized as on the threshold of maturity".

ὅθεν σε πατρὸς ἐκ φόνων ἐγώ ποτε
πρὸς σῆς ὁμαίμου καὶ κασιγνήτης λαβὼν
ἤνεγκα κἀξέσωσα κἀξεθρεψάμην
τοσόνδ' ἐς ἥβης πατρὶ τιμωρὸν φόνου.
When I took you away from your father's murderers (having received you from the hands of your sister) and saved you and nourished up until this moment of youth to be an avenger of your father's murder.

Orestes is a young man raised from childhood only to be an avenger. The time for vengeance comes when he ceases to be a child. Only when brought up τοσόνδ' ἐς ἥβης he can assume the role of πατρὶ τιμωρὸν φόνου, just as in the contemporary reality a young man only after reaching adulthood – that is after being accepted into the (male) society of the *polis* – was allowed to undertake any legal action, *inter alia* to prosecute the killer of his kin. As a youth however, Orestes still needs help and guidance; apart from the very obvious Paedagogus in Sophocles there is the Old Man in Euripides or the Nurse in Aeschylus. All of them in one way or another contribute to the young man's scheme. This is stated explicitly in Euripides, where the Old Man is called the ἡγεμὼν ὁδοῦ of Orestes (669). Furthermore, mentioning Apollo Lykeios in the first speech of the Paedagogus in Sophocles' *Electra* (6 f.) seems also relevant to the ephebic nature of his pupil, since this particular deity was considered a patron of the ephebes' accomplished initiation (cf. also 645)[33].

These are not, however, the only ephebic traits in the character of Orestes. Before examining this further, we must return to the ceremony of introducing the young man into the phratry (the "old" *ephebeia*). It had been given the name *koureotis*, derived from either the act of offering the hair (κουρά) or very person of the initiand (κοῦρος), and formed a part of the Athenian festival of *Apatouria*; more precisely, *koureotis* was its third and last day. Like many other festivals, this one also had its aetiological myth, recounting its origins, which was erroneously employed by the majority of ancient scholars to interpret its troublesome name as well. The myth tells of a war between Athens and Thebes that was to be resolved by a duel of the kings; since the Athenian ruler was of old age, a young man (the archetype of ephebes) named Melanthios volunteered to take his place. During the battle the young Athenian, having deceitfully distracted his opponent, killed him. The duel was resolved by trickery not prowess, thus having nothing to do with the rather chivalrous ideals of Greek hoplites, most conspicuously embodied by the Spartans. It was the crucial role of deceit (ἀπάτη) that prompted the ancient scholars to derive, erroneously, the name *Apaturia* from it. Although

---

[33] Orestes' (with regard to the Aeschylean hero) transition from childhood to manhood is noted also by A. P i p p i n - B u r n e t t, *Revenge in Attic and Later Tragedy*, Berkeley 1998, pp. 105 f. Apollo *Lykeios*: W i n k l e r, *o.c.* (n. 31), p. 35, n. 46; B u r k e r t , *Greek...* (n. 21), p. 145, cf. e.g. Aesch. *Supp*. 686 f.: εὐμενὴς δ' ὁ Λύκειος ἔστω πάσᾳ νεολαίᾳ.

unchivalrous and opposing the ideals of adult citizens and warriors, deceit itself appeared, paradoxically, to play a key and generally accepted role in the life of an ephebe[34].

It is virtually impossible, however, to find any traces of this opposition in the Athenian *ephebeiai*. The archaic is scarcely known (it was even disputed whether or not it had actually existed), while the official was "artificially" introduced in the fourth century. Thus one could hardly expect to find in the latter any primeval customs or rites already forgotten in the days of Demosthenes and preserved only in a few obscure aetiological myths like that of Melanthios. It is the traditional enemy of Athens, Sparta, where this opposition could still be found distinct in the classical age. The Spartan *krypteia*, for this is the institution in question, was not, however, like the Athenian *ephebeia*, a part of general upbringing of children and youths (παιδεία, ἀγωγή). It was only few young Spartans, distinguished by either strength, prowess or birth, that were chosen each year as *kryptoi*. Perhaps they were to form, after reaching adulthood, the elite unit of the Spartan army. Surprisingly however, this elite hoplite-to-be, in a state whose laws and customs were regarded as a quintessence of warrior code, lived a life diametrically opposed to that of a fully-fledged Spartiate. Naked (γυμνός), i.e. without armour (ὅπλον, hence ὁπλίτης), living either alone or in loose bands in the woody mountains of Taegetus, the *kryptos* had to provide himself with the necessary resources for survival by stealing from or attacking and killing the helots (by stealth, hence κρυπτός). The hoplites, on the other hand, fought in large integrated groups, during the day, mostly on plains, and preferably face to face with equally armed opponents; and it were the hoplites who formed the body of citizens, the *polis* and, consequently, civilization. Hence the *kryptoi* – and perhaps the Athenian ephebes as well, were associated with the outskirts, the country and, consequently, the wild. This peculiar dissonance is given the name of "symmetric inversion": before turning into a fully-fledged citizen and warrior, the young man is to take up a role of his very opposite. The citizen-to-be seems an absolute reverse of the citizen "proper"[35].

---

[34] The "chivalrous ideals" of hoplite warfare are briefly examined by W i n k l e r, *o.c.* (n. 31), p. 34, who in this light consideres Melanthios' trickery "shocking" to the Greeks. The aetiological myth of *Apatouria* (and the ancient literary sources): V i d a l - N a q u e t, *o.c.* (n. 31), pp. 148 f., 157–161. The interpretion of the name *Apatouria*: D e u b n e r, *o.c.* (n. 31), p. 233, n. 1; H.W. P a r k e, *Festivals of the Athenians*, London 1977, p. 90. More on the *Koureotis*: S. C o l e, *The Social Function of Rituals of Maturation: The Koureion and the Arkteia*, ZPE LV 1984, pp. 233–244; J e a n m a i r e, *o.c.* (n. 30), pp. 379 ff. On the *Apatouria* in general cf. D e u b n e r, *o.c.* (n. 31), pp. 232 ff.; P a r k e, pp. 88–92.

[35] The remainders of Athenian archaic institutions (concerning the rites of passage) in myth and ritual: J e a n m a i r e, *o.c.* (n. 30), pp. 291, 308. Non-Athenian (including Spartan) institutions as preserving their archaic nature in the classical period: ibidem, pp. 307 f. The "old *ephebeia*" as a "symmetric inversion" of the man's (i.e. hoplite's) way of life: V i d a l - N a q u e t, *o.c.* (n. 31),

Although the archaic rites of passage were, presumably, forgotten in Athens, and preserved only in aetiology, the very pattern of associating the man-to-be with deceit and other traits preserved in the Spartan *krypteia* seems to recur in myths and in tragedy, including the myth of Orestes adapted for tragedy. The key factor in the vengeance plot here is, of course, deceit. In each of the three plays he arrives incognito, pretending to his future victims to be a friend or at least a well-disposed stranger. Both Sophocles and Aeschylus have their Orestes speak of deceit explicitly when presenting the vengeance plan: "By myself, unfurnished with shields or soldiery, to hide with guile the just slaughter done by my hand" (ἄσκευον αὐτὸν ἀσπίδων τε καὶ στρατοῦ | δόλοισι κλέψαι χειρὸς ἐνδίκους σφαγάς, *El.* 36 f.)[36];

> ἁπλοῦς ὁ μῦθος· τήνδε μὲν στείχειν ἔσω,
> αἰνῶ δὲ κρύπτειν τάσδε συνθήκας ἐμάς,
> ὡς ἂν δόλῳ κτείναντες ἄνδρα τίμιον
> δόλῳ γε καὶ ληφθῶσιν, ἐν ταὐτῷ βρόχῳ
> θανόντες, ᾗ καὶ Λοξίας ἐφήμισεν (*Choe.* 554–558)
> The matter is simple: I bid her [Electra] to hasten inside and keep those plans of mine secret, so that, having killed by guile an honourable man, they themselves

---

pp. 151–174, cf. also Vernant, Vidal-Naquet, *Mythe*... (n. 17), pp. 161 f.; de Polignac, *o.c.* (n. 30), p. 67; Winkler, *o.c.* (n. 31), p. 33, but see R. Lonis (*Guerre et religion en Grèce à l'époque classique*, Paris 1979, p. 31) for a different view. A temporary removing of the initiand from his natural / family surrounding ("milieu interieur") is a feature common to all rites of passage which thus consist of three main stages: separation, liminality and reincorporation, cf. A. van Gennep, *Rites de passage*, Paris 1969 (orig. 1909) pp. 116 f.; de Polignac, *o.c.* (n. 30), pp. 67–71), examines this feature in context of the Greek initiation rituals. The Aeschylean Orestes is explicitly presented as a tragic *chausseur noir* in Vernant, Vidal-Naquet, *Mythe*... (n. 17), p. 151. While firm historical data does not justify considering the *krypteia* simply as a Spartan counterpart of the Athenian *ephebeia*, Vidal-Naquet, *o.c.* (n. 31), validates his theory juxtaposing the latter *au niveau du mythe* with the former *au niveau de la pratique*. A critical examination of Vidal-Naquet's theory, especially in regard to the topographical dialectic of "wild outskirts" and "civilized centre" is offered by I. Polinskaya, *Liminality as Metaphor: Initiation and the Frontiers of Ancient Athens*, in: *Initiation*... (n. 30), pp. 85–106; even here, however, the value of Vidal-Naquet's model is acknowledged, so long as it is taken as reflecting "the imaginary", not the reality.

[36] F.I. Zeitlin (*Playing the Other*, in: *Nothing to Do*... (n. 31), pp. 63–96) considers deceit as a feminine trait, opposed to the face-to-face ways of men, and hence a domain of "the other". The character of Orestes in all three plays in question seems to be somewhat troublesome, as the authoress fits him into this theory (pp. 81 f.): "His resort to trickery and disguise entails a further risk to his masculine stature, no matter how urgent and obligatory his task of vengeance. Appeal to the authority of Apollo the god is therefore needed to justify this mode of action. The god (in both Aeschylus and Sophocles) must explicitly decree a retribution that exactly matches the original crime: as she (Clytaemnestra) killed so must she be killed in turn – by guile". Given the ephebic trait in Orestes' nature, which not only *eo ipso* requires guile as his mode of action but also deals with a certain gender ambiguity (see below) we may propose an alternative way of fitting this character into Zeitlin's theory: guile is still the domain of "the other", the not-man that consists of both female and ephebe.

> [Clytaemnestra and Aegisthus] will be seized by guile, dying in the same snare – as Loxias spoke himself.

This is not the hero's way, of course, and anyone who would expect a fair face-to-face battle certainly would be "disappointed", as was Euripides' Electra (524 ff.)[37]:

> οὐκ ἄξι' ἀνδρός, ὦ γέρον, σοφοῦ λέγεις,
> εἰ κρυπτὸν ἐς γῆν τήνδ' ἂν Αἰγίσθου φόβῳ
> δοκεῖς ἀδελφὸν τὸν ἐμὸν εὐθαρσῆ μολεῖν.
> You did not speak what befits a wise man, if you think that my courageous brother would have come to this land secretly in fear of Aegisthus.

Whereas Aeschylus and Sophocles, following the myth, situate the vengeance in the palace of the Atreids, Euripides (traditionally regarded as the innovator of the Athenian theatre) shifts it to the remote and poor cottage of Electra's peasant husband. It is here that the matricide is perpetrated, while Aegisthus is killed somewhere outside the city, in the fields (623, 777). Whatever the reasons of this shift (presumably to render the tragedy less heroic), one cannot fail to notice that removing Orestes from Argos to the rustic outskirts of the *polis* stresses this ephebic trait in this character[38].

Although the vengeance plot in both Aeschylus and Sophocles is presented within the *polis* (symbolized by the palace) one can also here distinguish (especially in the *Oresteia*) the common, three-stage initiation pattern (n. 35) where the youth is temporarily removed from the society and subsequently reincorporated – as an adult. With the tragic *mythos* seen from this perspective, it is the third stage (the reincorporation) that becomes conspicuous in any of the three plays in question – with Orestes' return. In Aeschylus however, the initiation may well be considered as commencing after the matricide, with the hero's second exile, for it is only after the trial (preceded by a distinct period of liminality, where Orestes,

---

[37] P i p p i n - B u r n e t t, *o.c.* (n. 30) reads this passage in terms of initiation rites, alluding to Vidal-Naquet's symmetric inversion: "he has sneeked and is ready to fly if danger threatens not because the poet condemns him as 'unheroic' [...] but rather because this is the behaviour of a youth in the process of becoming a man" (p. 230, n. 18).

[38] The recurrence of the *rites de passage* in tragedy: V i d a l - N a q u e t, *o.c.* (n. 31), p. 215, cf. W i n k l e r, *o.c.* (n. 31), who considers the tragedy itself as part of ephebic training undergone by the young choreuts; Orestes as an ephebe, with all the traits of the "man-to-be": V e r n a n t, V i d a l - N a q u e t, *Mythe...* (n. 17), p. 151, and esp. V e r n a n t, V i d a l - N a q u e t, *Mythe et tragédie deux...* (n. 31), p. 109: "il est double [...] combatant du jour et de la nuit, hoplite et archer; *il est une ephèbe tragique*" (my emphasis); the rendering of Euripides' *Electra* less heroic: e.g. G r u b e, *o.c* (n. 10), p. 297; M i c h e l i n i, *o.c.* (n. 6), pp. 192, 194–199; P i p p i n - B u r n e t t, *o.c.* (n. 33), p. 227; according to D e n n i s t o n, *o.c.* (n. 1), p. XII, with this shift of place Euripides "gives himself an excuse for dweling on her discomforts and privations" and enhances "the horror of matricide".

being both purified and polluted, wanders haunted by the Erynies) that he is truly brought back to his society as a lawful ruler of Argos[39].

The temporary removal of the initiand is very often considered as a sequence of death and rebirth. When becoming a fellow-citizen the young man is reborn as an adult member of the society and, consequently, as a child he has to "die". This pattern can also be found in both Aeschylus and Sophocles where Orestes is at first announced as dead, and afterwards returns in triumph as an avenger and heir to his father's kingdom; he dies as a youth, and returns as a man. Furthermore, it has also been noted that on many occasions the mothers are led to believe that their sons, now becoming adults, have died; the initiands are often mourned as dead. The deceit which involved bringing false news of Orestes' death to Clytaemnestra is a conspicuous motif in both Aeschylus and Sophocles. The young hero is also mourned as dead (*Choe*. 691–699, 744–765; *El*. 1098–1222); the Nurse's lament in Aeschylus is of particular significance, since here the childhood or rather babyhood of the "dead" Orestes is given special attention (751–760)[40].

Finally the matricide itself, the violent crux of each of the three tragedies in question. The transition from childhood to adulthood was also a transition from the house (where the child is raised) to the society, the former being the domain of women, of the mother, while the latter of men and of the father. In this light the matricide can be considered as an extreme form of this act: Orestes acknowledges the kinship bond linking him with his father, Agamemnon (and hence takes upon himself the duty to avenge his death), while at the same time disowning the link between himself and Clytaemnestra who is explicitly denied any motherly rights (*Choe*. 190 f.; S. *El*. 1154, 1194). Thus, after his purported death, Orestes is reborn, now as the son of his father: this, in the *Oresteia*, is given explicit validation in the (in)famous physiological argument (*Eum*. 657–666) presented by Apollo before the court of Areopagus[41].

In Sophocles' tragedy it is not only Orestes who is presented in association with the rites of passage. A very similar motif is given also as a trait of his sister, Electra. Clytaemnestra alarmed by the dream sends her other daughter, Chrysothemis, with propitiatory offerings to Agamemnon's tomb. Electra, having

---

[39] Orestes' first and second return as a rite of passage: Zeitlin, *The Dynamics...* (n. 32), p. 161. Orestes' liminality before the trial of Areopagus: ibidem, pp. 165, 167. As Plato explains (*Crat*. 8–11), the very of Orestes signifies the savage, the wild and the uncivilized (τὸ θηριῶδες τῆς φύσεως καὶ τὸ ἄγριον αὐτοῦ καὶ τὸ ὀρεινόν).

[40] See de Polignac, *o.c.* (n. 30), p. 67; Vernant, Vidal-Naquet, *Mythe...* (n. 17); and, with direct reference to the Aeschylean Orestes, Zeitlin, *The Dynamics...* (n. 32), n. 19; cf. also (in relation to Sophocles) I. Lada-Richards, *Initiating Dionysus*, Oxford 1999, pp. 57 f.; Pippin-Burnett, *o.c.* (n. 33), p. 130, n. 28.

[41] The symbolic rebirth from a male: Zeitlin, *The Dynamics...* (n. 32), p. 166. Cross-cultural evidence provides examples of (ritual) violence directed towards a mother in the course of transition from childhood to adulthood, cf. ibidem, n. 19.

met Chrysothemis on her way, persuades her sister to cast away the impious offerings of their mother and, rather, to adorn their father's grave with humble votives of their own (448–452). These are the hair and the virgin girdle. Although presented here as offerings in sign of mourning they may well have had another, different meaning. The very act of offering them – also to various heroes and deities of "kourotrophic" nature – is a typical example of the *rite de passage*. Girls presented those offerings on the occasion of marriage. The giving away of a virgin girdle thus symbolized a significant change in her status. No longer is she a girl, a παρθένος; she is now a young woman. Just as the ephebe having ceased to be a boy became a citizen and warrior, so also the girl took up the role and the responsibilities of a wife and mother, imposed on her by the "men's club" which the *polis*, in fact, was[42].

Finally, the most obscure and suspiciously naive motif of ichnoscopy presented in the *Libation Bearers* can also be given different meaning, if understood in context of the rites of passage. Taken literally it does seem quite silly, as it, perhaps, did to Euripides. Is it possible to affirm kinship when comparing two locks of hair? "In many people you can find similar hair", says Euripides' Electra as she dismisses the first token with contempt. The Old Man's arguments seem to her nothing more than folly. It is nonsense to match a women's lock with that of a man: "And then, how could these locks of hair be matched, this, of a noble man, nourished by the toils of a palaestra, while that – female – by a comb; that is impossible" (527 ff.); it is simply stupid to compare female feet to male footprints even if they were siblings (536 f.)[43].

The symmetric inversion which opposed the man-to-be, the ephebe, with virtually everything he was to represent when a man, citizen and warrior, can also be applied here. When mentioned before, it concerned the way of life (city, country, etc.) and perhaps also ethical questions (deceit); now it can also be taken as an inversion of the ephebe's gender, and thus also of his way of life, since the roles of the male and the female were in the Greek (and especially Athenian) community absolutely different and strictly separated. There are examples of such "gender switching", sometimes explicitly

---

[42] Other examples of the offering of girdle as a votive: *AP* VI 59; Paus. II 33, 1. The expression λύειν ζώνην was a euphemism for loosing virginity. "The men's club": V i d a l - N a q u e t, *o.c.* (n. 31), p. 269. G e r n e t, *o.c.* (n. 30), pp. 55 f., considers the two transition rituals (the hair offering of boys and the simulated loosing of virginity) parallel, as he produces the example of young maidens in Troad (quoting Aeschin. *Ep.* 10, 3) actually offering their virginity to the river Scamander. The parallel status of marriage (for girls) and warfare (for boys) is stressed by J. V e r n a n t, *Mythe et société en Grèce ancienne*, Paris 1974, pp. 37 ff.

[43] Cf. P i p p i n - B u r n e t t, *o.c.* (n. 30), p. 232: "And how tactless to suggest comparison with hers [hair] when she hasn't got any". Apart from applying the "symmetric inversion" (below) to this motif one should notice that Electra's role was played by a man, hence in stage production the whole problem might have seemed less absurd than in reading (cf. ibidem).

connected with the rites of passage, but they concern girls (being dressed as boys before marriage). On the other hand, there are also veiled allusions to the gender ambiguity of the ephebes; dressing them as women (although not directly related to the rites of passage) is a recurrent motif in myths and stories from archaic times. Its association with deceitful killing is noteworthy: in Herodotus, young Macedonians, having dressed themselves as females, approach the feasting Persians and kill them with daggers hidden in the folds of their garments (V 20). Plutarch mentions another trickery involving such a disguise: Athenian ephebes, disguised as women feasting outside the city, set up an ambush on a Megarian squad and killed nearly all of the enemies (*Sol.* 8). Such transvestitism of ephebes is on different occasions explicitly linked with hunt (Paus. VIII 20, 3), thus providing a nice example to corroborate Vidal-Naquet's theory according to which both hunting and gender ambiguity were (*inter alia*) distinctly ephebic traits. Lastly, the most renowned mythical examples: Achilles pretending Pyrrha while a young boy on Scyros; Theseus who having arrived to Athens was mistaken as a girl due to both his dress and long, uncut hair (Paus. I 19, 1); finally the same Theseus who later on disguised the Athenian youths accompanying him as maidens when setting out for Crete (Plut. *Thes.* 23) – this myth provided an *aition* for the *Oschophoria* festival, which *inter alia* included also ritual travestiments. With all this in mind, one might, perhaps, look at the ridiculous and seemingly naive Aeschylean tokens from a different perspective[44].

Hardly anyone would expect the Athenian audience in 458 BC simply to take the Aeschylean tokens (especially the second one) at face value. This recognition operates within the world of symbols, not that of reality. If this is true, then what of the audience of the Euripidean *Electra*? Could it be that they had forgotten the meaning of symbols perfectly intelligible to their fathers? This is even less probable. The parody lies not within a misunderstanding of the Aeschylean tokens, it lies within the confrontation of the world of symbols with the world of reality (which normally were kept apart), within a deliberate deconstruction of

---

[44] "Gender switching" as a part of transition rites: Vernant, *o.c.* (n. 42), p. 39; Vidal-Naquet, *o.c.* (n. 31), pp. 167, 191; Zeitlin, *The Dynamics...* (n. 32), pp. 66 f. The gender ambiguity of Orestes: Vernant, Vidal-Naquet, *Mythe...* (n. 17), p. 152, and *Mythe et tragédie deux...* (n. 31), p. 109: "un jeune home est féminin avant que l'éprouve de l'initiation n'en fasse un adulte" and "il est double masculine et féminin". A useful discussion of the feminity of an ephebe's uncut hair is given by Leitao, *o.c.* (n. 30), pp. 119 f. Examples of "gender switching": Deubner, *o.c.* (n. 31), pp. 142–144 (the *Oschophoria* festival); also Parke, *o.c.* (n. 34), pp. 77 f. Dressing girls as boys before marriage: Plut. *Lyc.* 15, 4. Some scholars offer also a more "realistic" explanation of the Aeschylean tokens: the similarity of hands and feet was a mark of kinship in ancient Greece (Parmentier, Gregoire, *o.c.* (n. 10), p. 534; discussion: Michelini, *o.c.* (n. 6), p. 205). It is doubtful, however, if it could actually be considered as such between relatives of different gender.

the former. It is the obvious absurdity of this confrontation that constitutes the parody in Euripides[45].

As we have seen the motif of tomb rituals does not contribute to the plot (considered as Aristotle's chain of events) of any of the three tragedies, save perhaps that of Aeschylus. It does provide some means of arranging the scenic sequence in Aeschylus and Sophocles, although in the latter it seems to be employed in a less convincing way. In this light this motif is needless and its persistence in each of the three plays appears merely accidental. Nevertheless I hope to have proved that the tomb rituals performed by Orestes, the twofold meaning of his hair offering (explicitly presented in Aeschylus) and the ephebic traits in his character bear a significant relevance to each of these tragedies – although not necessarily in the way Aristotle would expect. Vengeance, claiming (or reclaiming) inheritance, mourning and initiation – these are the main issues underlying the plot of the three tragedies in question. With the ritual performed by Orestes on Agamemnon's tomb they all become closely interrelated. By mourning his father Orestes acknowledges the kinship bond. This, subsequently, entitles him to inherit Agamemnon's estate and at the same time obliges to avenge his death. Through the rite of passage on the other hand, he becomes an adult, capable of undertaking both actions.

Such reading implies, of course, that the old myth was reshaped in the tragedies in accordance with the contemporary rites, laws and customs and thus "zoomed" to the fifth-century audience. While remaining at a distance – in terms of both time-span (mythical past) and political geography (Argos) – safe enough to explore or even subvert the traditional notion of *dike* by applying it to the moral dilemma of matricide, the tragedy at the same time renders its key figure (and not only him) far more close to the contemporary everyday experience. Orestes no longer appears a distanced mythical figure, but becomes a character very close to the ordinary Athenian experience, an ephebe, a boy becoming man, claiming his inheritance and vindicating the death of his father. Thus the "ephebic" trait in Orestes is yet another among many symbols or rather "symbolic operators", through which the tragedy communicated with the Athenian spectator; an operator not only intelligible to him, but also bringing the world of the play, together with its religious and moral explorations, closer to that of his own.

University of Silesia, Katowice

---

[45] Cf. D e n n i s t o n, *o.c.* (n. 1), p. 113 for a different view: "the [Euripidean] criticism [...] seems to be based on misunderstanding", although here, as in majority of older scholarship (discussed ibidem), we witness a rather unfortunate dwelling on an interpretation of the Aeschylean tokens in terms of strict realism ("a man's foot is bigger than a woman's [...]. But in Aeschylus the similarity may be taken as lying in proportions [!], not in size", ibidem) or psychology (p. 114).

Eos XCI 2004
ISSN 0012-7825

ALEXANDER THE GREAT AND THE KINGDOM OF ASIA

By

KRZYSZTOF NAWOTKA

This paper will show that the title "King of Asia", officially assumed by Alexander the Great in October 331, was understood in his times as one of the titles reserved for the Achaemenid kings of the Persian Empire by the Greeks and at least some non-Greek subjects of the Great King.

Plutarch (*Alex*. 34, 1) states of the aftermath of Gaugamela:

> Τοῦτο τῆς μάχης ἐκείνης λαβούσης το πέρας, ἡ μὲν ἀρχὴ παντάπασιν ἡ Περσῶν ἐδόκει καταλελύσθαι, βασιλεὺς δὲ τῆς Ἀσίας Ἀλέξανδρος ἀνηγορευμένος...
> This battle being thus over, seemed to put a period to the Persian empire, and Alexander, who was now proclaimed King of Asia... (translated by B. Perrin, Loeb).

Although this is the only direct evidence of this proclamation, Alexander historians use the title "King of Asia" in reference to Alexander both before and after Gaugamela[1]. All literary sources, as we know them, are much later that the age of Alexander, yet this title is also attested in an inscription of Craterus from Delphi (*FD* III 4, 137) which is only a few years later than the great king of Macedonia:

> ὦ ξένε, ταυροφόνου τοῦδε λέοντος ἔχοι ὅμ ποτε, Ἀλ[εξά]νδρωι τότε ὅθ' εἵπετο καὶ συνεπόρθει τῶι πολυαιν[ή]τωι τῶιδε Ἀσίας βασιλεῖ ... ἔκτανεν
> O stranger, behold the bull-slaying lion, whom he killed while following Alexander the much-praised king of Asia.

In a dedication in the temple of Athena in Lindos Alexander calls himself "lord of Asia" (κύριος τῆς Ἀσίας)[2] which, technically speaking, is not exactly the

---

[1] Arr. *Anab*. II 14, 9; VII 1, 2; VII 15, 4; Plut. *Arist*. 11, 9; Ps.-Callisth. I 35, 5 (rec. A); Curt. III 3, 5; IV 10, 34; VIII 4, 29; X 3, 13.

[2] *FGrH* 532 F1, 38.

same as "King of Asia", expressing, nevertheless, the same notion of controlling Asia. In addition, this dedication refers to Alexander's victories over Darius III preceding his taking over of Asia:

> βασιλεὺς Ἀλέξαν[δ]ρος μάχαι κρατήσας Δαρεῖον καὶ κύριος γε[ν]όμενος τᾶς Ἀσίας...
> King Alexander, having defeated Darius in a battle and having become the lord of Asia...

This piece of evidence indirectly confirms veracity of Plutarch's statement quoted above. Therefore there should be no doubt that the title "King of Asia" was in use in Alexander's lifetime. Thanks to all this additional evidence, the historicity of Plutarch's account is practically universally accepted[3], even if his sources are in this case unknown.

The precise meaning of the expression βασιλεὺς τῆς Ἀσίας has been, however, a matter of controversy. For a long time this title was understood as "King of the Persian Empire"[4]. A different opinion was voiced by E. Fredricksmeyer in a paper first presented at a conference in Madison (Wisconsin) in 1977[5]. In the essence, Fredricksmeyer perceives the title βασιλεὺς τῆς Ἀσίας as something completely different from "King of Persia" and, in consequence, he disbelieves that Alexander had ever attempted to posture as a lawful successor to the Achaemenid kings. This opinion has been accepted by N.G.L. Hammond[6] and thanks to his unrivalled prestige among Alexander scholars it has become quite popular in recent years[7]. Since, on the testimony of Plutarch (*Demetr.* 25, 3), Alexander refrained from using the most usual title of Persain kings, i.e. "Great King", Ham-

---

[3] See E. Fredricksmeyer, *Alexander the Great and the Kingdom of Asia*, in: A.B. Bosworth, E.J. Baynham (eds.), *Alexander the Great in Fact and Fiction*, Oxford 2000, p. 137, n. 1 for reference.

[4] *Locus classicus* is W.W. Tarn, *The Greeks in Bactria and India*, Cambridge 1938, p. 153, n. 1. Earlier this identification was made e.g. by F. Hampl, *Der König der Makedonen*, Diss. Leipzig 1934, pp. 47 f. or H. Berve, *Die Verschmeltzungspolitik Alexanders des Grossen*, Klio XXXI 1938, p. 147. See also: J.R. Hamilton, *Plutarch: Alexander*, Bristol ²1999, p. 90; F. Schachermeyr, *Alexander der Grosse. Das Problem seiner Persönlichkeit und seines Wirkens*, Wien 1973, pp. 277–279; E. Badian, *Alexander the Great and the Unity of Mankind*, Historia VII 1958, p. 437.

[5] The revised version is Fredricksmeyer, *o. c.* (n. 3).

[6] N.G.L. Hammond, *The Kingdom of Asia and the Persian Throne*, Antichthon XX 1986, pp. 73–85; idem, *The Macedonian Imprint on the Hellenistic World*, in: P. Green (ed.), *Hellenistic History and Culture*, Berkeley 1993, pp. 13–15.

[7] E.g. A. Ferrill, *The Origins of War from the Stone Age to Alexander the Great*, London ²1997, p. 210; A. Stewart, *Faces of Power: Alexander's Image and Hellenistic Politics*, Berkeley 1993, pp. 90 f.; I. Worthington, *How Great was Alexander the Great?*, AHB XIII 1999, p. 50; M. Flower, *Alexander the Great and Panhellenism*, in: *Alexander*... (n. 3), pp. 131 f. For criticism of Hammond see A.W. Collins, *The Office of the Chiliarch under Alexander and the Successors*, Phoenix LV 2001, p. 259.

mond thinks that his βασιλεὺς τῆς Ἀσίας was Alexander's personal monarchy. The famous diplomatic exchange between Alexander and Darius III allegedly shows that there was a place in this new Kingdom of Asia for the Persian King as Alexander's vassal[8]. The ample discussion contained in Fredricksmeyer's paper concentrates on his perception of Alexander's aims and attitudes, scrutinising all of it would be unnecessarily argumentative. Instead, in the present paper I will approach the problem of the "Kingdom of Asia" primarily from the point of view of the Greek understanding of this term. My presumption is that Plutarch in the passage quoted above follows, as he usually does, an early source. Therefore this passage needs to be read in the way the Greeks of the fourth century BC would have understood it.

Admittedly, in classical antiquity there was a problem with properly labelling what we call the Persian Empire. Much the same applies to its ruler. He never called himself Persian king and in only eight out of 57 Old Persian royal inscriptions he is "King of Persia" or rather "King in Persia" (*xšāyaθiya Pārsaiy*). These are the earliest inscriptions of Darius I in which he was proclaiming his legitimacy in Persis, the native land of the Achaemenids[9]. More permanent were other royal titles. This listed in the Achaemenid inscriptions in the first position was "Great King" (*xšāyaθiya vazarka*), the title borrowed from Mesopotamia, probably by the Median intermediary. After that comes "King of Kings" (*xšāyaθiya xšāyaθiyānām*) and "King of Lands" (*xšāyaθiya dahyūnām*)[10]. The only "Persia" the ancient Persians knew was their original homeland Persis (modern Fars). The unnamed assembly of lands or countries once conquered by the Persians formed the kingdom (*xšaça*) ruled by an Achaemenid monarch[11].

The Greeks usually referred to the Persian monarch as "Great King" or simply "King"[12]. It was not easy to approximate the name of his realm. By Περσέων βασιληίη Herodotus meant Great King's royal power over the Persians rather than the lands ruled by him. In other authors Greek words ἄρχη and βασιλεία were employed as designates both of royal powers and territory governed by the King[13]. While trying to achieve the legal precision the Greeks spoke of lands which belonged to the King, as Thucydides did in his account (VIII 58) of the infamous covenant between Sparta and Persia over Greek cities in Asia Minor:

---

[8] Hammond, *Kingdom...* (n. 6), pp. 78–81.

[9] S.K. Eddy, *The King is Dead*, Lincoln (Nebraska) 1961, pp. 22 f.; C. Tanck, *Archē – Ethnos – Polis. Untersuchungen zur begrifflichen Erfassung des Achämenidenreiches in zeitgenössischen griechischen Quellen*, Frankfurt a. M. 1997, pp. 219–222.

[10] J. Wiesehöfer, *Ancient Persia from 550 BC to 650 AD*, London–New York 1996, p. 29.

[11] Ibidem, pp. 56 f.; Tanck, *o.c.* (n. 9), pp. 223–233.

[12] See Fredricksmeyer, *o.c.* (n. 3), p. 140, n. 8 for reference.

[13] Tanck, *o.c.* (n. 9), pp. 44–46.

> χώραν τὴν βασιλέως, ὅση τῆς Ἀσίας ἐστί, βασιλέως εἶναι καὶ περὶ τῆς χώρας τῆς ἑαυτοῦ βουλευέτω βασιλεὺς ὅπως βούλεται.
> The country of the King in Asia shall be the King's, and the King shall treat his own country as he pleases (translated by R. Crawley).

Bearing all these issues in mind, one may try to answer the fundamental question of the meaning of "Asia" in the sense Plutarch was using it. The evidence of all Greek historians of Alexander was scrutinised by Oost who has come to the conclusion that the word Ἀσία meant many things, in the first place the continent of Asia but also the Persian Empire[14]. This conclusion is not unexpected. Indeed, not only the Alexander historians but Greek authors in general called by the name of "Asia" the landmass to the east of Europe, corresponding roughly to our notion of this continent, with this exception that the Greek knowledge of the eastern and northern boundaries of Asia was limited and confused. Oost's conclusions go further. He notices that immediately after Gaugamela Alexander controlled no more than a half of the Achaemenid empire, hence the title "King of Asia", by which he was acclaimed, could not mean "Persian king" or anything precise at all, but rather connoted a vague notion of "great conqueror"[15]. This goes hand in hand with Hammond's and Fredricksmeyer's reasoning in the matter of "Kingdom of Asia", based on conjectural interpretation of Alexander's goals and attitudes.

Oost's principle of perusing all evidence pertaining to the usage of the word Ἀσία in the authors is correct but has been misconstrued in two ways. Firstly, he limits the scope of his research to the Alexander historians who are all much later than Alexander's lifetime. There can be little doubt that Alexander employed the title "King of Asia". It is, therefore, much more important to know what it meant to the Greeks in the second half of the fourth century BC than what its meaning may have been in Roman times when the extant Alexander historians were writing their works. Then, Oost unnecessarily pays too much attention to these numerous cases when "Asia" means simply a continent. They are not significant since Alexander by assuming a title composed of the noun βασιλεύς modified by another noun (τῆς Ἀσίας) was obviously referring to a political, and not purely geographical, entity.

I propose instead to look at these passages in the authors in which the word "Asia" has unmistakably political connotation. This word often, but not always, modifies expressions like βασιλεύς, βασιλεία, ἀρχή, ἄρχων, ἡγεμονία, κρατέω, ἡγεμονεύω etc. All these cases need to be examined, not only the precise expres-

---

[14] S.I. Oost, *The Alexander Historians and "Asia"*, in: A.J. Dell (ed.), *Ancient Macedonian Studies in Honor of Charles F. Edson*, Thessaloniki 1981, p. 281. This second meaning is not listed in the LSJ.

[15] Ibidem.

sion used by Plutarch βασιλεὺς τῆς Ἀσίας[16], because the Greeks did not have one canonical way of referring to Persian kings. One should bear in mind that, as the examples listed in the beginning of this paper show, in Alexander's lifetime no precision was achieved either, since he was both King and lord of Asia. First the pre-Hellenistic evidence in chronological order:
the earliest is Aeschylus, *Persae* 73 in which Xerxes is referred to as ruler of populous Asia (πολυάνδρου δ' Ἀσίας θούριος ἄρχων, "the fiery lord of populous Asia", translated by H.W. Smyth, Loeb); or later in the same play Aeschylus says in reference to Persian kings that one man rules all of Asia:

> ἐξ οὗτε τιμὴν Ζεὺς ἄναξ τήνδ' ὤπασεν,
> ἕν' ἄνδρα πάσης Ἀσίδος μηλοτρόφου
> ταγεῖν, ἔχοντα σκῆπτρον εὐθυντήριον (762–764)
> Our Lord Zeus first ordained that one ruler should bear sway over all Asia with its flocks and wield the sceptre of its government (translated by H.W. Smyth).

Ctesias: names various semi-mythological rulers of Asia: Teutames, Semiramis, Belesys, Ninos, Maudakes (*FGrH* 3c, 688 F1b, ll. 662, 685 f., 867 f., F1n, ll. 4–7, F5, ll. 29 f.), as well as the peoples dominating it: Medes, Persians, Assyrians (ibidem, ll. 189 f., 664, F5, ll. 6 f., 26 f.);
Plato: the eldest son of the Great King is to inherit τῆς Ἀσίας ἀρχή (*Lys*. 209d); Asia is the realm of the Great King (*Menex*. 239d–e);
Lysias: a Persian king and Xerxes in particular is Ἀσίας βασιλεύς (II 21; 27; 60 and quoted in *Lexicon Vindobonense*, s.v. ἀγαπῶ);
Xenophon: the Persian king is Ἀσίας βασιλεύς (*Hell*. III 5, 13); in the words of Cyrus the Great, the Persians desire to gain ἀρχὴν τῆς Ἀσίας (*Cyr.* IV 5, 16); the Persians rule in Asia (*Mem*. II 1, 10);
Isocrates: calls the Great King βασιλεὺς τῆς Ἀσίας (V 76); Cyrus the Great is Ἀσίας δεσπότης (V 66); the Great King rules all of Asia (II 5).
There is also a well-attested way of referring to Persian army of Darius I and Xerxes opposing the Greeks as the forces of the whole Asia: Plato *Menex*. 240d; Isocrates IV 88; Lycurgus *Leoc*. 104; Heraclides Ponticus fr. 55, ap. Athen. XII 5.

Hence, before Alexander, the Greek authors used the word "Asia" in the political context to denote either the realm of the Great King or (Ctesias only) the most powerful state in Asia at a given time. While speaking of the times after Cyrus had established the Persian Empire, Greek authors reserve the word "Asia" in the political sense to the empire of the Achaemenids. Indeed, the notion of "Asia" as the Persian empire is also conveyed in scholia to the authors quoted above:
Olympiodorus, commenting on Plato's *Gorgias* (50, 2), says that the Persian king rules Asia:

---

[16] As Fredricksmeyer, *o.c.* (n. 3), pp. 140 f., n. 8 does.

Λέγει δὲ ὅτι ὁ Ῥαδάμανθυς ἐκεῖ κρίνει τὸν μέγαν βασιλέα (μέγας δὲ βασιλεὺς ἐστιν ὁ τῶν Περσῶν), ἐπειδὴ εἶπεν τὸν Ῥαδάμανθυν τοὺς τῆς Ἀσίας κρίνειν, ὁ δὲ Περσῶν βασιλεὺς ἐκράτει τῆς Ἀσίας.
He says that in that place Rhadamantys judges the Great King (the Great King is the king of the Persians), for he says that Rhadamantys judges those from Asia, and the king of Persians ruled Asia (translated by R. Jackson, K. Lyttos, H. Tarrant).

The same idea of explaining the title "Great King" by the virtue of his ruling the entire Asia appears also in the scholia to Aristophanes' *Plutus* 170: μέγας βασιλεὺς· τὸν τῶν Περσῶν βασιλέα, ὡς πάσης τῆς Ἀσίας ἄρχοντα, μέγαν ἐκάλουν ("Great King: they called the king of the Persians great, since he ruled all of Asia").

At one point a definition was given to the name "state of Asia" (ἀρχὴ τῆς Ἀσίας):

> Τὴν δὲ σύμπασαν ἀρχὴν τῆς Ἀσίας, περατουμένην Ἑλλησπόντῳ μὲν ἐκ τῶν πρὸς ἑσπέραν μερῶν, Ἰνδῷ δὲ ἐκ τῶν πρὸς ἕω, διειλήφεσαν κατὰ ἔθνη στρατηγοὶ καὶ σατράπαι καὶ βασιλεῖς, δοῦλοι τοῦ μεγάλου βασιλέως.
> The whole Empire of Asia, bounded by the Hellespont in the West and the Indus in the East, was divided into nations under generals and satraps and kings, slaves of the Great King (translated by D.J. Furley, Loeb).

In this quotation from *De mundo* (398a) attributed to Aristotle, so far strangely overlooked in the discussion of the question of the "Kingdom of Asia", "Asia" as a political entity differs substantially from the continent of Asia and is limited to the continent's western portion. In this definition "Asia" is simply the Persian empire. Aristotle's authorship of the *De mundo* has been questioned since late antiquity[17] and this work is usually listed as pseudo-Aristotelian. However, all attempts by the modern scholarship to attribute it to some other author or even to propose a plausible date of the treatise's composition have failed to produce convincing results. Therefore it may be more prudent to re-establish the attribution of this work to Aristotle[18]. Argumentation in this paper is not based on admittedly conjectural Aristotle's authorship of *De mundo* yet it needs to be emphasised that the definition of "Asia" as the Persian empire given in this work fits very well in the word usage of the pre-Hellenistic Greek authors. It is also reflected in the much later *Lexica Segueriana* which in the entry Ἀσία differentiates between the earlier usage of the word "Asia", meaning the Persian state, and its usage contemporary with the date of the composition of the lexicon, probably geographical:

---

[17] Beginning in the fifth c. with Proclus *In Pl. Tim.* 322e.

[18] Aristotele, *Trattato sul cosmo per Alessandro*, traduzione con testo greco, introduzione, commento e indici di G. Reale, Napoli 1974.

> Ἀσία ὑπὸ τῶν παλαιῶν πᾶσα λέγεται, ἧς οἱ Πέρσαι τὴν ἀρχὴν ἐκέκτηντο, οὐχ ἡ νῦν ἰδίως ὀνομαξομένη οὕτως.
> In earlier times [the word] Asia denoted all of this which was ruled by the Persians, not as what is meant by this word today.

All fifth and fourth century BC evidence proves that up to the time of Alexander the Great the Greeks employed the word "Asia" in the contemporary political context as a name for the Persian empire. The word usage shifts somehow in the Hellenistic and Roman times. Referring to the epoch after Alexander the Greek authors often applied the name "Asia" to the realm of his son Alexander IV (Porph. *Chronica* fr. 6, 1; 6, 28), then to this of Antigonus Monophtalmos (Diod. Sic. XIX 48)[19] and finally to that of various Seleucid kings: Polyb. V 67, 10; *I Ma*. 8, 6; 11, 13; 12, 39; 13, 32; *II Ma*. 3, 3; *IV Ma*. 3, 20; Memnon fr. 20; Diod. Sic. passim; Joseph. *AJ* XII p9; 119; 129; 223; XIII 78; 119; App. *Syr*. III 314; Erasistratus fr. 26 (ap. App.); Polyaen. *Strat*. V 4, 6; Porph. *Chronica* fr. 3, 4; 4, 4; 6, 1; 6, 2; 6, 20; 6, 28; *Epitome Heidelbergensis FGrH* 2b, 155; Euseb. *Demonstr. evang*. VIII 2, 69; Theodoretus *Interpr. Daniel*, p. 1508; Cyrillus Theol. *Comm. Is*. p. 264; Procopius *Comm. Is*. p. 2013; *Chronicon Paschale* pp. 341 f. The title is recorded even for these Seleucid kings and pretenders who controlled but a small portion of the former Achaemenid empire, like Seleucus IV, Alexander Balas or Tryphon. Throughout the Hellenistic epoch the expression "Kingdom of Asia" used in the contemporary political sense became completely divorced from associations with Persia. At one point the Attalid kingdom of Pergamon became "Asia", too, as e.g. in: App. *Mac*. 11, 1, *Mith*. 6; *Suda* s.v. Ἀπολλωνιὰς λίμνη. In the Roman-era authors and inscriptions the name "Asia" frequently means the Roman *provincia Asia*.

When the Greek authors were, however, writing pre-Hellenistic history, they maintained the original denotation of "Asia" as the Persian empire, not counting the rare examples when they referred to pre-Persian peoples, like Assyrians, or Medes, or semi-mythological figures like Ninos or Semiramis[20]. The list of authors calling the Persian empire of the Achaemenids "Asia" and referring to various Persian monarchs as rulers of Asia stretches from the mid-Hellenistic until late Roman times: Polyb. X 28, 3; Berossus fr. 14c (ap. Joseph. *Ap*.); Strabo XI 13, 9; XV 3, 7; 3, 8; 3, 23; Joseph. *Ap*. I 145; Dio Chrys. *Or.* XV 22; Plut. *Mor*. 490a3–4; App. *Syr*. 46; Polyaen. *Strat*. VII 6, 7; Julian. *Ep*. 201; Lib. *Progymnasmata* IX 5, 17; Stob. IV 29a, 26; Euseb. *Comm. Is*. I 46; Theodoretus *Comm.*

---

[19] Cf. Eddy, *o.c.* (n. 9), p. 28.

[20] Manetho fr. 42 (ap. Joseph. *Ap*.); Diod. Sic. II 20, 2; 32, 2; IX 20, 4; Cephalion fr. 1a (ap. Syncell.); Joseph. *AJ* I 171; IX 124; Plut. *Mor*. 753e6; Ael. *VH* VII 1; Euseb. *Praep. evang*. X 13, 10.

Is. 5. This word usage is discernible in Alexander historians too[21]. Sometimes a direct succession in governance of "Asia" from Persians to Macedonians is shown, as in Polyb. I 2, 5; Joseph. *Ap.* I 133; App. *Prooemium* 31–34. Also Alexander is shown to have contested the Achaemenid rule in "Asia" and wrestled it from Darius III: Diod. Sic. XVII 36, 6; Strabo XV 3, 24, Arr. *Anab.* II 12, 5 f. A variant of it is Plutarch's (*Mor.* 340b10) crown of Asia (διάδημα τῆς Ἀσίας), carried in turns by the Persian kings and by Alexander. Reference to Alexander's rule in "Asia" begins in the authors of the first generation after his conquests[22], as Megasthenes fr. 1 (ap. Diod. Sic. II 37, 3); Duris fr. 31 (ap. Athen.). It continues in the later authors, too: Memnon fr. 4; Joseph. *AJ* XI 334; Plut. *Alex.* 18, 8; Ael. *Tact.* 34, 3.

Before Alexander the Greeks apparently called the Persian empire by more than one name and the same applies to its ruler. Unquestionably the title "Great King" was far more popular with some forty-five attested references[23] to only a few references of βασιλεὺς/ἄρχων τῆς Ἀσίας (listed above). The preponderance of the title "Great King" seems to reflect the Persian usage. The disparity in frequency of attestation of various names of the Persian empire should not influence our appreciation of the word-usage of "Asia" for a political entity. What counts is only the fact, patent in the light of our evidence, that whenever before Alexander the Greek authors used the word "Asia" in the political sense, they always meant the Persian empire. This word usage continued through the Hellenistic epoch up to the extant Alexander historians.

The Greeks were not the only people in antiquity to employ the same word to designate a geographical and a political entity. From the third millennium BC in Egyptian scripture the land to the east and north-east of Egypt was known as *Stt*. This territory of course belongs, if perhaps not exactly corresponds, to the continent of Asia, hence "Asia" is the standard translation of *Stt*[24]. In some fourth century BC Egyptian documents *Stt* acquires meaning reaching beyond a purely geographical definition. A stele now kept in Naples conveys information about the visits paid by a certain Samtutefnakht, once a governor of Herakleopolis, at the court of a ruler of *Stt* who was one of the last Achaemenids: Artaxerxes III, Artaxerxes IV or Darius III. Also in the famous satrap stele *Stt* is used in the meaning of the Persian empire[25]. Interestingly, the satrap stele shows that the

---

[21] See Oost, *o.c.* (n. 14).

[22] I am listing here authors not quoted above, i.e. those who do not use the expression βασιλεὺς τῆς Ἀσίας but pronounce the same idea in the words like κρατέω.

[23] Fredricksmeyer, *o.c.* (n. 3), pp. 140 f., n. 8.

[24] The most recent discussion is I.A. Ladynin, *Oboznačenie Stt v "steli satrapa"* (*Urk. II.3.4*) *k vospriyatiou mirovoi deržavy Argeadov na Vostoke*, VDI 2002, 2, pp. 3 f.

[25] Ibidem, pp. 6–10; P. Briant, *Histoire de l'Empire perse. De Cyrus à Alexandre*, Paris 1996, p. 879.

empire of Alexander's immediate Argead successors was also called *Stt*[26]. In the contemporary perception there was, therefore, a direct line of succession from Achaemenids though Alexander to his son Alexander IV[27].

To us there is a great disparity between these two, political and geographical, designates of the words Ἀσία and *Stt*. It did not have to be so in the fourth century BC. Before the expedition of Alexander the Great geography of Asia beyond the Zagros mountains was largely unknown in the West. It is not even certain whether Persepolis, one of the capital cities of the Achaemenid empire, was known to the educated public opinion in Greece[28]. To the north and east of Iran were lands of the Amazons and India, full of marvels, both pertaining more to myth and fable than to the geographical reality. Most of real Asia was governed by Persian monarchs. In addition the Greeks traditionally held the view of Asia as opposed to Europe in much the same way of how Persia was being perceived as an enemy of the Greeks. All of this may explain why one of the names given by the Greeks to the greatest state in Asia was "Asia" itself[29]. The perspective of the Egyptians, another people on the fringe of the Persian empire, must have been similar, as was their word usage. The Egyptian fourth century BC evidence, absolutely independent of Greek sources, reinforces our understanding of the classical Greek usage of the name "Asia" as meaning the Persian empire. Apparently in the fifth and fourth century the Greeks cared no more for geographical precision while referring to the Achaemenid empire as "Asia" than the modern Europeans (and many other peoples, too) do in their usage of the word "Britain", or even "England", for the United Kingdom.

Obviously both Alexander and all Greek-speakers of his age operated within the established fourth-century Greek idiom. If in this idiom "Kingdom of Asia" was another name for the Persian Empire, Alexander by assuming the title "King of Asia" was not establishing some Macedonian kingdom in Asia[30] but proclaiming himself Persian king, a successor to the Achaemenids. Our sources do not say why Alexander eschewed the more conventional title "Great King". Perhaps it had a too unfavourable connotation for the Greek ear[31] to be employed by the hegemon of the League of Corinth and the liberator of the Greeks in Asia. Instead, he chose the less common, albeit equally unequivocal, title of "King of Asia". For the Greeks and Macedonians a victory in a pitched battle was a tradi-

---

[26] For the Egyptian evidence see Ladynin, *o.c.* (n. 24).

[27] Also a king of Asia according to the third century AD *Chronica* of Porphyrius (VI 20). See also Ladynin, *o.c.* (n. 24), p. 18.

[28] It is mentioned in Greek literature before Alexander only twice at best (Arist. [*Mir. ausc.*] 838a; Ctes. *FGrH* 688 F36) while there is some 36 reference to Susa.

[29] Cf. Tanck, *o.c.* (n. 9), p. 61.

[30] So Worthington, *o.c.* (n. 7), p. 50.

[31] Hammond, *Kingdom...* (n. 6), p. 79.

tion sanctioned way of becoming the legitimate ruler of the opponent's land[32]. By this paragon Alexander, having defeated Darius III in two major battles, was proclaimed ruler of the Persian Empire in his adversary's place. The proclamation of Alexander King of the Persian Empire a few days after the battle of Gaugamela should, in the light of our evidence, be perceived as an established fact. His later adoption of the Persian royal costume, court customs, and Iranian marriages, his promoting Persian aristocrats to important state positions, that is all of Alexander's so-called orientalizing policy, needs to be approached from this point of view.

University of Wrocław

[32] A. Mehl, *Doriktetos chora: kritische Bemerkungen zum "Speerbewerb" in Politik und Völkerrecht der hellenistischen Epoche*, AncSoc XI–XII 1980–1981, pp. 173–212.

Eos XCI 2004
ISSN 0012-7825

BLOOD REVENGE AND MURDER TRIAL IN THE EARLY ROMAN LAW

By

MACIEJ JOŃCA

In the early Roman society all homicides were prosecuted in the private course of action[1], which in most cases led to taking revenge on a perpetrator. This sort of behaviour was fairly common among the early Greeks, Celts, Germans and many other early societies[2]. Numerous remnants in more recent *ius civile* reflect the significance of the blood revenge institution in Roman law[3].

A lot has been written on the equalizing of legal consequences between the murder of a member of the same family and that of a stranger[4]. There are also many studies concerning the Roman differentiation between unintentional killing and murder[5]. Some other works have been devoted to the earliest Roman criminal bodies – *quaestores parricidii*[6]. The main concern of this essay is to point out and prove the importance of the blood revenge practice in the development of Roman criminal law and its impact on the evolution of murder trial.

The structure of Roman society in archaic times was based on ancestral community[7]. Ancestry should be perceived as a group of persons, related to each

---

[1] G. G e i b, *Geschichte des römischen Criminalprozesses bis auf zum Tode Justinians*, Leipzig 1842, p. 16; M. K a s e r, *Römische Rechtsgeschichte*, Göttingen 1982, pp. 36, 60, 71; M. B r e t o n e, *Geschichte des römischen Rechts*, München 1998, p. 78; W. K u n k e l, M. S c h e r m e i e r, *Römische Rechtsgeschiche*, Köln–Weimar–Wien 2001, p. 41.

[2] O. S c h r a d e r, *Sprachvergleichung und die Urgeschichte*, vol. II, Jena 1907, p. 395.

[3] K u n k e l, S c h e r m e i e r, *Römische...* (n. 1), p. 43.

[4] See especially J. J u n c k n e r, *Literatur*, ZRG XLIX 1929, pp. 583 ff.; L. T e r B e e k, *Dolus. Een semantisch-juridische studie*, vol. I, Nijmegen 1999, pp. 322–331.

[5] C.A. M e l i s, *„Arietem offerre". Riflessioni attorno all'omicidio involontario in età arcaica*, Labeo XXXIV 1988, p. 169; E. H ö l b e n r e i c h, *Überlegungen zur unbeabsichtlicher Tötung von Sulla bis Hadrian*, ZRG CVII 1990, pp. 249–314.

[6] W. W e s e n e r, *quaestor*, *RE* XXIV 1 (1963), coll. 803 ff.

[7] J. D e c l a r e u i l, *Rome the Law-Giver*, London–New York 1996, pp. 37 ff.

other and locally linked as well as wholly subordinated to the power of its head (*princeps, dux, princeps generis*)[8] whose superior authority allowed unlimited disposal of its common property[9].

Members of the same ancestry had the same surname (*nomen gentilicium*), their own legends and common ancestral gods. *Gens* understood as an extended family was something more than only a group of relatives connected with each other by some economic reasons. It was also a military association. At war time its members fought arm by arm, which strengthened a sense of ancestral identity.

In these circumstances all homicides were prosecuted not by the state, but by members of ancestry a member of which had been killed[10]. As far as can be assumed from the available sources, it appears that in the archaic Rome there was not only the right but also a duty of retaliation[11]. One of the traces of this old procedure is a group of words stemming from *vindicta*, *vindicare*[12]. In archaic times they meant "kin revenge", "kin law"[13]. They were used in the sense of punishment by later ancient authors as well[14].

Vendetta had its roots in a primitive conviction that the blood of a killed person cries for revenge and a killer can pay for his deed with his own blood alone[15]. This reasoning finds its justification in some ancient religious and magic beliefs. It is the fact that among various societies the fate of a victim was imagined in a surprisingly similar way. This kind of death was in most cases considered to be unjust, unnatural because it did not happen in the battle or during hunting. Nor did it happen on the altar[16]. According to those beliefs

---

[8] O. Schrader, *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde*, Strassburg 1901, p. 163; J.D. Cloud, *Parricidium. From the lex Numae to the lex Pompeia de parricidiis*, ZRG LXXXVIII 1971, pp. 2 ff.; G. MacCormack, *A Note of the Recent Interpretation of „paricidas esto"*, Labeo XXVIII 1982, p. 46.

[9] Schrader, *Reallexikon...* (n. 8), p. 770.

[10] Schrader, *Reallexikon...* (n. 8), p. 772; idem, *Sprachvergleichung...* (n. 2), p. 395.

[11] Geib, *o.c.* (n. 1), pp. 16 ff.; Schrader, *Sprachvergleichung...* (n. 2), p. 394; Z. Papierkowski, *Proces karny w starożytności greckiej i rzymskiej*, Roczniki Humanistyczne VI 1958, fasc. 4, p. 159; Kaser, *o.c.* (n. 1), pp. 36, 60, 71; Bretone, *o.c.* (n. 1), p. 78; Kunkel, Schermeier, *Römische...* (n. 1), p. 41.

[12] Schrader, *Reallexikon...* (n. 8), p. 101.

[13] G.G. Hutemann, *Handwörterbuch der lateinischen Sprache*, vol. II, Leipzig 1879, p. 1811; Schrader, *Reallexikon...* (n. 8), p. 101; Ch. Lewis, T. Short, *A Latin Dictionary*, Oxford 1962, p. 1993.

[14] Phaedr. I 29, 10; Plin. *Nat.* XXIX 18; Tac. *Ann.* VI 32, 1; Juv. 13, 180, 191; 16, 22. For other meanings of these expressions see M.T. Fögen, *Römische Rechtsgeschichte*, Göttingen 2002, p. 101.

[15] J.P. Roux, *Krew. Mity, symbole, rzeczywistość* (translation from the French: *Le sang. Mythes, symboles et réalités*), Kraków 1994, p. 151.

[16] Ibidem, p. 142.

the soul of the killed would wander without any possibility of finding peace. This view created an absolute obligation of killing the perpetrator of such an "innocent death". Exceptions to this rule seem to have been fairly uncommon. A family could decide not to take revenge if the murder took place in some special circumstances, e.g. it was a response to rape or a victim was caught red-handed while stealing or was killed in self-defence[17]. Whether the crime was committed intentionally or unintentionally remained for a long time of no importance. Only the objective state of affairs was taken into account. What is more, in the contemporary mentality murder as such was neither considered blameworthy nor valued by moral standards[18]. Revenge was a penalty or a form of compensation for death rather than a punishment. Nor was it a substitute for public administration of justice because its execution still remained in private hands[19].

Nevertheless, this procedure should not be identified with *ius talionis* only. Some religious views were involved as well. The revenge was not only redemption of blood that had been shed, it served also to dismiss its catastrophic consequences[20]. It was commonly believed that the unavenged murder might draw misfortune upon the whole family. Furies, the three sisters-demons of blood, known in Roman mythology, started to pursue a killer only after there was nobody to take over this responsibility. If there was even only one member of a victim's family still alive, the duty of taking revenge rested on him.

The role of an avenger fell to the closest family of the killed, i.e. his sons, brothers and subsequently to the rest of kin. It can be presumed that at that time this responsibility was imposed on the persons entitled to receive inheritance from the dead.

In most cases revenge caused disastrous sequence of killings. A killer generally knew that he would be pursued so he would run away as far as possible from the site of crime. When the members of affected family could not punish the offender in person, they often turned their anger against his family. According to the custom, after revenge has been taken two disunited families should become reconciled[21]. However, its practical application is rather hard to imagine. The two families at variance usually started waging a private war with no prospects of peace or reconciliation[22]. A perpetrator himself was hardly the only person who suffered death. The state of hostility could pass on from one generation to another. Additionally, if a conflict was initiated by the only person,

---

[17] S c h r a d e r, *Reallexikon...* (n. 8), p. 556; M a c C o r m a c k, *o.c.* (n. 8), p. 49

[18] P a p i e r k o w s k i, *o.c.* (n. 11), p. 160.

[19] Ibidem.

[20] R o u x, *o.c.* (n. 15), p. 143.

[21] S c h r a d e r, *Reallexikon...* (n. 8), p. 99.

[22] R o u x, *o.c.* (n. 15), p. 144.

it was more secure to start a campaign aiming at the extermination of a whole family or a tribe[23].

The above considerations concern mainly a situation in which both a victim and a perpetrator belonged to two different families. When the crime was committed within the same family another course of action was adopted[24]. It used to be perceived as a serious offence, a sort of the most terrible "sin" against domestic and ancestral gods. The conditions of its occurrence were carefully investigated at special family assemblies of the elders presided over by the head of kin[25]. Premeditation was the key issue taken into account. When it had been proved the perpetrator was cursed (*sacer esto*)[26]. The curse instantly triggered exclusion from the family and ancestry which could be related with the obligation to kill the cursed person[27]. The killing might have been carried out at the site of the crime[28].

In case of unintentional killing a perpetrator did not have to be put to death. This sort of crime would be immediately followed by the atonement of gods through an appropriate ritual of purification or expiation[29]. This ceremony was called *resecratio capitis*. For this purpose special sacrifices were made (*piacula*)[30]. After the ritual of purification the involuntary killer was considered to be reconciled with gods and reinstated in his family and society.

The killer of a member of the same family was called *pāricīda*[31]. The term might have orginated from a compound word *pāsi-cīda*. Indo-European **pāsós* meant a kin, a member of the same family (Gr. πηός)[32]. According to this theory *pāricīda* constitutes a rootword for the subsequent definitions such as *parricida* (murderer of kin) or *parricidium* (murder of kin).

The state of chaos caused by the system of family revenge was extremely disadvantageous for the state that gradually attempted to strengthen its structures.

---

[23] Ibidem.

[24] A.H.J. Greenidge, *The Legal Procedure of Cicero's Time*, New York 1971, p. 301; MacCormack, *o.c.* (n. 8), pp. 44 ff.

[25] Schrader, *Reallexikon...* (n. 8), p. 831.

[26] That was rather a formality. It was believed that the perpetrartor was cursed by gods in the very moment of his committing a crime; see M. Kaser, *Das altrömische Ius*, Göttingen 1949, p. 51.

[27] E. Brunenmeister, *Das Tötungsverbrechen im altertümlichen Recht*, Leipzig 1887, p. 171; Schrader, *Reallexikon...* (n. 8), p. 559. Kaser, *Das altrömische...* (n. 26), p. 172.

[28] Roux, *o.c.* (n. 15), p. 149.

[29] Kaser, *Das altrömische...* (n. 26), p. 50; MacCormack, *o.c.* (n. 8), p. 47.

[30] Schrader, *Sprachvergleichung...* (n. 2), p. 399; K. Latte, *Religiöse Begriffe im frührömischen Recht*, ZRG LXVII 1950, p. 50.

[31] Etymology of this term is debatable. The most significant theories are collected by Cloud, *o.c.* (n. 8), p. 8, n. 5; Melis, *o.c.* (n. 5), p. 169.

[32] Schrader, *Sprachvergleichung...* (n. 2), p. 405; O. Lenel, *Paricidas esto*, in: *Studi in onore di P. Bonfante*, vol. II, Pavia 1929, pp. 6, 11.

The first steps leading to getting those procedures under control were attempts to equalize legally the consequences of murder committed on a member of a family and that committed on a stranger. Festus writes:

> Parrici<di> quaestores appellabantur, qui solebant creari causa rerum capitalium quaerendarum. Nam parricida non utique is, qui parentem occidisset, sed qualemcumque hominem indemnatum. Ita finisse indicat lex Numae Pompili regis his composita verbis: "si qui hominem liberum dolo sciens morti duit, paricidas esto!"[33].

The above quotation suggests that already in the times of the king Numa the world *parricida* was used to describe a person who intentionally killed a free man[34]. Consequently the notion of *parricidium* was extended in *lex Numae* by some kind of legal fiction and ever since it referred to any intentional killing. Another passage by Festus reads:

> Homo sacer est, quem populus indicavit ob maleficium: neque fas est eum immolari, sed, qui occidit, parricidi non damnatur[35].

Hence it is inappropriate to kill as a sacrifice to gods a man under curse for his committing a murder (*homo sacer*). What is more, anyone who kills him will not be punished for *parricidium*. On the other hand, anybody who kills a man who is not *homo sacer* will become guilty of *parricidium*.

Plutarch goes back even further, to the times of Romulus:

> Ἴδιον δὲ τὸ μηδεμίαν δίκην κατὰ πατροκτόνων ὁρίσαντα πᾶσαν ἀνδροφονίαν πατροκτονίαν προσειπεῖν, ὡς τούτου μὲν ὄντος ἐναγοῦς, ἐκείνου δὲ ἀδυνάτου[36].

The first ruler of Rome did not introduce or keep any distinction between parricide and homicide. Both of them were called in the same way[37]. Obviously this is not a sufficient reason to claim that Romulus was against blood revenge.

---

[33] Fest. 247 L. For the discussion of this passage see B. Santalucia, *Verbrechen und Verfolgung im antiken Rom*, Mailand 1989, pp. 7 ff.

[34] Junckner, *o.c.* (n. 4), pp. 593 ff.; W. Kunkel, *Untersuchungen zur Entwicklung des römisches Kriminalverfahrens in vorsullanischer Zeit*, München 1962, p. 39; Cloud, *o.c.* (n. 8), p. 16; K. Amielańczyk, *Parricidium i poena cullei*, in: A. Dębiński, M. Kuryłowicz (eds.), *Religia i prawo karne w starożytnym Rzymie*, Lublin 1998, p. 140.

[35] Fest. 424 L.

[36] Plut. *Rom.* 22, 4.

[37] See also W. Rein, *Das Kriminalrecht der Römer*, Leipzig 1844, p. 451, n. 1.

At the moment of foundation of Rome this institution was in force and in some aspects it was supported by the state[38].

At the same time, among some primitive societies where retaliation was still exercised, there was a possibility of replacing bloodshed with some material compensation[39]. The price of blood was initially fixed by a person or people entitled to reprisal[40]. In the course of time, however, fixed rates were established, the significance of which grew as the state became stronger[41].

In archaic Rome this procedure referred only to unintentional killings[42]. This is supported by the well known sentence from the Twelve Tables: "Si telum manu fugit magis quam iecit, aries subicitur"[43]. It is clear that this norm refers to unintentional killing alone: "when a weapon fell out of hand rather than was thrown out a ram is to be delivered"[44]. Some further information concerning this procedure can be found in another text:

> ...in Numae legibus cautum est, ut, si quis imprudens occidisset hominem, pro capite occisi agnatis eius in contione offerret arietem[45].

A ram was supposed to be passed on to the agnats of a victim. This act should be performed in the presence of all the people *(in contione)*[46]. In this case a ram was not a kind of tender because its value was relatively low[47]. Nor was it a sacrificial animal that was meant to purify the guilty[48]. It was rather a sort of legal-sacral penalty[49]. Undoubtedly, it was a replacement for people entitled to taking revenge[50]. They should treat the animal as if it were a perpetrator himself whom they might take outside the city and kill[51]. Although

---

[38] G e i b, *o.c.* (n. 1), p. 18.

[39] S c h r a d e r, *Sprachvergleichung...* (n. 2), p. 395.

[40] P a p i e r k o w s k i, *o.c.* (n. 11), p. 160; R o u x, *o.c.* (n. 15), p. 144.

[41] S c h r a d e r, *Reallexikon...* (n. 8), p. 831.

[42] At least from the time of the Twelve Tables; see M. K a s e r, *Typisierter "Dolus" im altrömischen Recht*, BIDR LXV 1962, pp. 79 f.

[43] Tab. VII, 24 a.

[44] For this translation see M. i J. Z a b ł o c c y, *Ustawa XII Tablic.* Tekst, tłumaczenie, objaśnienia, Warszawa 2000, p. 61.

[45] Serv. ad Verg. *Buc.* 4, 43.

[46] For an opposite view see K u n k e l, *o.c.* (n. 34), p. 916, n. 1. More about this controversy in H ö l b e n r e i c h, *o.c.* (n. 5), p. 253, n. 14.

[47] K u n k e l, *o.c.* (n. 34), p. 41; M a c C o r m a c k, *o.c.* (n. 8), p. 49.

[48] Th. M o m m s e n, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899 (repr. Graz 1955), p. 85; K a s e r, *Das altrömische...* (n. 26), p. 51; K u n k e l, *o.c.* (n. 34), p. 41.

[49] M o m m s e n, *l.c.*; H ö l b e n r e i c h, *o.c.* (n. 5), p. 253.

[50] M o m m s e n, *o.c.* (n. 48), p. 835; K u n k e l, *o.c.* (n. 34), p. 41.

[51] B. Ł a p i c k i, *Ustawy królewskie w starożytnym Rzymie. Zagadnienie ich autentyczności*, Pamiętnik Historyczno-Prawny XII 1935, p. 21.

Cicero defines the act of passing a ram as *poena*[52], he does not appear to have understood it as a kind of public punishment. He might have meant to emphasize both the publicity of execution and the importance and duty of its being attended by a magistrate[53].

Nevertheless, this early distinction between unintentional killing and murder is of great importance and has its source in retaliation. The conviction that murder ought to be redeemed by blood was so deeply rooted in the social mentality of archaic Rome that even in case of unintentional killing the element of force and violence could not be avoided[54]. Reprisal then was directed toward a relatively worthless object. It is not known whether any other material compensation was required.

The introduction and exercising of this practice must have made a significant contribution to the restriction of blood revenge, though the institution in question has not yet been eliminated. Making efforts to develop its institutions, the state attempted to get the procedure under control. For this purpose a special court of law was established to deal with murder trials – *quaestores parricidii*. Although they were officials exercising public functions, the criminal law and criminal procedure of that period was still based on blood revenge. It is reflected as early as in the Twelve Tables according to which the right to revenge was the most obvious consequence of crime[55]. The only thing that the state could do was to restrict retaliation to intentional perpetrator alone. Since then blood revenge was to be supervised by the court of law. A perpetrator should be isolated for the period of a trial to preserve him from the anger of a victim's family and other members of the society[56]. The state adopted a supervising function. It was its responsibility to control whether the rules of blood revenge were obeyed.

Taking all this into account *quaestores parricidii* either formed a court of justice by themselves or presided over it[57]. It was supposed to investigate if a reported murder occurred and whether it was intentional (*dolo sciens*)[58]. The pursuit of a perpetrator ceased to be a religious obligation or an activity undertaken for moral reasons. It became a legal duty. Murder was perceived not only as a disturbance of *pax deorum* but also as a breach of peace[59]. Desisting from pursuing a perpetrator might have created some difficulty for his relatives to come into inheritance[60].

---

[52] Cic. *Tull.* 51.
[53] H ö l b e n r e i c h, *o.c.* (n. 5), p. 255.
[54] K u n k e l, *o.c.* (n. 34), p. 42.
[55] K u n k e l, *l.c.*; B r e t o n e, *o.c.* (n. 1), p. 78.
[56] K u n k e l, *l.c.*
[57] I d e m, *quaestio*, *RE* XXIV 1 (1963), col. 727.
[58] K u n k e l, *o.c.* (n. 34), p. 43; C l o u d, *o.c.* (n. 8), pp. 18 ff.
[59] H ö l b e n r e i c h, *o.c.* (n. 5), p. 254.
[60] K u n k e l, *o.c.* (n. 34), p. 44.

The sentence of the court could either allow or exclude retaliation. Inflicting a penalty belonged to the victorious plaintiffs[61]. If a revenge was carried out without a valid court sentence, its executors were found to be perpetrators of *parricidium*[62]. In the initial period *quaestores parricidii* were probably summoned *ad hoc* to consider individual cases and they developed into a permanent body in the course of time.

To sum up: it should not be claimed that in archaic law homicide was prosecuted in the public way of pursue[63]. The relatives of a murdered person pursued and punished a killer by themselves. It soon became obvious that homicide was socially dangerous and blood revenge led to chaos, disorder and seriously undermined the state authority. That is why two important changes were introduced into law. The term *parricidium* started to cover all types of murders and a clear distinction was made between unintentional killing and murder. In that phase of state and law development there were no proper conditions to abandon the archaic practice of private revenge completely. However, it was administered on a much smaller scale. The state got it under complete control. It was the first step to the total abandoning of this procedure.

Catholic University of Lublin

---

[61] K u n k e l, *l.c.*; B r e t o n e, *o.c.* (n. 1), p. 78.

[62] K u n k e l, S c h e r m e i e r, *Römische...* (n. 1), p. 42.

[63] Treason (*perduellio*) and the heaviest sacral offences were among the crimes pursued by the state from the beginning; see S c h r a d e r, *Sprachvergleichung...* (n. 2), pp. 400 f.; K a s e r, *Römische...* (n. 1), p. 36; B r e t o n e, *o.c.* (n. 1), p. 78.

Eos XCI 2004
ISSN 0012-7825

ZUR UMSETZUNG DER BÜRGERRECHTSVERLEIHUNGEN DURCH DIE *LEX PLAUTIA PAPIRIA* UND ZU DEN PRÄTOREN DES JAHRES 89 V. CHR. (CIC. *ARCH.* 7–9)

Von

ALTAY COŞKUN

Nachdem sich Rom über Jahrzehnte dem Wunsch seiner italischen Bündner nach Aufnahme in den römischen Staat verschlossen und aufkeimende Hoffnungen wiederholt zunichte gemacht hatte, eskalierte die Gewalt im Winter 91/90 (hier und im folgenden) v. Chr. Der sog. Bundesgenossenkrieg stellte eine unerwartete, existentielle Bedrohung für das damalige Zentrum der Mittelmeerwelt dar. Aber dennoch war die Tiberstadt keineswegs dazu bereit, ihr Bürgerrecht sogleich an alle Italiker zu vergeben, sondern stellte sich mit aller Entschlossenheit der militärischen Herausforderung.

Allerdings wurden die Feldherren schon zu Beginn des Krieges – ähnlich wie in früheren Krisensituationen – dazu ermächtigt, die *civitas Romana* unter Zustimmung ihres Rates *virtutis causa* an Fremde zu verleihen. Nach der Abwehr des ersten Ansturms, jedoch in weiterhin unsicherer Lage, setzte der Consul L. Iulius Caesar im Herbst 90 außerdem durch, zumindest den bis dahin treu gebliebenen Bundesstädten jeweils die kollektive Eingemeindung anzubieten. Die Volkstribunen M. Plautius Silvanus und C. Papirius Carbo führten im Frühjahr 89 ein *plebiscitum* herbei, das einer von der *lex Iulia* ausgenommenen Gruppe nun nachträglich die viritane Bürgerrechtsvergabe gestattete; angesprochen waren die Neubürger (*adscripti*) einer föderierten Stadt ohne Wohnsitz in derselben; für diese forderte die *lex Plautia Papiria* nur noch einen Wohnsitz in Italien und eröffnete ihnen dann die Möglichkeit der individuellen Einbürgerung.

Der Krieg ging unterdessen mit unverminderter Härte weiter, bis ab Sommer 89 immer mehr Rebellen kapitulierten. Von wenigen Ausnahmen abgesehen, verdankten die meisten *dediticii* ihre Eingemeindung erst dem a. 88/87 ausbrechenden Bürgerkrieg zwischen den Cinnanern und Marianern einerseits sowie

den Sullanern andererseits, während die politische Integration, d. h. vor allem die Zuerkennung des Wahlrechts und die Einschreibung in *tribus* und *centuria*, nur schleppend vorwärts ging und nicht vor dem Census a. 70 zu einem gewissen Abschluß gelangte[1].

Der hier gebotene Abriß widerspricht der verbreiteten, aber mit den Quellen unvereinbaren Auffassung, daß sich bereits die *lex Iulia* auch an bekehrungswillige Aufständische gerichtet und die *lex Plautia Papiria* bereits die Eingemeindung ganz Italiens südlich des Po vorgesehen hätte. Vielmehr benennt Cicero in seiner Verteidigungsrede für den Dichter Archias, dessen Bürgerrecht a. 62 angefochten wurde, allein die *adscripti* von *civitates foederatae* als Nutznießer des jüngeren Gesetzes; aufgrund des bekannten Kontextes ist es zudem geboten, ihren Kreis nochmals auf diejenigen zu beschränken, deren Städte die Offerte der *lex Iulia* angenommen hatten (oder annehmen würden). Nach dieser – andernorts ausführlicher erfolgten – Klarstellung erscheint es sinnvoll, sich ebenfalls den in derselben Rede überlieferten Bestimmungen zur praktischen Umsetzung der *lex Plautia Papiria* erneut zuzuwenden[2]. Auch sie werden in der Literatur unterschiedlich gedeutet und sind überdies untrennbar mit prosopographischen Problemen verbunden, die ebenfalls einer Lösung harren.

---

[1] Hauptquellen für die Ereignisse sind App. *Civ.* I 155 ff.; Vell. II 13 ff.; Liv. *Epit.* 71 ff. Zur *lex Iulia* vgl. auch Cic. *Balb.* 21; Gell. IV 4, 3; App. *Civ.* I 212–216; *ILS* 8888 = *FIRA* I Nr. 17, S. 165 f.; zur *lex Plautia Papiria* vgl. Cic. *Arch.* 6–10 (im folgenden besprochen); wertlos sind dagegen *Schol. Bobb.* ad loc.; summarisch zur Eingemeindung a. 90–88 auch Vell. II 16, 4; 20, 2. Zu Diskussionen und Darstellungen s. u. Anm. 2.

[2] Vgl. A. Coşkun, *Civitas Romana und die Inklusion von Fremden in die römische Republik am Beispiel des Bundesgenossenkrieges*, in: A. Gestrich, L. Raphael (Hrsgg.), *Inklusion/Exklusion. Studien zu Fremdheit und Armut von der Antike bis zur Gegenwart (SFB-Tagung Trier, 26.–28. Februar 2004)*, Frankfurt/M. 2004, S. 85–111, sowie dens., *Zu den Rechtsgrundlagen der römischen Eingemeindungen infolge des Bundesgenossenkrieges*, demnächst in RIDA ca. 2004/2005. Dort werden diskutiert: G. Rotondi, *Leges publicae populi romani. Elenco cronologico con una introduzione sull'attività legislativa dei comizi romani*, Milano 1912, Nd. Hildeheim 1962; A.N. Sherwin-White, *The Roman Citizenship*, Oxford [1]1939, [2]1973 (s. auch u. Anm. 4); E. Gabba, *Le origine della Guerra Sociale e la vita politica romana dopo l'89 a. C.*, Athenaeum XXXII 1954, S. 41–114 u. 295–345; überarbeitet in: *Esercito e società nella tarda repubblica romana*, Firenze 1973, S. 193–345; G. de Sanctis, *La guerra sociale. Opera inedita*, hrsg. von L. Polverini, Firenze 1976, der S. 74 die Hauptfunktion der *lex Plautia Papiria* in der Zersetzung der feindlichen Reihen erkennt; P.A. Brunt, *Italian Aims at the Time of the Social War*, JRS LV 1965, S. 90–109 (s. auch u. Anm. 4); G. Luraschi, *Sulle 'leges de civitate' (Iulia, Calpurnia, Plautia Papiria)*, SDHI XLIV 1978, S. 321–370, der in demselben Gesetz die Grundlage für die Eingemeindung ganz Italiens sieht; H. Wolff, *Civitas Romana. Die römische Bürgerrechtspolitik vom Bundesgenossenkrieg bis zur Constitutio Antoniniana*, 2 Bde., (bisher unveröffentlichte) Habilitationsschrift Köln 1977, der Bd. I, S. 41–96 die entscheidende Weichenstellung bereits mit der *lex Iulia* identifiziert; A. Keaveney, *Rome and the Unification of Italy*, Totowa, New Jersey 1987; F. Wulff Alonso, *Roma e Italia de la Guerra Sociale a la retirada de Sila (90–79 a. C.)*, Bruxelles 2002 (s. u. Anm. 14).

VORÜBERLEGUNGEN ZUM ORT DER *PROFESSIO* UND ZUR ANZAHL DER PRÄTOREN

Auf eine kurze biographische Skizze, die vor allem Archias' engste Kontakte zur römischen Nobilität und seine ehrenvolle Einbürgerung in mehreren süditalischen Städten betont (§§ 4–6), fährt Cicero mit Zitaten aus demjenigen Gesetz fort, das dem Antiochener die Annahme der *civitas Romana* ermöglicht hatte (§ 7)[3]:

> Data est civitas Silvani lege et Carbonis: „Si qui foederatis civitatibus ascripti fuissent, si tum, cum lex ferebatur, in Italia domicilium habuissent, et si sexaginta diebus apud praetorem essent professi". Cum hic domicilium Romae multos iam annos haberet, professus est apud praetorem Q. Metellum familiarissimum suum.

Bereits die genaue Implikation von *apud praetorem* ist ungewiß. Manche Historiker gehen davon aus, daß der in dem Fragment angedeutete Hoheitsakt dem *praetor urbanus* zukomme; demnach hätte ein durch die *lex Plautia Papiria* bezeichneter *adscriptus* nach Rom kommen und sich beim *praet. urb.* einfinden müssen[4]. Dagegen ist aber nicht nur die Gleichrangigkeit der Prätoren, sondern

---

[3] Einen kritischen Text der Rede bieten A.C. Clark, *M. Tulli Ciceronis Orationes*, Bd. VI, Oxford 1911, Nd. 1968 und H. Kasten, *M. Tulli Ciceronis Scripta quae manserunt omnia*, fasc. 19, Leipzig 1964; unter den Kommentaren seien hervorgehoben: R. Cornali, *Cicerone, Pro Archia*, Turin 1941 und K. Vretska, H. Vretska, *M. Tullius Cicero, Pro Archia poeta. Ein Zeugnis für den Kampf des Geistes um seine Anerkennung*, Darmstadt 1979, zuletzt A. Coşkun, *Historisch-Philologische Kommentierungen zu Cicero, Pro Archia poeta*, Datenbank, Trier 2004 (http://www.uni-trier.de/sfb600 – Link 'Teilprojekte' – Link 'A2'); als Übersetzung sei empfohlen: M. Fuhrmann, *Marcus Tullius Cicero, Sämtliche Reden*, Bd. V, Düsseldorf 1978.

[4] Sherwin-White 1939/73 (o. Anm. 2), S. 152 hält die Ansicht für „very strange", „that all those allies who had been excluded from the offer of citizenship under the *lex Julia*, that is, those who had not desisted from revolt in good time, were to make their way to the praetor at Rome. During a civil war this would be out of the question, and hardly possible in time of peace. The main administrative officials must have been the *imperatores* directing the campaigns. This clause makes good sense only if it refers to men like Archias, persons resident in Rome for whom it was simple to apply to 'the praetor'". Während G. Luraschi, *Foedus, ius Latii, civitas. Aspetti costituzionali della romanizzazione in Transpadana*, Padua 1979, S. 142 (ähnlich auch 1978 [o. Anm. 2], S. 346 f.) allein den in Rom weilenden *praetor urbanus* bezeichnet sieht, betont E. Badian, *Notes on Provincial Governors from the Social War down to Sulla's Victory* (1958), in: ders., *Studies in Greek and Roman History*, Oxford 1964, S. 71–104, hier 98, Anm. 37: „In fact it means 'before a praetor' (anywhere)", so daß die Einbürgerungswilligen z. B. auch auf außerhalb Roms Krieg führende Imperiumsträger zugehen konnten; ähnlich G. Tibiletti, *The Comitia during the Decline of the Roman Republic*, SDHI XXV 1959, S. 94–127, hier 118, Anm. 90. Brunt 1965 (o. Anm. 2), S. 95 folgt zwar Badian weitgehend, setzt aber dennoch die *professio* in Rom voraus, weil er angesichts der Spätdatierung des Gesetzes (Dez. 89, s. u. mit Anm. 22) keine militärische Notwendigkeit mehr erkennt. Wolff 1977 (o. Anm. 2), Bd. I, S. 60 vertritt die Ansicht: „Wenn wir *apud praetorem* genau verstehen dürfen, führt uns Cicero vielmehr zur Annahme eines bestimmten Prätors, der an einem

auch die Flexibilität ihrer Einsetzbarkeit vor allem in vorsullanischer Zeit zu betonen; gerade kurzfristige Sonderaufgaben konnten völlig unabhängig von der ausgelosten städtischen oder entfernt liegenden *provincia* je nach Verfügbarkeit bzw. politischen Erwägungen vergeben werden[5]. Ganz unabhängig von solcherlei Überlegungen spricht Cicero weiter unten (§ 9) von einem *conlegium praetorum* und nennt auch drei oder vier Beamte namentlich, worauf noch näher einzugehen sein wird. Jedenfalls rechnete man mit solch einem Andrang im Laufe der folgenden 60 Tage, daß die Verantwortung auf mehrere, wenn nicht alle verfügbaren, Prätoren verteilt wurde[6].

Weiterhin ist umstritten, ob ein Prätor nur in Rom oder auch anderswo in Italien aufgesucht werden konnte. Die letztere Alternative scheint auf der doppelten Annahme zu basieren, daß Prätoren angesichts des fortwährenden Bundesgenossenkrieges schon zu Beginn des Jahres 89 ein militärisches Kommando geführt hätten und daß die *lex Plautia Papiria* gleichsam eine Aufforderung zur Desertion an Kämpfer aus den Reihen der Rebellen gewesen sei[7]. Die erste Vermutung ist aber unbelegbar und zudem überflüssig, da bereits die Consuln gemeinsam mit mehreren Promagistraten und Legaten aktiv in die Kriegsführung involviert waren (allein von Metellus Pius ist bekannt, daß er gegen Ende 89 oder Anfang 88 in Süditalien kämpfte)[8]; es scheint doch wohl, daß gerade die Feldherren nicht mit den Konsequenzen der *lex Plautia Papiria* behelligt werden sollten. Noch weniger tragfähig ist die Behauptung einer militärstrategischen Funktion, weil die umfassendere *lex Iulia* allen Imperiumsträgern diese Möglichkeit eröffnete, während sich die *lex Plautia*

---

bestimmten Ort residierte, am ehesten den *praetor urbanus* oder *peregrinus*, da man andernfalls *apud praetores* oder *praetorem aliquem* [...] erwarten sollte. Möglicherweise haben sich die drei Beamten nicht gleichzeitig der Aufnahme der *adscripti* gewidmet".

[5] Die vorsullanische Ordnung kannte seit a. 241 einen *praet. urb.* und *praet. pergegrinus*, die in der Regel in der Stadt blieben, seit a. 227 zudem einen *praet. Siciliae* und *praet. Sardiniae et Corsicae*, daneben seit a. 197 zwei weitere *praetores*, die in Übersee (oftmals in den beiden Spanien), gelegentlich aber auch in italischen Krisengebieten eingesetzt wurden; der Diktator Sulla erhöhte ihre Zahl auf acht und wies ihnen einjährige innerstädtische Amtsbereiche zu (in der Regel den Vorsitz über eine *quaestio perpetua*), bevor sie als Promagistrate die Verwaltung außeritalischer Provinzen übernahmen. Vgl. W. Kunkel, R. Wittmann, *Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik*, 2. Abschnitt: *Die Magistratur*, München 1995, S. 327–329, 337–341, 708 sowie ergänzend T.R.S. Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic*, 3 Bde., Atlanta 1951/52/86 (= *MRR*), *passim*. Aussagekräftige Beispiele für die große Flexibilität sind etwa Naevius Matho *praet. Sard.* 184 (*MRR* I 375) oder L. Mummius *praet. Sard.* 177 (*MRR* I 398), die vor Aufbruch in ihre Provinz umfangreiche Sonderaufgaben in Rom zu übernehmen hatten.

[6] Wolff 1977 (o. Anm. 2), Bd. II, S. 43 läßt indes die Frist erst vom Tag des Bekanntwerdens gelten.

[7] Der erstgenannte Aspekt bleibt in der Regel unausgesprochen, während der letztere in vielen Variationen geäußert wurde, s. o. Anm. 2.

[8] Zu Metellus vgl. App. *Civ.* I 230 und s. u. mit Anm. 10.

Papiria einerseits auf die Prätoren, andererseits auf die *adscripti* treuer, der Offerte der *lex Iulia* zugetaner *civitates foederatae* beschränkte[9].

Damit waren also vor allem Etrusker und Umbrer sowie die Griechen der süditalischen Küstenstädte angesprochen. Ihre *adscripti* konnten erwartungsgemäß ohne Gefährdung durch die Kriegswirren, die im mittleren und südlichen Apennin tobten, nach Rom reisen, wenn sie nicht ohnehin schon dort wohnten. Rom zeigte durch diese relative Zumutung, daß es trotz seiner allmählichen Umwandlung in einen Territorialstaat den Charakter eines Stadtstaates noch nicht abgelegt hatte. Gleiches wie von den Neubürgern wurde aber auch von Altbürgern bei der Teilnahme an einem Census oder einer Wahl verlangt[10].

DIE RECHTMÄßIGKEIT VON ARCHIAS' *PROFESSIO* BEIM PRÄTOR METELLUS PIUS

Archias meldete sich nun ordnungsgemäß beim Prätor Q. Caecilius Metellus Pius, der bereits in § 6 als Freund des Antiocheners genannt worden ist. Er war der Sohn des Metellus Numidicus und eine der führenden Gestalten seiner eigenen Generation. Im späteren Verlauf seiner Prätur, wenn nicht erst zu Beginn des Jahres 88, übernahm er das Kommando des Cosconius in Apulien; a. 87 belagerte er die Samniten vor Nola in Campanien, bevor er in den Bürgerkrieg verwickelt wurde. Als erbitterter Gegner des Marius mußte er aber schon wenig später aus Italien fliehen, hatte a. 83/82 jedoch Anteil an der Rückeroberung Roms durch Sulla und wurde von diesem mit dem Consulat a. 80 sowie dem Proconsulat in der Hispania belohnt; a. 71 kehrte er von dort als Triumphator zurück und stand fortan bis zu seinem Todesjahr 63 in höchsten Ehren[11].

Im weiteren Verlauf der Rede richtet sich der Verteidiger gegen diverse Vorwürfe der Anklage. Zunächst setzt er sich mit den Einwänden auseinander, die Archias' Berechtigung zum Bürgerrechtserwerb *ex lege Plautia Papiria* betrafen: Dessen Bürgerrecht im süditalischen Herakleia sei ebenso unanfechtbar wie sein ordentlicher Wohnsitz in Rom und damit in Italien (§§ 8 f.). Die Anschuldigung, daß sich Archias nicht vorschriftsgemäß beim Prätor gemeldet habe, war vermutlich mit einem Hinweis darauf versehen, daß sich die Einbürgerungslisten

---

[9] S. hierzu die Einleitung mit Anm. 1 u. 2.

[10] Zum *census* vgl. J. Suolahti, *The Roman Censors. A Study on Social Structure*, Helsinki 1963, S. 20–79; C. Nicolet, *Le Métier de citoyen dans la Rome républicaine*, Paris ²1979, S. 71–121; Kunkel, Wittmann 1995 (o. Anm. 4), S. 419–471; nicht überzeugend dagegen Wulff Alonso 2002 (o. Anm. 2), S. 141–159.

[11] Vgl. J. van Ooteghem, *Les Caecilii Metelli de la république*, Bruxelles 1967, S. 124–177 zu Numidicus und S. 178–216 zu Pius (S. 178 f. allerdings mit ungenauer Charakterisierung der *lex Plautia Papiria*); K.-L. Elvers, *Caecilius Metellus* [I 30–31], *DNP* II (1997), Sp. 890 f.; zur Flucht s. u. Anm. 29).

jenes Jahres schon mehrfach als gefälscht erwiesen hätten[12]. Cicero ist deswegen bemüht, die besondere Vertrauenswürdigkeit des Metellus Pius herauszustellen (§ 9):

> An non est professus? Immo vero eis tabulis professus, quae solae ex illa professione *conlegioque praetorum* obtinent publicarum tabularum auctoritatem. Nam – cum *Appi* tabulae neglegentius adservatae dicerentur; *Gabini*, quam diu incolumis fuit, levitas, post damnationem calamitas omnem tabularum fidem resignasset – *Metellus*, homo sanctissimus modestissimusque omnium, tanta diligentia fuit, ut ad *L. Lentulum* praetorem et ad iudices venerit, et unius nominis litura se commotum esse dixerit. In his igitur tabulis nullam lituram †in nomen† A. Licini videtis[13].

In diesem Abschnitt wird die Unzuverlässigkeit der *tabulae* zweier Prätoren mit der Sorgfalt des Metellus Pius kontrastiert[14]. Ob der anscheinend als Richter fungierende L. Lentulus demselben Kollegium angehörte, ist umstritten und soll weiter unten noch untersucht werden. Ein Blick in die Fasten jenes Jahres zeigt indes, daß in Ciceros Aufzählung A. Sempronius Asellio fehlt, den Livius als *praet. urb.* bezeugt[15]. Allerdings teilt derselbe Gewährsmann mit, daß Asellio in Rom ermordet wurde. Sollte dies schon Anfang 89 geschehen sein, dann hätte er keinen Anteil mehr an den Einbürgerungen *ex lege Plautia Papiria* gehabt. Auf der Grundlage der Archias-Rede kann dies allerdings nicht entschieden werden. Ebenso muß die Frage offen bleiben, ob noch weitere Prätoren mit der

---

[12] Der Vorwurf, die Meldeliste nachträglich manipulatiert zu haben, beruht vor allem auf allgemeiner Erfahrung (vgl. neben § 9 auch § 8 *solere*), die sich auch auf die munizipalen Bürgerlisten gründet („cum ceteri non modo post civitatem datam, sed etiam post legem Papiam aliquo modo in eorum municipiorum tabulas inrepserunt..."). Allerdings scheint Metellus Pius selbst nicht der Fälschung bezichtigt worden zu sein, obwohl er bekanntlich mit Archias eng befreundet war (§ 6).

[13] Die ältesten und besseren *codd.* (GE, zudem apck) haben die *lectio difficilior* „in nomen", der mit Vretska 1979 (o. Anm. 3), S. 107 gegenüber der als Korrektur zu wertenden Variante „in nomine" der Vorzug gebühren mag; anders allerdings *ThlL* VII 2, Sp. 1534, 65 ff., wo allein für *litura in* mit Ablativ zwei weitere Parallelen angeführt werden. Attraktiv ist schließlich auch der Vorschlag von E. Thomas, gefolgt von Cornali 1941 (o. Anm. 3), S. 33, *in* zu athetieren und asyndetisch zu konstruieren. *Non liquet.*

[14] Irreführend ist das Resümee von Wulff Alonso 2002 (o. Anm. 2), S. 152: „Los tres pretores son acusados de prácticas fraudulentas en sus *tabulae*, siendo uno de ellos, Gabinio, condenado" und S. 153 „un conjunto de escándalos seguidos de juicios". Ebensowenig ist es statthaft, einerseits (mindestens) drei Prätoren als zu viele für die Einbürgerung der *adscripti* zu betrachten, ihnen dann aber censorische Kompetenzen bis mindestens a. 84 zuzuschreiben. Dies scheitert bereits an der von Cic. *Arch.* 7 mitgeteilten Frist von 60 Tagen, daneben auch an den weiteren Quellen zur Integration der Neubürger, die gegen derartige Neuerungen hinsichtlich der prätorischen Kompetenzen sprechen. Näheres bei Coşkun ca. 2004/2005 (wie Anm. 2).

[15] Vgl. Broughton, *MRR* (o. Anm. 5), Bd. II, S. 33; Liv. *Epit.* 74, auch App. *Civ.* I 235–238.

Umsetzung jenes Gesetzes beschäftigt waren; die Antwort dürfte allein davon abhängen, ob sie damals schon in ihre Provinzen aufgebrochen waren oder nicht[16].

DREI WEITERE PRÄTOREN DES JAHRES 89 UND IHRE KARRIEREN

Gehen wir nun die übrigen Personen im einzelnen durch. Im Falle des aus einflußreichstem Hause stammenden Appius Claudius Pulcher *cos*. 79, *procos. Maced*. 78–76 hält sich Cicero mit einer Kritik *ad personam* weitgehend zurück. Von den heftigen Konflikten, die er schon wenige Monate später mit dessen Sohn P. Clodius Pulcher (*tr. pl*. 58) austragen würde, wußte er während des Archias-Prozesses wohl noch nichts[17].

Keine Schonung erfährt hingegen Gabinius, obwohl er ein enger Verwandter des berühmten Pompejaners A. Gabinius *tr. pl*. 67, *praet*. ca. 61, *cos*. 58, *procos. Syr*. 57–54 gewesen sein muß[18]. Die zurückliegende Verurteilung des Prätors gibt dem Redner dennoch hinreichenden Freiraum, ihn als negative Schablone zu nutzen. Seine erwähnte *damnatio* legt eine Identifikation mit P. Gabinius nahe, von dem Cicero Anfang 70 sagte, die Achäer hätten *nuper* eine Repetundenklage gegen ihn angestrengt. Allerdings sprechen die Fasten der makedonischen Statthalter – C. Sentius ist von ca. 93 bis zu Sullas Ankunft in Griechenland a. 87 bezeugt – dagegen, daß er *procos. Maced*. 88 war und ca. 87 verurteilt wurde[19]. Ohnehin verweist *nuper* auf einen späteren Zeitpunkt. Den *terminus*

---

[16] Für nicht weniger als vier weitere Personen erwägt Broughton, *MRR* (o. Anm. 5), Bd. II, S. 33 eine Prätur 89, doch entweder ist ihr Amtstitel (C. Cosconius, Cn. Papirius Carbo *cos*. 85, 84, 82) oder ihr Dienstjahr (Q. Oppius, P. Sextilius) unsicher; dagegen ist für keinen von ihnen eine Tätigkeit in Rom bezeugt. Aber ebensowenig sind die damaligen Statthalter von Sizilien, Sardinien oder Spanien bekannt. Mithin waren höchstens zwei Prätoren, vielleicht aber auch noch kein einziger, bis zur Umsetzung der *lex Plautia Papiria* aus Rom aufgebrochen. Es ist unverständlich, warum manche Kommentatoren darauf bestehen, daß höchstens oder genau drei Prätoren die *professiones* annahmen: so Wolff 1977 (o. Anm. 2), Bd. II, S. 60 u. Bd. II, S. 43 (obwohl Gabinius vielleicht auch a. 88 amtiert habe, s. u. mit Anm. 22); Vretska 1979 (o. Anm. 3), 105–107 (s. u. Anm. 33).

[17] Vgl. K.-L. Elvers, *Claudius Pulcher* [I 23], *DNP* III (1997), Sp. 11; W. Will, *Clodius Pulcher* [I 4], ebd., Sp. 37–39. Zum Bona-Dea-Skandal sowie den Agitationen des Clodius gegen den „Bürgerschlächter" Cicero vgl. z. B. M. Gelzer, *Cicero. Ein biographischer Versuch*, Wiesbaden 1969, S. 110 ff.; E.S. Gruen, *The Last Generation of the Roman Republic*, Berkeley 1974, S. 273–275.

[18] Er war vielleicht sein *patruus* oder Großonkel. Vgl. F. Münzer u. a., *Gabinius*, *RE* VII (1912), Sp. 422–432, bes. A. Gabinius [11] *cos.* 58 und P. Gabinius [13] *praet.* 89 (s. u. zum *praenomen*); K.-L. Elvers, *Gabinius* [I 2 u. 3], *DNP* IV (1998), Sp. 727 f.

[19] Vgl. Cic. *Div. Caec*. 64 f. a. 70; W.F. Jashemski, *The Origins and History of the Proconsular and Propraetorian Imperium to 27 BC*, Chicago 1950, S. 130 sowie Broughton, *MRR* (o. Anm. 5), Bd. II, S. 42 f., 49; Bd. III, S. 191 zu Sentius. Ungeachtet des Sentius datiert Vretska 1979 (o. Anm. 3), S. 105 Gabinius' Statthalterschaft in Makedonien a. 88.

post quem sieht man überwiegend im Nachweis eines P. Gabinius *XV vir sac. fac.* a. 76 gegeben; identifiziert man diesen mit unserem Gabinius, dann muß er „still in an honoured position in Rome in 76" gewesen sein[20]. Viele Forscher lassen deswegen die Frage offen, wann und in welcher Funktion er sich an den Achäern vergriffen habe[21].

Zur Lösung dieser Schwierigkeit schlägt Badian vor, daß die *lex Plautia Papiria* nach dem 10. Dezember 89, vielleicht auch erst a. 88 erlassen worden sei und das oben genannte Prätorenkollegium ganz oder teilweise a. 88 amtiert habe. Mithin sei P. Gabinius der Nachfolger des C. Sentius in Makedonien, wobei Sulla seine eigenen Operationen in dieser Provinz (87–83) als *procos. Asiae* im Einvernehmen mit Gabinius durchgeführt habe. Letzterer sei ca. 80 von Dolabella abgelöst und erst ca. 74, als die sullanische Ordnung ins Wanken geraten war, gerichtlich wegen seiner Vergehen an den Achäern belangt worden[22].

Jedoch ist sowohl für die von Asconius bezeugte *lex Plotia iudiciaria*, die unter den Consuln Cn. Pompeius Strabo und L. Porcius Cato (a. 89) erlassen wurde, als auch für die *lex Plautia Papiria* ein politischer Kontext in den ersten Monaten des Jahres 89 sehr wahrscheinlich; zudem konnte wegen der Promulgationsfrist (*trinundinum*) über ein am 10. Dezember 89 eingebrachtes Gesetz nicht vor Januar 88 abgestimmt werden[23]. Bisher unberücksichtigt blieben weitere Argumente für die traditionelle Datierung: Nach Cicero waren die Censoren des Jahres 89, L. Iulius Caesar und P. Licinius Crassus, die „ersten", die Archias in eine Censusliste hätten eintragen können, wenn sie denn einen Census durchgeführt hätten[24]. Hält man ferner daran fest, daß die *professiones* in Rom zu erfolgen hatten, dann ist schließlich auch die hohe Zahl der in Rom bezeugten Prätoren (Metellus, Claudius, Gabinius, neben Asellio

---

[20] So Badian 1958/64 (o. Anm. 4), S. 81; ebenso Münzer 1912 (o. Anm. 18), Sp. 430; M.C. Alexander, *Trials in the Late Republic, 149 BC to 50 BC*, Toronto 1990, S. 86 f.

[21] Vgl. Lact. *Inst.* I 6, 14, dazu z. B. Münzer 1912 (o. Anm. 18), Sp. 430; Broughton, *MRR* (o. Anm. 5), Bd. II, S. 33; 570; Gruen 1974 (o. Anm. 17), S. 527.

[22] Vgl. Badian 1958/64 (o. Anm. 4), S. 77–82: L. Cornelius Scipio, der Repräsentant des Cinnanischen Regimes, habe sich ohnehin nur vorübergehend im Norden behaupten können. Daneben erwägt Badian S. 77 auch die Möglichkeit, daß die von der *lex Plautia Papiria* betroffenen Prätoren mit Blick auf die 60-tägige Meldefrist teils (Ende) 89, teils (Anfang) 88 amtiert haben könnten. Ähnlich Brunt 1965 (o. Anm. 2 u. 4), S. 95; Wolff 1977 (o. Anm. 2 u. 16), Bd. I, S. 60; Alexander 1990 (o. Anm. 20), S. 86 f.: *praet.* 89 oder 88, „gov. Achaea 87–80?".

[23] Zur *lex Plotia* (Asc. 79C zu Cic. *Corn.*) und zum *trinundinum* vgl. A. Keaveney, J. Madden, *Metellus Pius: The Evidence of Livy, Epitome 76*, Eranos LXXXI 1983, S. 47–51, hier 47 f., gefolgt von Broughton, *MRR* (o. Anm. 5), Bd. III, S. 98; B.A. Marshall, *A Historical Commentary on Asconius*, Columbia 1985, S. 273 f. Die Frühdatierung der *lex Plautia Papiria* ergibt sich u. a. aus ihrem Novellencharakter gegenüber der *lex Iulia*, s. o. mit Anm. 1 u. 2.

[24] Vgl. *Arch.* 11; zum Scheitern des *census* auch Coşkun 2004 (o. Anm. 2).

und ggf. Lentulus) ein Indiz für den frühen Jahresverlauf, da noch zwei bis vier Prätoren die Abreise in ihre Provinz bevorstand[25].

Gabinius' Kontakte zu Achäa ließen sich am schlüssigsten dadurch erklären, daß er als Legat in Griechenland tätig gewesen war, möglicherweise während des Proconsulats (a. 78–76) seines früheren Kollegen in der Prätur, Appius Claudius Pulcher, zumal dieser wegen seiner Erkrankung erst a. 77 in seine Provinz aufbrach[26]. Eine solche Deutung wäre selbst dann unproblematisch, wenn man den spekulativen *terminus post quem* von a. 76 für den Prozeß gegen Gabinius akzeptierte. Seine politische Existenz wurde jedenfalls gegen Ende der 70-er Jahre vernichtet.

L. Lentulus wird schließlich als Prätor mit Vorsitz über ein Geschworenengericht (gewiß die *quaestio de civitate*) charakterisiert[27]. Die Mehrheit der Forscher setzt seine Prätur nach a. 89 oder läßt das Jahr zumindest offen. Münzer geht beispielsweise von einer Amtszeit a. 86 aus[28], verkennt dabei aber die Lebensgefahr, die Metellus Pius nach dem Sieg der Marianer a. 87 drohte und ein Erscheinen vor Gericht unmöglich machte[29]. Aber ebensowenig wird der Prozeß a. 88/87 stattgefunden haben, denn Metellus Pius, der damals als *proconsul* gegen aufständische Bundesgenossen kämpfte, hätte beim Betreten Roms sein *imperium* verloren; dasselbe führte er jedoch kontinuierlich bis a. 82[30].

Als *terminus ante quem* für den Prozeß gilt vielfach das Jahr 82, da eine rhodische Inschrift desselben Jahres einen L. Cornelius Lentulus als Anhänger Sullas im Rang eines *procos*. belegt[31]. Nun ist dieser *terminus* nicht zwingend, weil derselbe – oder ein ganz anderer – L. Lentulus auch danach noch eine

---

[25] S. o. Anm. 5 u. 16.

[26] Vgl. Broughton, *MRR* (o. Anm. 5), Bd. II, S. 33, 82, 547; Bd. III, S. 56.

[27] Dieser Gerichtshof war nicht erst durch die *lex Papia* 65, sondern bereits durch die *lex Licinia Mucia* 95 eingerichtet worden, vgl. Rotondi 1912/62 (o. Anm. 2), S. 355 u. 376.

[28] Vgl. F. Münzer, *Cornelius* [193–195], *RE* IV 1 (1900), Sp. 1368–1372, hier 1372; Vretska 1979 (o. Anm. 3), S. 105–107 unterstellt Münzer die Abfolge Pius 89, Pulcher 88, Gabinius 87, Lentulus 86, was nicht nur mit Münzer, *Gabinius* [13], *RE* VII (1912), Sp. 430 (*praet.* 89), sondern auch mit der Befristung der Einbürgerung *ex lege Plautia Papiria* auf 60 Tage (Cic. *Arch.* 7) unvereinbar ist. Vretska selbst vermutet indes, daß alle vier Männer gleichzeitig a. 89 amtiert hätten, s. u. Anm. 33. Dagegen setzt Broughton, *MRR* (o. Anm. 5 u. 31), Bd. II, S. 33 nur die drei erstgenannten Präturen in dieses Jahr; Wulff Alonso 2002 (o. Anm. 2), S. 153 datiert Lentulus' Prätur a. 88; Alexander 1990 (o. Anm. 19), S. 175 datiert den Prozeß „perhaps by 83".

[29] Die Quellen lassen zwar das Datum seiner Flucht offen, bezeichnen jedoch seinen Aufenthaltsort a. 84 als Ligurien (so App. *Civ.* I 365) oder Afrika (so Liv. *Epit.* 84 und Plut. *Crass.* 6, 2 ad a. 84, dazu E. Badian, *Foreign Clientelae (264–70 B.C.)*, Oxford 1958, S. 266 mit Anm. 8); dagegen lassen Broughton, *MRR* (o. Anm. 5), Bd. II, S. 54, 61 und van Ooteghem 1967 (o. Anm. 11), S. 181 Pius zuerst nach Afrika fliehen und a. 84 vor Fabius Hadrianus nach Ligurien ausweichen; von dort habe er Sullas Feldzug a. 83/82 unterstützt.

[30] Vgl. Broughton, *MRR* (o. Anm. 5), Bd. II, S. 42–68; Bd. III, S. 41.

[31] Vgl. *SIG* II[4] 745. Der Herausgeber W. Dittenberger läßt wie auch F. Münzer, *Cornelius* [194], *RE* IV 1 (1900), Sp. 1369–1371 offen, ob der gleich nach Sulla genannte *Leukios Kornelios*

Stadtprätur bekleidet haben mochte. Untersucht man jedoch die Amtslisten derjenigen Jahre, in denen Metellus Pius in Rom war, schwindet freilich die Wahrscheinlichkeit eines späteren Datums[32].

Mithin ist die plausibelste Lösung, daß L. Lentulus seine Prätur ebenfalls a. 89 innehatte[33]. Er könnte nach dem Tod des Asellio entweder seine *provincia* mit der nun vakant gewordenen getauscht oder beide kumuliert haben, wenn er nicht als Asellios Nachfolger (*praet. urb. suff.*) gewählt wurde[34]. Noch im selben Jahr verhandelte er dann die von Cicero belegte *causa de civitate*, in welcher der Prätor Metellus Pius als Kläger oder Belastungszeuge auftrat. Wie auch letztgenannter übernahm Lentulus im Folgejahr ein Proconsulat, das er mindestens bis a. 82 innehatte. Ein Blick in die Provinzialfasten zeigt für die Gallia Transalpina erst wieder ab ca. a. 85/83, für Spanien erst ab a. 82 einen von Rom entsandten Statthalter[35]. Ebenso wie Metellus Pius aus Afrika scheint

---

Lentelos anthypatos mit dem in Cic. *Arch.* 9 bezeugten *praet.* (er datiert 88/85) identisch ist (so Foucard) oder nicht (so Mommsen). Zu Recht lehnt Münzer Sp. 1371 die Ansicht ab, daß Suid. s. v. *Alexandros ho Milesios* auf eine kilikische Statthalterschaft deute; er selbst hält ihn mit Blick auf eine spätere Inschrift von Thyateira (*TAM* V 2, 921 = C. Eilers, *Roman Patrons of Greek Cities*, Oxford 2002, S. 240), in der L. Cornelius Lentulus (Crus *cos.* 49) als Patron *[ek* oder *dia pro]gonon* bezeichnet wird, für einen *procos. Asiae*, worin auch Broughton, *MRR* (o. Anm. 5), Bd. II, S. 68 mit Anm. 5; K.-L. Elvers, *Cornelius Lentulus* [I 39], *DNP* III (1997), S. 173; Eilers S. 247 folgen, dabei aber das Datum von Lentulus' Prätur offenlassen. Die Sprengelzuweisung ist jedoch nicht überzeugend, da L. Licinius Murena als Sullas Legat den faktischen Oberbefehl über Asia innehatte. Die Provinz des *procos.* ca. a. 82 dürfte Makedonien gewesen sein, s. u.

[32] Alternativ ist auch an einen Prozeß nach Sullas Rückkehr zu denken, wobei dann die Identität des *procos.* ca. 82 und *praet.* nach 82 in Zweifel gezogen werden dürfte. In diesem Fall kämen die Zeiträume vor oder nach Pius' spanischem Proconsulat in Frage (a. 82–80/71–63†), womit schließlich auch ein Zusammenhang mit der *lex Papia de civitate* a. 65 gegeben sein könnte. Aber a. 65 war laut Broughton, *MRR* (o. Anm. 5), Bd. II, S. 157 f. kein Lentulus *praet.*, dagegen L. Licinius Murena *praet. urb.*; ähnliches gilt laut *MRR* Bd. II, S. 161 f.; Bd. III, S. 214 für a. 64 (M. Valerius Messala Niger vielleicht *praet. urb.*); *MRR* Bd. II, S. 166 f. führt acht *praett.* 63 auf, darunter P. Cornelius Lentulus Sura *praet.* 74, *cos.* 71, *senatu motus* 70, *praet. II* 63 (er wurde als Catilinarier im Dez. 63 hingerichtet). Die Prätur des L. Cornelius Lentulus Niger *flamen Dialis* seit mind. 69, *cand. cons.* 59/58 dürfte 61 oder 62 anzusetzen sein. Nicht mehr in Frage kommen P. Cornelius P. f. Lentulus Spinther *praet.* 60, *cos.* 57 oder L. Cornelius P. f. Lentulus Crus *praet.* 58, *cos.* 49. – Die Identifikation des *praet.* 89 mit L. Cornelius Ser. f. Lentulus *quaest.* ca. a. 102/100 ist plausibel, vgl. Münzer 1900 (o. Anm. 28), Sp. 1369 u. 1372; Broughton, *MRR* (o. Anm. 5), Bd. II, S. 553.

[33] So ohne Problematisierung auch Vretska 1979 (o. Anm. 3), S. 105–107: Es hätten genau drei Prätoren die Meldungen entgegennehmen können und Lentulus „eine besondere Beschwerdestelle" geführt. Letzteres setzte aber eine Art *imperium maius* voraus; jedoch deuten die *iudices* auf eine *quaestio* (nicht *quaestura*) *de civitate* hin, s. o. Anm. 12, 27, 32.

[34] Ob Asellio schon oder Lentulus noch *professiones* von Neubürgern annahmen, muß offenbleiben. Als Beispiel für die Kumulation der *praetura urbi* und *peregrina* sei auf P. Cornelius Cethegus a. 184 verweisen, vgl. Broughton, *MRR* (o. Anm. 5), Bd. I, S. 375.

[35] Vgl. Broughton, *MRR* (o. Anm. 5), Bd. II, S. 58, 61, 64 zu C. Valerius Flaccus *cos.* 93, *procos. Gall. Trans.* ?85, ?84, 83; Bd. II, S. 63 zu Q. Sertorius *praet.* 83, *procos. Hisp.* ab a. 82.

Lentulus also ca. a. 84 aus einer der beiden westlichen Provinzen verdrängt worden und in Sullas Lager geflohen zu sein. In welcher Funktion er dem baldigen Diktator diente, ist ungeklärt; die rhodische Inschrift könnte aber auf die Provinz Makedonien verweisen, für die a. 85–81 weder ein Promagistrat noch ein von Sulla abhängiger Legat nachgewiesen ist[36].

ZUSAMMENFASSUNG

Die Untersuchung von Cicero, *Arch.* 7–9, hat einerseits ergeben, daß die Informationen betreffs der Umsetzung der *lex Plautia Papiria* mit der auf anderen Quellen beruhenden Datierung und Deutung des Gesetzes voll vereinbar sind: In der ersten Hälfte a. 89 wurde den von der *lex Iulia* a. 90 ausgeschlossenen *civitatibus foederatis adscripti* im Falle eines Wohnsitz in Italien die viritane Einbürgerung angeboten, sofern sie sich binnen 60 Tagen bei einem Prätor in Rom meldeten. Die Karrieren der damaligen Amtsinhaber lassen sich wie folgt zusammenfassen:

Q. Caecilius Metellus Pius *praet.* 89, *procos.* 88–87 in Ital., 87–84 in Afr., 84/83 in Ligurien?, 83/81 in Ital., *cos.* 80, *procos. Hisp.* 79–71 (ab 76 *Hisp. ult.*), †63.

App. Claudius Pulcher *praet.* 89, …, *cos.* 79, *procos. Maced.* 78–76, †76.

P. Gabinius *praet.* 89, …, ?*leg. pro praet. Maced.* 78–77?, ?*XVvir sacr. fac.* 76?, *damnatus* 76/70.

L. Cornelius Lentulus *praet. urb.* (?*suff.*) 89, *procos. Hisp.* oder *Gall.* 88–85/83, *procos. Maced.* 85/83–ca. 81/80.

ANHANG

Möglicherweise kann mit Gabinius Antiochus ein Individuum benannt werden, das der Prätor Gabinius bei der *professio ex lege Plautia Papiria* a. 89 rechtswidrig begünstigt hatte. Laut Cic. *Att.* IV 18, 4 war jener ein Diener (*accensus*) des A. Gabinius *procos. Syr.* 57–54 und wurde a. 54 wegen Bürgerrechtsanmaßung (*ex lege Papia*) verurteilt, wodurch offenbar sein Patron getroffen werden sollte. Zunächst liegt es nahe, den Consularen für seinen Freilasser zu halten[37]. Jedoch wäre das Bürgerrecht des *libertus* eines *civis Romanus* einwandfrei. Zudem wird er von Cicero *e Sopolidis pictoribus libertus* genannt. Das

---

[36] Die Verwaltung dieser Region machte auch verständlich, warum er nicht in den überlieferten Bürgerkriegsberichten erwähnt wird.

[37] Vgl. P. von der Mühll, *Gabinius Antiochus* [14], *RE* VII (1912), Sp. 430: „Freigelassener des A. Gabinius Nr. 10, wurde zur Rache für die Freisprechung seines Herrn am 23. Oktober 700 = 54 [...] verurteilt". Zwar war Gabinius [10] *tr. mil.* 86, der von dem „Herrn" Gabinius [11] *cos.* 58 unterschieden wird, jedoch ist die Zählung der Gabinii durch den Einschub von Nr. 5 (O. Seeck; *König der Quaden* a. 374 n. Chr.) hier wie auch Sp. 423, 1; 14 durcheinandergeraten.

Wirken des Malers Sopolis ist wiederum für die erste Hälfte des 1. Jhs. bezeugt[38]. Mithin wird dieser bei der Freilassung des Antiochus (?noch) kein *civis Romanus* gewesen sein. Vielleicht bestand aber schon damals ein Klientelverhältnis zu den Gabiniern, die Antiochus a. 89 oder auch später noch in die Liste des P. Gabinius aufgenommen haben könnten[39].

Universität Trier

---

[38] Vgl. Plin. *Nat.* XXXV 147 f.; Lippold, *Sopolis* [3], *RE* III A, 1 (1927), Sp. 1108; auch O. Rossbach, *Antiochus Gabinius* [71], *RE* I (1894), Sp. 2495.

[39] P.A. Brunt, *Italian Manpower, 225 B.C–A.D. 14*, Oxford 1971, 208 bringt die Unregelmäßigkeit hingegen auf die unkontrollierten Aushebungen während des Bürgerkriegs zurück, ohne das Rechtsproblem näher zu untersuchen.

Eos XCI 2004
ISSN 0012-7825

TRIUMPH IN THE SERVICE OF EMPERORS' DYNASTIC POLICY DURING THE PRINCIPATE

By

KATARZYNA BALBUZA

The institution of 'triumph' and its closely related military honours (such as imperatorial acclamations, victorious forms of address, ovations, etc.), formed the most striking expression of the Roman ideology of victory during the principate[1]. Triumph, with its recipients being limited to the emperor and his relatives, helped to promote and implement this ideology within the state ideology in general. It was Augustus who created the main slogans constituting the ideology of victory during the principate and he promoted this ideology by means of the institution of triumph. This process was undertaken through the well-thought-out political moves and sophisticated activities aimed at creating a completely new image of the Roman victor (an image characterized by the divine charisma of an invincible conqueror) and, consequently, at adjusting that image to the person of the emperor. These endeavours demanded an appropriate and fitting social reception, and this was achieved by the use of suitable propagandist measures.

This interesting strategy of creating an ideology of victory was taken up and continued by the successive line of emperors who used triumph in order to

---

[1] About triumph and triumphal ceremonies cf.: H.S. V e r s n e l, *Triumphus. An Inquiry into the Origin, Development and Meaning of the Roman Triumph*, Leiden 1970; E.S. G r u e n, *Augustus and the Ideology of War and Peace*, in: R. Winkes (ed.), *The Age of Augustus. Conference Held at Brown University Providence Rhode Island 1982*, Louvain-la-Neuve 1986, pp. 51–72; M. Mc Cormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium, and the Early Medieval West*, Cambridge 1986; K. B a l b u z a, *Triumfator. Triumf i ideologia zwycięstwa w starożytnym Rzymie epoki Cesarstwa* (in print); e a d e m, *Viri triumphales od Augusta do Hadriana*, in: *Scripta minora III. Aetas imperatoria*, Poznań 1999, pp. 129–187; e a d e m, *Die Siegesideologie des Octavian/Augustus*, Eos LXXXVI 1999, pp. 267–299; e a d e m, *Ideologia zwycięstwa cesarza Klaudiusza* (*w aspekcie podboju Brytanii*), in: L. Morawiecki, P. Berdowski (eds.), *Ideologia i propaganda w starożytności. Materiały konferencji Komisji Historii Starożytnej PTH, Rzeszów, 12–14 września 2000*, Rzeszów 2004, pp. 383–398.

realize specific political aims or to evoke certain social reactions. In this way, triumph played an important and useful political role in the imperial era, being not only a proof of an emperor's military victories, but also, in view of the aim that it was to realize, an object of his definite expectations. It is therefore not surprising that triumph was used in many aspects of domestic policy.

Analysis of policies concerning the awarding of triumphal honours in a specific period of history shows that in several cases triumph was meant to herald a new rule. Triumph, whilst promoting a new emperor, was also supposed to be a promise of peace and to impress the power of the state on the citizens.

The first examples of triumph being used in the service of dynastic policy occur in the reign of Augustus. He pushed through new ideas by means of a sophisticated propaganda. The emperor's monopoly on triumph (a monopoly instituted by himself), besides other essential aspects, served the policy of succession to the throne. Analysis of examples of awarding such honours by the emperor shows that each time there was a possible heir to the emperor's purple robes he was granted the highest honour of triumph or the privileges connected with it. In an article on Augustus' triumphal policy, F.V. Hickson draws attention to the connection between the triumphal honours awarded by the emperor and the prospective succession[2]. Although his arguments refer to Augustus and his nearest circle of collaborators, a similar practice can actually be found throughout the principate. Analysis of each emperor's triumphal policy shows that triumph was often awarded on the basis of a well-thought-out dynastic policy. The emperor saw it as a means of preparing the Roman people for the assumption of power by an experienced military commander with suitable skills for governing the country. The people were to understand that the future peace and welfare of the country would depend on a person famous for real courage.

Due to the lack of a definite policy concerning succession to the throne in Rome dynastic policy required strong means of persuasion. In Augustus' policy, the question of succession was crucial. Having based his assumption of authority on the ideology of *divi filius*, he himself knew perfectly well the best way for a prospective successor to present himself. From the beginning of his rule, Augustus made efforts to ensure compliance with his new rules concerning the award of military honours. Augustus awarded them, however, in line with the requirements of the succession policy mentioned above. The last triumphator who received this honour and was not related to an emperor was the last of the commanders mentioned in the *fasti triumphales*, L. Cornelius Balbus[3]. He cel-

---

[2] F.V. H i c k s o n, *Augustus Triumphator: Manipulation of the Triumphal Theme in the Political Program of Augustus*, Latomus L 1991, p. 129.

[3] *FTrCap. ad a. 19* (= A. D e g r a s s i, *Inscr. It.* XIII 1, pp. 86 f.); Strab. III 5, 3; Vell. II 51, 3; Plin. *NH* V 36; Solin. XXIX 7; *PIR*^{2} C 1331; E. G r o a g, *L. Cornelius Balbus*, *RE* IV (1900), coll. 1268–1271. For the war with Garamantes cf. A. G u t s f e l d, *Römische Herrschaft und einheimischer*

ebrated his own victory in 19 BC. Later triumphs were awarded only to emperors and those members of *domus Augusta*[4] who were, which is the crucial point, designated heirs to the throne. His faithful friend, Marcus Agrippa[5], was the first person considered by Augustus as his heir. Agrippa did not, however, accept any triumph offered to him, presumably to set a precedent[6]. The sources make it clear that triumphs awarded by the senate to Agrippa twice (in 19 and 14 BC) were meant for a designated heir to the throne.

Until 12 BC, the year of Agrippa's death, there was nothing that pointed to the possibility of the future assumption of the throne by Augustus' stepsons, Tiberius[7] and Drusus[8]. This was eventually made clear through Augustus' policy of awarding them triumphal honours. The princeps sent them to the regions which, in terms of Roman foreign policy, caused most troubles. In spite of their successes, Augustus awarded them with exceptional caution and moderation. Up to the moment they were actually appointed successors, Augustus deprived them of the privilege to celebrate their triumphs because of the fact that it was him who had been a commander-in-chief. Thus the stepsons' victories multiplied the number of Augustus' imperatorial acclamations. In 15 BC, Augustus entrusted them with a task of consolidating Roman authority in Raetia. As Augustus' *legati*, devoid of

---

Widerstand in Nordafrika. Militärische Auseinandersetzungen Roms mit den Nomaden, Stuttgart 1989, pp. 26–30.

[4] The only exception is Aulus Plautius, *cos. suff.* 29 AD (*PIR*[1] P 343; M. H o f f m a n n, *Aulus Plautius*, *RE* XXI (1951), coll. 27-29; A.R. B i r l e y, *The Fasti of Roman Britain*, Oxford 1981, pp. 37–40), who in 47 received an ovation from Claudius (Tac. *Ann.* XIII 32; Suet. *Claud.* 24; Eutrop. VII 13).

[5] *PIR*[2] V 457; R. H a n s l i k, *M. Vipsanius Agrippa*, *RE* IX A, 1 (1961), coll. 1226–1275; V. G a r d t h a u s e n, *Augustus und seine Zeit*, vol. I, Leipzig 1891, pp. 842–845; R. D a n i e l, *M. Vipsanius Agrippa. Eine Monographie*, Breslau 1933; M. R e i n h o l d, *Marcus Agrippa. A Biography*, New York 1933; D. M a g i e, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ*, Princeton 1950, pp. 476–479; J. C r o o k, *Consilium Principis. Imperial Councils and Counsellors from Augustus to Diocletian*, Cambridge 1955, No. 347; J.M. R o d d a z, *Marcus Agrippa*, Rome 1984; W. A m e l i n g, *Augustus und Agrippa. Bemerkungen zu PKöln VI 249*, Chiron XXIV 1994, pp. 1–28.

[6] The first triumph for Agrippa (38 BC), cf. Cass. Dio XLVIII 49, 4. The next in 19 BC, cf. ibidem LIV 11, 6; R e i n h o l d, *o.c.* (n. 5), p. 93; R o d d a z, *o.c.* (n. 5), pp. 342; 356 f.; K.M. G i r a r d e t, *„Traditionalismus" in der Politik des Octavian/Augustus – mentalitätsgeschichtliche Aspekte*, Klio LXXV 1993, p. 214; C.J. S i m p s o n, *Agrippa's Rejection of a Triumph in 19 BC*, LCM XVI 1991, pp. 137 f. The last triumph in 14 BC: Cass. Dio LIV 24; R e i n h o l d, *o.c.* (n. 5), p. 116; R o d d a z, *o. c.* (n. 5), pp. 356 f.; 468.

[7] R.S. R o g e r s, *Studies in the Reign of Tiberius. Some Imperial Virtues of Tiberius and Drusus Julius Caesar*, Baltimore 1943; E. K o r n e m a n n, *Tiberius*, Stuttgart 1960; R. S e a g e r, *Tiberius*, London 1972; P. S c h r ö m b g e s, *Tiberius und die res publica Romana*, Bonn 1986; B. L e v i c k, *Tiberius the Politician*, London 1999.

[8] K. C h r i s t, *Drusus und Germanicus. Der Eintritt der Römer in Germanien*, Padeborn 1956, pp. 7 ff.

the highest *imperium*, they could not expect a triumph. The emperor was a commander-in-chief and, consequently, the sole victor[9]. As a result of their successful expedition, Augustus received another imperatorial acclamation (his tenth by this time)[10]. In 12 BC, Augustus sent Drusus to the war with the Germans. During these four years, his main assignment was the establishment of the Roman border on the Rhine. Having realized this task, he went on to conquer the lands inhabited by Germanic tribes between the Rhine and the Elbe[11]. Tiberius, on the other hand, in the years 12–9 BC directed military activities in Pannonia and Dalmatia still as *legatus Augusti* and conquered these lands; later, i.e. in the years 9–7 BC, 4–6 and 9–12 AD (during the last two expeditions he was endowed with *imperium proconsulare*), he fought in Germany where, after Drusus' death, Augustus nominated him chief commander. In 12 BC the senate awarded Tiberius the right to celebrate a triumph for his efficient campaign in Pannonia. Guided by the rules of awarding military honours that he had tried to put into effect, Augustus did not however approve of this resolution and granted Tiberius, for the first time in the history of Rome, *ornamenta triumphalia* instead. Neither did he agree to either Tiberius or Drusus being granted *salutatio imperatoris*[12].

Only after the death of Agrippa, a planned successor, did Augustus' attitude towards military decorations for his stepsons change. Cassius Dio's words show that, also in 12 BC, Tiberius received *ornamenta* again[13]. In the same year, the senate voted *ornamenta triumphalia* and *ovatio* also for Drusus[14]. An additional honour for him was *acclamatio imperatoris* from the army, which he was granted on the front. Augustus, however, did not allow the acceptance of this title again, under any circumstances[15]. As a commander-in-chief, he accepted imperatorial acclamations himself: in 12 BC for Tiberius' successes in Illyricum (*Imperator XI*) and in 11 BC for the successes achieved by Drusus in Germany (*Imperator XII*)[16]. However, it was the last time when a situation like this arose. From this moment on, i.e. from 11 BC, Augustus allowed both commanders

---

[9] E. W i s t r a n d, *Felicitas Imperatoria*, Göteborg 1987, p. 45.

[10] *CIL* V 8088; 8094 (= *ILS* 5816); 8100; 8101; 8105; *RIC* I² *Aug.* 162–173.

[11] On Drusus' activities in Germania cf.: Suet. *Claud.* 1; Flor. II 30; D. T i m p e, *Drusus' Umkehr an der Elbe*, RhM CX 1967, pp. 289–306; R. W o l t e r s, *"Tam diu Germania vincitur". Römische Germanensiege und Germanensieg-Propaganda bis zum Ende des 1. Jhs. n. Chr.*, Bochum 1989, pp. 25 f.; A. A b r a m e n k o, *Drusus' Umkehr an der Elbe und die angebliche Opposition gegen seine germanischen Feldzüge. Zum literarischen Vorbild für Cass. Dio 55, 1, 1–4 und Suet., Claud. 1, 2*, Athenaeum LXXXII 1994, pp. 371–383.

[12] Cass. Dio LIV 33, 5.

[13] Ibidem 34, 4.

[14] Ibidem 33, 5.

[15] Ibidem; L e v i c k, *Tiberius...* (n. 7), p. 36; A. V a s s i l e i o u, *Drusus Imperator appellatus in Germania (Ergänzung des Drususelogiums auf dem Forum Augusti)*, ZPE LI 1983, pp. 213 f.

[16] *RIC* I² *Aug.* 174 f.; XII acclamation: *CIL* III 3117; VI 701 f. (= *ILS* 91); X 8035; *RIC* I² *Aug.* 176–184; 186–197. Cf. R. S y m e, *Some Imperatorial Salutations*, Phoenix XXXIII 1979, p. 310.

to receive imperatorial acclamations with the emperor. It happened for the first time in 9 BC (Augustus' 13th acclamation by this time)[17]. Apart from the rewards mentioned above, in 11 BC Tiberius and Drusus were offered *imperium proconsulare* and an ovation, according to Cassius Dio[18]. In R. Syme's opinion, the ovation was not a reward for successes already achieved by both brothers, but rather for those which would be accomplished in the future[19]. This is an unmistakable indication of who his successors would be. Tiberius celebrated his own ovation on 16th January 9 BC, after his victorious return from Illyricum[20]. Drusus, however, did not live to see this honour because of his unexpected death[21]. According to Cassius Dio, it was supposed to have been a great festival: *Feriae Latinae* had been organized so that Drusus could celebrate his own victories during the festival period[22]. It meant no less than a triumph on the Albanus Mons, and it would have taken place before his enthusiastic entrance to Rome. The awards planned for Drusus are particularly significant as the resolutions were passed during the war. In addition to the honours mentioned above, an order was given for the construction of a triumphal arch at Via Appia, decorated with symbols of victory[23], and for the erection of statues and a memorial grave in Mogontiacum[24]. Additionally, the victorious epithet "Germanicus" was conferred on Drusus and his descendants[25]. A picture of the arch survived only on the *aurei* and *denarii* minted by Drusus' son, the emperor Claudius, in about 41–45 AD, and the sesterces of 41–50 AD[26]. As Florus stresses, he was given the epithet "denique non per adulationem, sed ex meritis"[27].

---

[17] Augustus: *CIL* V 7231 (= *ILS* 94); VI 457 (= *ILS* 93); X 931; Tiberius and Drusus: Tac. *Ann.* I 3, 2. On Drusus' acclamations cf. J.W. R i c h, *Drusus and spolia opima*, CQ XLIX 1999, pp. 549 f., n. 29.

[18] Cass. Dio LIV 33, 5; 34, 3.

[19] R. S y m e, *Roman Papers*, vol. III, Oxford 1984, pp. 1200 f.; R i c h, *o.c.* (n. 17), p. 549.

[20] Vell. II 96, 3; Suet. *Tib.* 9; Cass. Dio LV 2, 4. On the date: R i c h, *o.c.* (n. 17), p. 550; S y m e, *Salutations* (n. 16), pp. 312 f.

[21] S e a g e r, *o.c.* (n. 7), pp. 26 f. affirms that this ovation took place in 11 BC.

[22] Cass. Dio LV 2, 5.

[23] Suet. *Claud.* 3. On the arch of Drusus cf. L. R i c h a r d s o n, *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Baltimore–London 1990, p. 25; S.B. P l a t n e r, T. A s h b y, *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Roma 1965, pp. 39, 593; F.S. K l e i n e r, *The Arch of Nero in Rome: A Study of the Roman Honorary Arch before and under Nero*, Roma 1985, pp. 33 ff.; S. De M a r i a, *Gli archi onorari di Roma e dell'Italia romana*, Rome 1988, pp. 272 ff.; W.D. L e b e k, *Ehrenbogen und Prinzentod: 9 v. Chr.–23 n. Chr.*, ZPE LXXXVI 1991, pp. 47–78; P.V. H i l l, *Historical Roman Coins. From the Earliest Times to the Reign of Augustus*, London 1909, p. 49.

[24] On this monument cf. W.D. L e b e k, *Die Mainzer Ehrungen für Germanicus, den älteren Drusus und Domitian*, ZPE LXXVIII 1989, pp. 46–62.

[25] Cass. Dio LV 2, 1 ff.

[26] *RIC* I², *Claudius* 69 (= *BMC* I 95, reverse: *DE GERM(anis)*); 70 (= *BMC* I 97); 71 (= *BMC* I 100); 72 (= *BMC* I 102); 98 (= *BMC* I 122).

[27] Flor. II 30.

After the numerous successes accomplished by both commanders, Augustus certainly had a dilemma: who should rule after his death? Finally, he decided that he would let Tiberius assume the highest position in the state. However, this happened only after Drusus' death in 9 BC, when the emperor bestowed *tribunicia potestas* on Tiberius for a period of five years, appointed him commander-in-chief in the war against the Germans, and received the next imperatorial acclamation along with him (Augustus' 14th and Tiberius' 2nd)[28]. Tiberius also received the right to celebrate the triumph earned by Drusus. Tiberius celebrated this triumph together with Augustus on the first day of his second consulate, 1st January 7 BC, as a reward for his successes in Germany[29]. This contemporary political situation can be partially reconstructed on the basis of reliefs from the famous Boscoreale cups, the political context of which was Tiberius' triumph of 7 BC[30]. The significance of the scenes presented in these reliefs is obvious: Augustus, who wields the highest power in the state, sits on *sella curulis* and holds the Earth in his hand, ready to receive from Venus a figurine of the goddess Victory, and next to him appears the triumphant Tiberius, endowed with the highest *imperium*, the emperor's best commander, being at the same time the second person in the state and an appointed successor[31].

Not until eighteen years later did Tiberius' second triumph take place, still under the reign of Augustus. The victory festival, whilst being the expression of appreciation not only of successes achieved in Illyricum, was also a step in promoting a chosen heir to the throne, and took place on 23rd October 12 AD[32]. Suetonius' words are illustrative here: "Nihil ex eo tempore praetermissum est ad maiestatem eius augendam ac multo magis, postquam Agrippa abdicato atque seposito certum erat, uni spem successionis incumbere"[33]. P. Schrömbges remarks correctly that Tiberius' second triumph should be considered as the recapitulation of Augustus' dynastic propaganda[34]. It might seem that Tiberius was treated somewhat unfairly in the matter of receiving military honours and prizes. However, in the *Res Gestae* he was the only commander mentioned by name when the princeps' military successes were enumerated. His name appears there

---

[28] Cass. Dio LV 6, 4 f. Tiberius as *Imperator II*: *ILS* 95; 147.

[29] *CIL* VI 8, 2, 40334; Cass. Dio LV 6, 5 f.; 8, 2; Vell. II 97; Suet. *Tib*. 9. Cf. Cass. Dio LV 6, 5 f.; T i m p e, *Drusus*'... (n. 11), pp. 289–306; H. B e l l e n, *Das Drususdenkmal apud Mogontiacum und die Galliarum civitates*, JbRGZM XXXI 1984, pp. 385–396.

[30] T. H ö l s c h e r, *Historische Reliefs*, in: *Kaiser Augustus und die verlorene Republik*, Berlin 1988, p. 373.

[31] See A.L. K u t t n e r, *Dynasty and Empire in the Age of Augustus. The Case of the Boscoreale Cups*, Berkeley–Los Angeles 1995, pp. 13–123 (the first cup); 124–154 (the second cup).

[32] Suet. *Tib.* 20; Vell. II 121 f. On the date of the triumph cf. *Inscr. It.* XIII 2, pp. 524 f.; J. S c h m i d t, *RE* XIX 2 (1938), coll. 2224 f.

[33] Suet. *Tib.* 15, 2.

[34] S c h r ö m b g e s, *o.c.* (n. 7), pp. 54–57. Cf. also L e v i c k, *Tiberius*... (n. 7), pp. 68–81.

in connection with successes achieved during the conquest of Pannonian tribes[35]. Suetonius supports Augustus' recognition of Tiberius' military contributions by citing the former's letters[36]. It should, however, be remembered that having put the ideology of victory into the service of dynastic policy, Augustus made careful efforts to secure the monopoly of victory for the emperor. Using this system of rewards, he wanted to create an image of a ruler: a ruler who legitimized his own authority by his victories which functioned as a guarantee of the longed-for peace. In order to monopolize triumph, he put it into the service of monarchical propaganda[37].

Triumphal rewards were to show the Roman people a candidate to the throne[38]. It was well known that the future peace and success of Rome would depend on an extremely courageous person. Augustus not only "appointed" his possible successors by awarding them triumphal honours but also, as it seems, influenced Tiberius' dynastic plans[39]. The question of the succession to the throne after Tiberius was not so clear-cut. He had two possible successors: his own son Drusus the Younger and the adopted Germanicus[40]. And this is where the conflict arose. Augustus' intention was to make Germanicus Tiberius' successor, while Tiberius' desired choice was his own son, Drusus the Younger. Tiberius' policy concentrated on his chosen candidate. The princeps, however, in 4 AD – the year of Tiberius' and Germanicus' adoptions – had definite dynastic plans connected with Germanicus. That is why he instructed Tiberius to adopt Germanicus on the same day when he would be adopted by himself. While rewarding his own stepsons, the emperor did not forget about Germanicus. To promote him, Augustus sent Germanicus to the front to provide him with the opportunity of gaining military glory that was, basically, the gateway to the throne and authority. Tiberius' nephew, probably as *legatus Augusti pro praetore* (in the years 7–9 AD), proceeded to Illyricum before reaching the consulate. His assignment was to reinforce Tiberius' army which was suppressing the Illyrian rising. For that he was granted *ornamenta triumphalia* in 9 AD. It is

---

[35] *RGDA* 30.

[36] Suet. *Tib.* 21, 4–7.

[37] D. K i e n a s t, *Augustus. Prinzeps und Monarch*, Darmstadt 1982, p. 148.

[38] A passage of Velleius Paterculus (II 121, 2) concerning the conferment of authority equal to that of Augustus in 13 AD may be quoted to confirm this: "Etenim absurdum erat non esse sub illo, quae ab illo vindicabantur, et qui ad opem ferendam primus erat, ad vindicandum honorem non iudicari parem".

[39] B. L e v i c k, *Drusus Caesar and the Adoptions of A.D. 4*, Latomus XXV 1966, pp. 227–244, is of different opinion.

[40] C h r i s t, *Drusus...* (n. 8), pp. 65 ff.; G.J.D. A k v e l d, *Germanicus*, Groningen 1961; J. F i n k, *Germanicus-Porträt*, in: *Antike und Universalgeschichte, Festschrift Hans Erich Stier*, Münster 1972, pp. 280–288; P. K e h n e, *Germanicus*, in: *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, vol. XI, Berlin 1998, pp. 438–448.

possible that he was acclaimed *Imperator* at that time[41]. It should be emphasized that he was granted this honour at an exceptionally young age, before the praetorship and consulate. Actually, as a member of the imperial household he had other rights and privileges which were inaccessible to other senators. There was something else, however, that mattered. By granting him honours and elevating him to favours Augustus showed the Roman people who would rule Rome after Tiberius. The acceleration of Germanicus' senatorial career and the conferment of honours received, as a rule, only after the highest offices in the state should be understood in this way. It must be added that, along with *ornamenta triumphalia*, Germanicus received *ornamenta praetoria* with the special privilege of voting in the senate immediately after the consuls[42]. After receiving honours at the age of 26, he was chosen as consul (in 12 AD), almost 14 years earlier than the others. From 13 AD onwards, as *legatus Germaniae* on Augustus' recommendation, he commanded legions that were stationed in this province. In 14 AD he left for the front to subjugate the Germanic tribes living between the Rhine and the Elbe[43]. The army which was commanded by him won several victories over the coalition of Germanic tribes commanded by Arminius, the chief of the Cherusci. Among the successes achieved there at that time was the regaining of the Roman military standards lost in 9 AD by Varus. While this was happening, the new emperor of Rome, Tiberius, was trying hard to recall Germanicus from the front because of the dangers associated with the war[44]. That is why he offered Germanicus the title of *Imperator*[45]. On 17th September 14 AD, Germanicus received *imperium proconsulare* and became *flamen Augustalis* and *pontifex*. In spite of the unfinished war, he was granted a triumph[46] while his legates received *ornamenta triumphalia* (these were A. Caecina Severus, *cos*. 1 BC, L. Apronius, *cos. suff*. 8 AD, and C. Silius A. Caecina Largus, *cos*. 13 AD)[47]. All these measures were aimed at recalling

---

[41] Cass. Dio LVI 17, 2; S. P e i n e, *De ornamentis triumphalibus*, Berolini 1885, pp. 37 f., No. 7; A. G o r d o n, *Quintus Veranius Consul A.D. 49. A Study Based upon His Recently Identified Sepulchral Inscription*, Berkeley 1952, p. 314, No. 17; C. B a r i n i, *Triumphalia. Imprese ed onori militari durante l'impero romano*, Torino 1952, pp. 37 f.

[42] Cass. Dio LVI 17, 2 f.

[43] E. K o e s t e r m a n n, *Die Feldzüge des Germanicus 14–16 n. Chr.*, Historia VI 1957, pp. 429–479; A k v e l d, *o.c.* (n. 40), pp. 35–70.

[44] Tac. *Ann.* II 26.

[45] Ibidem I 58.

[46] Ibidem I 54 f.

[47] Cass. Dio LVI 17, 2; Tac. *Ann.* I 72: "decreta eo anno triumphalia insignia A. Caecinae, L. Apronio, C. Silio ob res cum Germanico gestas". A. Caecina Severus (*PIR*^{2} C 106; E. G r o a g, *A. Caecina Severus*, *RE* III (1899), coll. 1241 ff.): Tac. *Ann.* I 72; G o r d o n, *o.c.* (n. 41), p. 315, No. 23; P e i n e, *o.c.* (n. 41), p. 40, No. 1. L. Apronius (*PIR*^{2} A 971; P. von R o h d e n, *L. Apronius*, *RE* II (1896), coll. 273 f.): Vell. II 98; 116, 3; Tac. *Ann.* I 71 f.; G o r d o n, *o.c.* (n. 41), p. 315, No. 22; P e i n e, *o.c.* (n. 41), p. 41, No. 2. C. Silius A. Caecina Largus (*PIR*^{1} S 507; E. N a g l,

Germanicus from Germany and thus at his abandoning the war and returning to Rome. Tiberius' efforts were to no avail. The triumph did not lure the energetic general to the capital. He continued his offensives and planned a next campaign in the following year (i.e. 16 AD), involving operations on a scale larger than previously. Numerous tribes, Angrivarii among others, were forced to surrender to Rome[48]. Germanicus promised the conquest of Germany in the next year. In that way he would repeat and commemorate his father's success. Tiberius inexhaustibly strove for his adoptive son's return and wrote letters asking him to stop the war. To the triumph he added the promise of a second consulate so that the young commander would come to Rome more eagerly[49]. He finally managed to persuade his stepson to stop the war. In all likelihood, the events of the period preceding Germanicus' triumph are reflected in the so-called "Tiberius' sword", which was found in Mainz in 1848 and is now in the British Museum. In its central part the emperor's medallion is engraved in the laurel wreath which is in turn framed with a triumphal laurel. It presumably shows Augustus. On the hilt of the sword there is a relief with enthroned Tiberius taking a statue of Victory from Germanicus who stands in front of him. Victory is standing behind the emperor, and between the emperor and the commander there is Mars in the background[50]. The emperor leans on the disk which is engraved with the inscription: *FELICITAS TIBERII*[51]. On the disk which is held by Victory another inscription was engraved – *VIC(toria) AVG(usti)*. This scene reflects events from 16 AD: the victory over Germans which Germanicus "brings" to Tiberius, the commander-in-chief[52].

C. Silius A. Caecina Largus, *RE* III A (1929), coll. 74–77): Tac. *Ann.* I 72; IV 18; G o r d o n, *o.c.* (n. 41), p. 315, No. 23; P e i n e, *o.c.* (n. 41), p. 41, No. 3. D. T i m p e, *Der Triumph des Germanicus. Untersuchungen zu den Feldzügen der Jahre 14–16 n. Chr. in Germanien*, Bonn 1968, pp. 46 and 56 dates the triumph of Germanicus and *ornamenta* of legates in summer 15 AD.

[48] Tac. *Ann.* II 41.

[49] Cf. K. T e l s c h o w, *Die Abberufung des Germanicus (16 n. Chr.)*, in: E. Lefèvre (ed.), *Monumentum Chiloniense. Studien zur augusteischen Zeit. Festschrift E. Burck*, Amsterdam 1975, pp. 148–182; G.A. L e h m a n n, *Das Ende der römischen Herrschaft über das "westelbische" Germanien: von der Varus-Katastrophe zur Abberufung des Germanicus Caesar 16/7 n. Chr.*, ZPE LXXXVI 1991, pp. 79–96.

[50] H. G a b e l m a n n, *Antike Audienz- und Tribunalszenen*, Darmstadt 1984, pp. 124 f., No. 39.

[51] T. H ö l s c h e r, *Victoria Romana. Archäologische Untersuchungen zur Geschichte und Wesenart der römischen Siegesgöttin von den Anfängen bis zum Ende des 3. Jhs. n. Chr.*, Mainz 1967, p. 114.

[52] G a b e l m a n n, *o.c.* (n. 50), p. 124. For the comparison cf. the coins from Lugdunum (15–12 BC). Cf. also: G a b e l m a n n, *o.c.* (n. 50), pp. 118 ff., No. 36; *BMC* I 443–449; A. A l f ö l d i, *Die zwei Lorbeerbäume des Augustus*, Bonn 1973 (Antiquitas III), p. 8; K. K r a f t, *Zur Münzprägung des Augustus*, Wiesbaden 1969 (Sitz.-Ber. der Wiss. Ges. an der J.W. Goethe-Univ. Frankfurt/M. VII 5, 1968), pp. 235 ff.

The triumph "de Cheruscis Chattisque et Angrivariis quaeque aliae nationes usque ad Albim colunt" took place on 26th May 17 AD[53]. The spectacle was magnificent. Prisoners of war, booty and pictures of mountains, rivers and battles were presented to the people of Rome. Tacitus writes, however, that in Rome the war was considered finished only because it was interrupted by Tiberius. The imposing figure of Germanicus in a triumphal chariot, accompanied by his five children, made the great impression on onlookers[54]. Tiberius presented the Roman people with 300 sesterces *per capita*[55]. At the end of 18 AD a triumphal arch *ob signa recepta* was erected. All these honours place Germanicus' success on the same level as the successes of Augustus and his legates in 20 BC in the East[56]. Despite Germanicus' military abilities and his huge achievements in Germany, which indisputably entitled him to the triumph, the people of Rome knew that the honours, at least as far as Tiberius was concerned, had not been sincerely awarded[57]. Germanicus was by no means dear to him and, more importantly, he was not a welcome successor either[58]. That is why so much effort had been made to interrupt the series of Germanicus' successes which, in the eyes of the Roman people, predestined him to assume authority. Tacitus' words explicitly show the insincerity of the emperor's deeds and do not require any comment:

> Sed suberat occulta formido, reputantibus haud prosperum in Druso patre eius favorem vulgi, avunculum eiusdem Marcellum flagrantibus plebis studiis intra iuventam ereptum, brevis et infaustos populi Romani amores. Ceterum Tiberius nomine Germanici trecenos plebi sestertios viritim dedit seque collegam consulatui eius destinavit. Nec ideo sincerae caritatis fidem adsecutus amoliri iuvenem specie honoris statuit struxitque causas aut forte oblatas arripuit[59].

---

[53] Tac. *Ann.* II 41; Vell. II 129; *CIL* I² 1, p. 243 (*Fast. Amit.*); Strabo VII 1, 4; Grand Camée de France: cf. A. Rumpf, *Römische historische Reliefs*, BJ CLV/CLVI 1955/56, pp. 120–127; K. Jeppensen, *Neues zum Rätsel des Grand Camée de France*, Aarhus 1974 (Acta Jutlandica XLIV 1).

[54] Tac. *Ann.* II 41: "C. Caelio L. Pomponio consulibus Germanicus Caesar a. d. VII. Kal. Iunias triumphavit de Cheruscis Chattisque et Angrivariis quaeque aliae nationes usque ad Albim colunt. Vecta spolia, captivi, simulacra montium, fluminum, proeliorum; bellumque, quia conficere prohibitus erat, pro confecto accipiebatur. Augebat intuentium visus eximia ipsius species currusque quinque liberis onustus".

[55] Ibidem 42.

[56] Levick, *Tiberius...* (n. 7), p. 144.

[57] Cf. Koestermann, *Feldzüge* (n. 43), pp. 477 f.

[58] Tac. *Ann.* II 43: "Tiberius ut proprium et sui sanguinis Drusum fovebat: Germanico alienatio patrui amorem apud ceteros auxerat, et quia claritudine materni generis anteibat, avum M. Antonium, avunculum Augustum ferens".

[59] Ibidem 41 f.

A year after the triumph, Tiberius chose Germanicus as his partner in the consulate[60] and almost immediately sent him to the East, giving him *imperium proconsulare maius* over all the provinces of the Roman East[61]. This authority, generally equal to the emperor's authority in the provinces, placed Germanicus above the administrators of all the eastern Roman provinces and simultaneously gave Tiberius a free hand in Rome. Germanicus was entrusted to carry out an inspection in the provinces and, in compliance with the interests of Rome, settle all the matters in Armenia by placing a Roman candidate on the throne. Germanicus accomplished this task, enthroning Artaxes in 18 AD. He travelled a lot at that time and visited, among other places, Athens, the Greek islands, the western coasts of Asia Minor, Syria, Armenia, Egypt and the site of the famous battle of Actium[62]. During this time Tiberius' own son, Drusus the Younger, being endowed with *imperium proconsulare*, was sent to Pannonia[63]. For successes achieved by Germanicus in Armenia[64] and by Drusus in Pannonia the senate in Rome awarded both brothers an ovation[65]. In addition to this, triumphal arches with statues of the commanders were erected on both sides of the temple of Mars Ultor. It ought to be stressed that these honours were not awarded for military victories, but diplomatic ones[66]. As it might be expected from observing Tiberius' policy towards talented commanders, Germanicus was not given the opportunity to celebrate the ovation. Soon after, on 10th October 19 AD, he died unexpectedly in Daphne near Antiochia[67]. The news of his death caused general sadness in Rome[68]. It was supposed that the death had been ordered by Tiberius himself

---

[60] Ibidem 42; 53.

[61] *Tab. Siar.* I 15, 23 f.; Tac. *Ann.* II 43. Cf. also Vell. II 129. H. H a l f m a n n, *Itinera Principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im römischen Reich*, Stuttgart 1986, pp. 168 ff.; E. K o e s t e r m a n n, *Die Mission des Germanicus im Orient*, Historia VII 1958, pp. 331–375; A k v e l d, *o.c.* (n. 40), pp. 71–104; W.D. L e b e k, *Der Proconsulat des Germanicus und die auctoritas des Senats: Tab. Siar. Frg. I 22–24*, ZPE LXXXVII 1991, pp. 103–124.

[62] On the voyages of Germanicus cf. Tac. *Ann.* II 53 f.; 59; D. H e n n i g, *Zur Ägyptenreise des Germanicus*, Chiron II 1972, pp. 349–365; D.G. W e i n g ä r t n e r, *Die Ägyptenreise des Germanicus*, Bonn 1969.

[63] On the policy of Drusus in Pannonia cf. Tac. *Ann.* II 44 ff.; 62 f.

[64] *Tab. Siar.* I 16 f.; Tac. *Ann.* II 56; *RIC* I² *Caligula* 59 (= *BMC* I 104).

[65] Tac. *Ann.* II 64; *CIL* VI 8, 2, 40352. On Drusus cf. also Tac. *Ann.* III 11; 19; *FOst.* VIII 38 f. On the date cf. *The Annals of Tacitus, Book 3*, ed. with a commentary by A.J. W o o d m a n, R.H. M a r t i n, Cambridge 1996, pp. 133 f.

[66] Tac. *Ann.* II 64.

[67] Tac. *Ann.* II 83 gives the name *Epidaphnae*. Cf. W.D. L e b e k, *Die zwei Ehrenbeschlüsse für Germanicus und einer der „seltsamsten Schnitzer" des Tacitus (Ann. II 83, 2)*, ZPE XC 1992, pp. 77–86.

[68] Tac. *Ann.* II 72: "neque multo post extinguitur, ingenti luctu provinciae et circumiacentium populorum. Indoluere exterae nationes regesque: tanta illi comitas in socios, mansuetudo in hostis; visuque et auditu iuxta venerabilis, cum magnitudinem et gravitatem summae fortunae retineret, invidiam et adrogantiam effugerat". Cf. also ibidem 71; 73; 82: "At Romae, postquam

and carried out by Cn. Calpurnius Piso[69]. The number of posthumous honours voted for Germanicus during a special session of the senate on 16th December 19 AD was huge and it revealed the common grief that had overcome almost everybody[70]. Amongst other things, it was decided to raise triumphal arches in Rome in Circus Flaminius[71], on the Rhine[72] and in Syria on the Amanus mountain[73]. A statue of Germanicus was erected and all his victories inscribed on it[74]. Furthermore, a statue of Germanicus in triumphal robes, surrounded by statues of his closest family members, was placed on the Roman arch. On the triumphal arch on the Rhine appeared a statue of Germanicus receiving military standards from the German tribes. Gauls and Germans who inhabited the other bank of the Rhine were ordered to bring, on an anniversary of his death, an annual sacrifice and place it by Drusus' mound in memory of Germanicus. In the agora of Antiochia, at the place where Germanicus was cremated, a monument dedicated to his eternal memory was put up, whereas in Daphne it was decided that a marble tribunal should be erected[75]. *Sodales Augustales* in mournful togas were obliged to bring annual sacrifices to the *manes* of Germanicus, and put them in front of the burial mound on an anniversary of his death. Moreover, a bronze column with the above resolution engraved on it was raised in this place. On 10th October each year public speeches, feasts, marriages, engagements, the giving of loans and the organization of games or other spectacles were forbidden[76]. Apart from this, the Roman people were encouraged to put statues of Germanicus in his

---

Germanici valetudo percrebuit cunctaque ut ex longinquo aucta in deterius adferebantur, dolor ira, et erumpebant questus. [...] passim silentia et gemitus, nihil compositum in ostentationem"; and Cass. Dio LVII 18, 6–11.

[69] *PIR*² C 287; Tac. *Ann.* II 43; 55; 57; 69; 82. On the death of Germanicus cf. ibidem 70 ff.

[70] Cf. Tac. *Ann.* II 83; *Tab. Siar. passim* (A. Sánchez-Ostiz Gutiérrez, *Tabula Siarensis: edición, traducción y comentario*, Navarra 1999). S. Weinstock, *The Posthumous Honours of Germanicus*, in: R. Chevallier (éd.), *Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à André Piganiol*, vol. II, Paris 1966, pp. 891–898; idem, *The Image and the Chair of Germanicus*, JRS XLVII 1957, pp. 144–154.

[71] *Tab. Siar.* I 9–20; W. Trillmich, *Der Germanicus-Bogen in Rom und das Monument für Germanicus und Drusus in Leptis Magna*, in: J. Gonzáles, J. Arce (ed.), *Estudios sobre la Tabula Siarensis*, Madrid 1988 (Anejos de Archivo Español de Arqueología IX), pp. 51–60.

[72] Lebek, *Mainzer Ehrungen* (n. 24), pp. 45–82; H. Bellen, *Der römische Ehrenbogen von Mainz-Kastel. Ianus Germanici aut Domitiani?*, Archäologisches Korrespondenzblatt XIX 1989, pp. 77–84.

[73] *Tab. Siar.* I 9 ff.; Tac. *Ann.* II 83. W.D. Lebek, *Drei Ehrenbögen für Germanicus*, ZPE LXVII 1987, p. 129–148; idem, *Ehrenbögen* (n. 23), pp. 47–71. On the triumphal arches of Germanicus cf. F.S. Kleiner, *Roman Triumphal and Honorary Arches 50 Years after Kähler*, JRA II 1989, pp. 200 f.

[74] Cf. Tac. *Ann.* II 83; *Tab. Siar.* (*passim*).

[75] *Tab. Siar.* I 9–38.

[76] Ibidem II 2, coll. A, 1–13.

triumphal robes in public squares[77]. Tiberius delivered *laudatio funebris* in the senate in honour of Germanicus, praising the courage and services of his adoptive son[78]. To strengthen the honours awarded to Germanicus, senators resolved that all their decisions would be issued as an edict throughout the Empire[79]. In addition to this, two statues of Germanicus on horseback were scuplted out of ivory and put in Concordia's temple, close to the statues of Gaius and Lucius Caesar. These statues were meant to be carried at the front of processions organized on the most important holidays, including *Ludi Victoriae Caesaris*[80]. In the Palatine palace, in the room where senate sessions took place, it was decided that images of Germanicus should be put up. They were to appear among the images of other respectable Romans. Finally, Germanicus' name was incorporated into the songs of the Salii[81].

The numerous posthumous honours granted Germanicus did not by any means stem from any true sorrow that the emperor might have had. As Tacitus emphasizes, in spite of the general mourning, Tiberius did not seem sad[82]. Although he prosecuted Piso, Germanicus' alleged murderer, he neither permitted M. Aurelius Messalinus to put up a golden statue of Germanicus in the temple of Mars Ultor nor allowed Caecina Severus to erect an altar of vengeance[83]. The emperor did not attend Germanicus' funeral[84].

After Germanicus' death, Drusus the Younger was the only candidate for the imperial succession. After the ovation that took place on 28th May 20[85], he was appointed consul for the second time. It can be supposed that Tiberius was creating a suitable position for him in order to prepare him for his future assumption of authority. Two years later, however, on 14th September 23, Drusus was murdered[86]. Tacitus states that he was awarded the same posthumous honours as Germanicus[87].

---

[77] Ibidem II 3, fr. II, col. B, 5–11.

[78] Ibidem II, coll. B, 13–19. W. S c h i l l i n g e r - H ä f e l e, *Die laudatio funebris des Tiberius für Germanicus (zu Tabula Siarensis Fragment II, Col. B, 13–19)*, ZPE LXXV 1988, pp. 73–81.

[79] *Tab. Siar.* II, col. B, 21–30.

[80] Ibidem II, coll. C, 2–11. W.D. L e b e k, *Die circensischen Ehrungen für Germanicus und das Referat des Tacitus im Lichte von Tab. Siar. Frg. II, Col. C 2–11*, ZPE LXXIII 1988, pp. 249–284.

[81] *Tab. Siar.* II, coll. C, 13–20.

[82] Tac. *Ann.* III 2: "aberat quippe adulatio, gnaris omnibus laetam Tiberio Germanici mortem male dissimulari".

[83] The trial of Piso: Tac. *Ann.* III 8–18; W o o d m a n, M a r t i n, *o.c.* (n. 65), pp. 110 ff. Cf. Tac. *Ann.* III 18; W. E c k, A. C a b a l l o s, F. F e r n á n d e z, *Das senatus consultum de Cn. Pisone patre*, München 1996.

[84] Tac. *Ann.* II 73; III 2–6.

[85] *FOst.* 20; Tac. *Ann.* III 19.

[86] Cass. Dio LVII 22, 1–4a; Tac. *Ann.* IV 7–12.

[87] Tac. *Ann.* IV, 9, 2: "memoriae Drusi eadem quae in Germanicum decernuntur, plerisque additis, ut ferme amat posterior adulatio". The commentary: W.D. L e b e k, *Die postumen Ehrenbögen und*

The method of using the ideology of victory to carry on dynastic policy was in Tiberius' case just for the sake of appearances: at first he lavishly rewarded Germanicus but, at the same time, he immediately got rid of him from the capital forever, entrusting him with a task important for Roman policy and guaranteeing a position equal to the emperor's authority. Tiberius did not object to all those honours that Germanicus had been awarded after his death because Germanicus, being dead, could not disturb his plans for the succession. He awarded his own son an ovation, but a stroke of fate was to take that son away from Tiberius very soon.

Other examples of using triumph to promote succession plans come from Flavian times when the celebration of victory over Judea in June 71 was of great importance to imperial propaganda. It was not only a holiday of victory won over an external enemy, but it also ended a period of civil war and started an era of peace[88]. As Suetonius writes, at the beginning of his rule Vespasian lacked *maiestas* and *auctoritas*, i.e. features that he was going to acquire in a short time[89]. That is why celebrating a triumph, which had enjoyed huge prestige for centuries, became an absolute necessity, a basis on which strong power could be grounded, the emperor's authority and the people's confidence. According to Vespasian, it was supposed to be a symbol of prosperity of the state ruled by a new emperor whose aim was to secure peace and safety for Rome. The triumph was to be not only an opportunity to present himself but also, and perhaps above all, an opportunity to present his own son to the people of Rome. The Jewish historian Josephus clearly defines what that day meant for Romans: it was a day of victory crowning military activities against enemies of the Empire, and, simultaneously, a day that finally ended the civil war, a day when hopes for a happier life were revived[90]. Josephus' words are important since they summarize the aims of the Flavian dynastic propaganda. The Roman people, tired with wars, were given the most important things: *pax, securitas* and hope for the future[91]. Vespasian shared nearly all the imperial distinctions with Titus: the consulate, in 71 AD the tribunicial power, in the years 73–74 AD the censorship. Titus was to become the first Roman emperor to succeeed his father in power. Apart from state offices held by Titus along with his father, he also became co-ruler with him in June 71 AD. Just

---

der Triumph des Drusus Caesar (CIL VI 31200B Col. I, 1–4; Tac., Ann. 4, 9, 2), ZPE LXXVIII 1989, pp. 83–91.

[88] Josephus, *BJ* VII 157 f.

[89] Suet. *Vesp.* 7. On the significance of this triumph cf. B a r i n i, *o.c.* (n. 41), pp. 95–100; H. M a r t i n e t, *C. Suetonius Tranquillus, Divus Titus. Kommentar*, Königstein 1981, pp. 56 f.; B.W. J o n e s, *The Emperor Titus*, London–New York 1984, pp. 78 f.; N. H a n n e s t a d, *Roman Art and Imperial Policy*, Aarhus 1986, p. 121. Cf. also H.U. I n s t i n s k y, *Der Ruhm des Titus*, Philologus XCVII 1948, pp. 370 f.

[90] Josephus, *BJ* VII 157.

[91] See further J o n e s, *Titus* (n. 89) pp. 78 f.

a few days after his return to Rome, Titus celebrated a triumph together with his father[92]. It was a shared victory holiday, although the senate awarded them that honour separately[93]. The significance of the triumph in terms of its propaganda value can be perceived in the fact that it was performed despite the ongoing war in Judea. Vespasian was doing much to promote his own son as heir to the throne and to emphasize his prestige[94] by means of the triumph[95].

Josephus relates the course of the triumph vividly and in detail[96]. The ceremony was magnificent and full of splendour. The Romans were shown images of conquered lands and cities, mountains and rivers which had been crossed, and captured booty. Describing the wonders and grandeur presented to the inhabitants of the capital during the triumph, Josephus notices that they bear witness to the magnitude of the Roman state[97]. It was no wonder that the Romans, exhausted with civil wars, greeted the co-ruler, Vespasian, with enthusiasm. The Christian historian Orosius described the triumph as "magnificum [...] pulchrum et ignotum antea cunctis mortalibus inter trecentos viginti triumphos"[98]. During the triumph, Vespasian rode in a triumphal cart next to his son. The inhabitants of the capital admired the two triumphators, two victors. One of them was the emperor, the second one his heir. Vespasian could not have made it clearer who would assume authority after him. His intentions were all the more self-evident because the emperor did not keep them secret at all. Cassius Dio quoted a statement, allegedly made by Vespasian, to the effect that either his son would become an emperor or nobody would[99]. Titus was the embodiment of hope. It was Titus, and not Vespasian, who won all the glory of victory.

The significance of the victory achieved in Judea was boosted by Vespasian's monetary propaganda[100]. Never before in the history of Rome representations

---

[92] Cass. Dio LXV 12, 1a; Suet. *Tit.* 6; *Vesp.* 8; 12; Josephus, *BJ* VII 116–151; Oros. IX 8; Eutrop. VII 20.

[93] Cf. Cass. Dio LXV 7, 2.

[94] B. L e v i c k, *Vespasian*, London 1999, p. 187.

[95] On the triumph H. G r a f, *Kaiser Vespasian*, Stuttgart 1937, pp. 66 f.; L. H o m o, *Vespasien l'empereur du bon sens (69–79 ap. J.-C.)*, Paris 1949, pp. 273–276; E. K ü n z l, *Der römische Triumph. Siegesfeiern im antiken Rom*, München 1988, pp. 9–29; L e v i c k, *Vespasian* (n. 94), pp. 65 f.

[96] Josephus, *BJ* VII 116–151; M. H a d a s - L e b e l, *Flavius Josèphe, le Juif de Rome*, Paris 1989, pp. 209–217. Cf. also Suet. *Vesp.* 8; *Tit.* 6; B.W. J o n e s, *Suetonius: Domitian*, London 1996, p. 21; M a r t i n e t, *o.c.* (n. 89), p. 56. On the triumphal route, cf. E. M a k i n, *The Triumphal Route with Particular Reference to the Flavian Triumph*, JRS XI 1921, pp. 25–36; K ü n z l, *o.c.* (n. 95), pp. 15 f.

[97] Josephus, *BJ* VII 133.

[98] Oros. VII 8.

[99] Cass. Dio LXV 12.

[100] On the Flavian triumphal propaganda on coins cf. K. C h r i s t, *Antike Siegesprägungen*, Gymnasium LXIV 1957, pp. 517 f.; E.A. S y d e n h a m, *Historical References on Coins of the Roman Empire from Augustus to Gallienus*, London 1968, pp. 74 ff.

of military victory on coins had been so widespread. Judea became the subject of monetary legends. Apart from many coins which were then minted on the occasion of the triumph and victories[101], an immediate reference to this success was supplied by coins with the inscription *VICTORIA AVGVSTI*[102] or *VIC(toria) AVG(usti)* with the goddess Victory standing on the globe and holding a laurel wreath and a palm[103], issued after 71 AD by Vespasian and Titus. An allusion to the triumph can be found on coins depicting Vespasian and Titus in the triumphal quadriga, not to mention the inscription *TRIVMP(hus) AVG(usti)* on the reverse, presenting the emperor standing in the quadriga[104], holding a twig and a scepter, and crowned by Victory[105]. The god of war, Mars, was not neglected either. The title "Victor" was given to him. Coins with such an inscription, just like those with the slogan *VICTORIA AVGVSTI*, started to appear in the year of the triumph over Judea[106].

Both triumphs of Marcus Aurelius also had dynastic implications. This philosopher-emperor's attitude towards his own power was defined by the idea of general prosperity that also characterized the rules of his both predecessors. A ruler's task was not to play the part of *propagator imperii* with victorious titles, but to overcome all the crises of the state and to secure prosperity and peace based on a just rule. The rule of Marcus Aurelius, a peacefully disposed emperor, actually abounded in numerous military operations of the Roman army. After almost forty years of comparative peace, Rome was on the road to war.

Marcus Aurelius celebrated his first triumph along with his adopted brother, Lucius Verus, on 12th October 166[107]. The ceremony of victory over the Parthians was impressive[108]; the Roman people, very eager for a real triumph, celebrated the successes of the war along with the victors in style.

On the day of the triumph both emperors received the honourable title of *pater patriae*. Marcus Aurelius had already been awarded it during the war, but he

---

[101] *RIC* II *Vesp.* 424–427 = Coh. 232–239; 489 = Coh. 244; 491 = Coh. 245 (71 AD); 733 (72–73 AD); 608 = Coh. 113; 620 = Coh. 116 (Titus, 72 AD); 653 (Titus, 73 AD); 595 = Coh. 240; 596 (77–78 AD); 762 = Coh. 240; 784 = Coh. 117 f. (77–78 AD); 393 = Coh. 224 (69–70 AD); 301 = Coh. 139 f. (72–73 AD); 143 = Coh. 141 (75–79 AD?); 373 = Coh. 119 (Titus, 69 AD?); 289 = Coh. 243 (70–71 AD?); 148b (75–79 AD ?); 34 = Coh. 228; 45; 254; 266 = Coh. 226; 288 = Coh. 227; 289 = Coh. 243; 419 = Coh. 142; 427 = Coh. 239; 608 = Coh. 113; 733.

[102] For example *RIC* II *Vesp.* 52.

[103] For example *RIC* II *Vesp.* 41 = Coh. 583 f.; 51 = Coh. 586; 158 = Coh. 352 (Titus).

[104] *RIC* II *Vesp.* 54 = Coh. 642 f.; 364 = Coh. 643 (Vespasian); 159 = Coh. 393 f.; 163; 368 = Coh. 395 (Titus).

[105] *RIC* II *Vesp.* 294.

[106] Cf. *RIC* II *Vesp.* 431 = Coh. 268 f.

[107] *HA Ver.* 7, 9; 8, 5; 7; Eutrop. VIII 10.

[108] The reconstruction is made by P.B. W a t s o n, *Marcus Aurelius Antoninus*, New York 1971, pp. 151 ff.; A.R. B i r l e y, *Marcus Aurelius. A Biography*, London 1987, pp. 147 f.

postponed its reception till the time of his brother's return. He probably judged the day of the triumph the most suitable for that significant act. It is crucial that at that time Verus proclaimed the appointment of Marcus' sons, M. Annius Verus and Commodus (then six years old)[109] as Caesars. It was an obvious presage of the assumption of authority by them. Along with Marcus Aurelius' daughters, they participated in the triumph and rode with their father in the triumphal cart.

Triumphators, presumably with the consent of the senate, were rewarded *corona civica*. On the occasion of the triumph citizens received *congiarium*[110]. Little is known about the course of the triumph. The *Historia Augusta* says that Verus brought actors from Syria. They allegedly participated in the triumph, playing the part of defeated kings. Maximinus is said to have stood out amongst them. He was called Paris by Verus[111]. Games were organized after the triumph, and during them both the victors appeared in triumphal robes[112].

The second triumph took place on 23rd December 176 AD[113]. Just as previously, Marcus Aurelius shared his victory. Again two triumphators entered the city. Marcus received the triumph over the Sarmatians and Germans along with his son Commodus[114], who had been acclaimed *Imperator* (for the first time) only a month before. The only well known fact from the course of the triumph that arouses reflection and amazement is the fact that Marcus Aurelius went on foot close to the triumphal chariot while his son rode in the triumphal quadriga[115]. This deviation from tradition certainly evoked similar feelings among participants of the ceremony and among scholars investigating the history of the Roman triumph. Ancient sources limit themselves to the announcement of this fact and provide no explanations. P. Grimal, trying to fathom the emperor's intentions, provides various explanations for such behaviour, all of them open to question: it might have been a gesture of humility, or a peculiar desire to present himself to the people or gods in this way, or perhaps merely the emperor's tiredness[116]. A. Birley stresses that the emperor's gesture was just a show of respect for the spectators, and that Commodus stayed in the triumphal chariot to control the horses[117]. It seems, however, that the emperor, behaving in such an innovative way, intended to show his son as heir to the throne. As the sole genuine victor

---

[109] *HA Marc.* 16; *Comm.* 1, 10; 11, 13.

[110] *RIC* III *M. Aurelius* 166 = Coh. 77; 167; 946; *L. Verus* 568.

[111] *HA Ver.* 8, 7: "His accessit, quod, quasi reges aliquos ad triumphum adduceret, sic histriones eduxit e Syria, quorum praecipuus fuit Maximinus, quem Paridis nomine nuncupavit".

[112] *HA Marc.* 12, 7; Aur. Vict. *Caes.* 16, 13: "Triumphi acti ex nationibus, quae regi Marcomaro ab usque urbe Pannoniae, cui Carnuto nomen est, ad media Gallorum protendebantur".

[113] *HA Marc.* 16, 1; 27, 4; *Comm.* 2, 4; 12, 4 f.

[114] Eutrop. VIII 13; *HA Marc.* 16.

[115] *HA Marc.* 16.

[116] P. G r i m a l, *Marek Aureliusz* (translation from the French), Warszawa 1997, pp. 183 f.

[117] A.R. B i r l e y, *Marcus Aurelius* (n. 108), p. 197.

and triumphator, Commodus rode in the triumphal chariot and took part in the customary triumphal ceremony, sanctified by the tradition of several hundred years, alone. Such a situation had never taken place before. There had sometimes been triumphs held by two commanders, but they had always triumphed "fully" and identically. In the case of Vespasian's and Titus' triumph, the former took care that the atmosphere of victoriousness surrounded his son. It was dictated by dynastic considerations. The triumph served once again as a tool for creating heir to the throne. However, Vespasian did not take such a decisive step as Marcus Aurelius did. Perhaps some more time was necessary for such a brave gesture. Vespasian limited himself to one eccentricity, and Aurelius added another, more clearly defining his own intentions. The people, the army, the senate and all the other observers and participants of the triumph received in this way definite political signals relating to the succession to the throne: Commodus will rule Rome. Perhaps he will prove to be as "good" a ruler as Titus because, just like him, Commodus celebrates the triumph before he dons the crimson. The order of events which followed in a short time after the triumph seems to confirm this way of interpreting the emperor's gesture. Six months after the triumph, Commodus received the title of Augustus, becoming in this way his father's co-ruler. A foretaste of this dynastic policy had been given with the appointment of Commodus as Caesar in 166 AD, during the triumph over the Parthians. Although Marcus Aurelius realized that Commodus was not up to the task of governing Rome, he wanted to apply the rule of hereditary succession to the throne and to break with the "fiction" of authority being transferred to "the best"[118]. In 175 AD he issued coins with the inscription *COMMODVS CAES(ar) AVG(usti) FIL(ius) GERM(anicus)*[119]. From that time onwards Commodus, following the example of Augustus' grandsons, used the title of *princeps iuventutis*[120].

After the triumph, the emperor recommended that feasts be limited to modest sizes. Simultaneously, however, he made a generous gesture towards the people, increasing the amount of *congiarium* to eight pieces of gold on the occasion of the triumph. Every citizen received eight hundred sesterces[121]. Spectacles organized at his order after the triumph were splendid[122]. One of the fights involved no less than a hundred lions[123].

The return of Marcus Aurelius to Rome in November 176 AD, and the triumph held along with his son, is commemorated by many coins including those with the inscription *DE GERM(anis)* showing a trophy on the base of

---

118 Cf. G r i m a l, *Marek Aureliusz* (n. 116), pp. 36 f.; 172.
119 *RIC* III *M. Aurelius* 335 = Coh. 1; 336 f.
120 *HA Comm.* 2, 2.
121 Cass. Dio LXXI 32, 1.
122 *HA Marc.* 27.
123 Eutrop. VIII 14; W a t s o n, *o.c.* (n. 108), p. 227.

which two German prisoners of war, a woman and a man, sit[124] or a heap of weapons[125]; *DE GERMA(nis)* with Marcus Aurelius and Commodus in the triumphal quadriga[126]; *DE GERMANIS* with a heap of weapons[127]; *DE SARM(atis)* with a trophy on the basis of which two Sarmatian prisoners of war (two men or a woman and a man) sit, both with hands tied behind their backs[128]; a trophy between two Sarmatian prisoners of war[129] or a heap of weapons[130]; *DE SAR(matis)* with a trophy between two Sarmatian prisoners of war[131]; *DE SARMATIS* with a heap of captured weapons[132]; *PAX AVG(usti)*[133]; *PAX*[134]; *PAX AETERNA AVG(usti)*[135]; *FELICITATI AVG(usti)*[136]; *FELICITATI CAES(aris)*[137]; *LIBERALITAS AVG(usti)*[138]; *LIBERALITAS AVGVSTOR(um)*[139]; and *PIETAS* with an epergne and a sceptre[140]. Another coin minted to commemorate the triumph presents three trophies and victorious titles: Armeniacus, Medicus and Parthicus Maximus[141]. The information about the triumph was also spread by lockets. One of them, dated *TR(ibunicia) P(otestas) XXXI*, shows Marcus and Commodus, each of them holding a sceptre topped with a profile of an eagle standing in the quadriga, while horses are driven by Virtus, and Victory is hovering above[142]. Commodus also ordered another locket to be minted, showing the same scene, the difference being that each emperor holds a laurel branch. Both lockets were issued on the occasion of the assumption of the first consulate by Commodus on 1st January 177 AD, alluding at the same time to the triumph mentioned above[143].

The next example of triumph being used in the promotion of dynastic plans is supplied by Septimius Severus. He cared about his own dynasty, and that is why

---

124 *RIC* III *M. Aurelius* 1179–1182 = Coh. 157–160.
125 *RIC* III *M. Aurelius* 337 f. = Coh. 154; 363 = Coh. 156.
126 *RIC* III *M. Aurelius* 1183 = Coh. 162.
127 *RIC* III *M. Aurelius* 1184 = Coh. 163.
128 *RIC* III *M. Aurelius* 1185–1189 = Coh. 167–171; 340 = Coh. 164.
129 *RIC* III *M. Aurelius* 341 = Coh. 165.
130 *RIC* III *M. Aurelius* 367 = Coh. 173.
131 *RIC* III *M. Aurelius* 342.
132 *RIC* III *M. Aurelius* 1190 f. = Coh. 174.
133 *RIC* III *M. Aurelius* 346 f. = Coh. 439 f.
134 *RIC* III, *M. Aurelius* 368 = Coh. 436.
135 *RIC* III *M. Aurelius* 1202 ff. = Coh. 363 ff.
136 *RIC* III *M. Aurelius* 1192–1199 = Coh. 188–194.
137 *RIC* III *M. Aurelius* 1200 f. = Coh. 195.
138 *RIC* III *M. Aurelius* 1205–11210 = Coh. 422–426.
139 *RIC* III *M. Aurelius* 1211 = Coh. 427.
140 *RIC* III *M. Aurelius* 1212 = Coh. 462.
141 *RIC* III *M. Aurelius* 947; 955; *L. Verus* 1464 f.
142 J.M.C. T o y n b e e, *Roman Medallions*, New York 1944, p. 85.
143 Cf. *HA Comm.* 12, 5.

shortly after the assumption of independent authority he appointed both his sons heirs to the throne. In 197 AD Caracalla became Augustus while Geta became Caesar. The huge significance of the idea of victory in the formation of dynastic policy was reflected in the golden coins issued on the occasion of the nomination of the emperor's sons. Symbols of military victory were connected with this act. The legend on the obverse of coins *IMPP(eratores) INVICTI PII AVGG(usti)* surrounded the heads of both of Severus' sons. Their heads were crowned with the victorious emperor's wreaths. The reverse depicted the goddess Victory, stepping probably towards successors with the intention to crown them with laurel wreaths. The inscription on the reverse, *VICTORIA PARTHICA MAXIMA*[144], did not leave any doubts as to what that victory meant for the emperor. The coins issued a year after the nomination of the emperor's sons, praising the victory over the Parthians, were minted not only by Septimius Severus but also on behalf of his both sons. They should be regarded as an act of the successors' promotion, brought out by means of victory. In the year of Caracalla's appointment as Augustus, coins with an inscription *SEVERI AVG(usti) PII FIL(ii)*[145] were issued. Their reverse presented Caracalla, holding a statuette of the goddess Victory, who symbolized eternal victory. A prisoner of war, sitting at feet of the victorious emperor symbolized the definite subordination of new territories to Roman authority and their surrender to the power of the Roman army.

Septimius Severus perceived the necessity of emphasizing the characteristic which every emperor should possess, i.e. victoriousness, and thereby establishing the ideology of victory. The practice of emphasizing military victory and its connection with the assumption of emperor's authority was also used in the case of Geta. In 209 AD, when he was appointed Augustus, coins appeared. They were minted on behalf of Severus and Caracalla, and presented both sons of Severus holding a statuette of the goddess Victory between them[146]. The following coins, minted on behalf of Geta, bore the slogan *CONCORDIAE AVGVSTORVM* and presented both rulers crowned by Victory[147]. Other kinds of legends announced the period of happiness for Rome that the rule of Severus' sons would bring[148]. Numerous examples of triumphal art showed the promotion of his sons as successors to the throne by means of triumph. In triumphal processions Severus as a triumphator was accompanied by both his sons, also triumphators. The desire to promote Caracalla and Geta, who were to continue the dynastic line, is evident on the coins promoting successes achieved by Severus and his sons over the Parthians and Arabs. The dynastic aspect of victory is also visible in

---

144 *RIC* IV-1, *Severus* 311 = Coh. 8; 311 = Coh. 9.
145 *RIC* IV-1, *Caracalla* 45 = Coh. 589 f.; 411 = Coh. 591; 413 = Coh. 592.
146 *RIC* IV-1, *Caracalla* 152; *RIC* IV-1, *Severus* 255; 330a.
147 Cf. *RIC* IV-1, *Geta* 165 = Coh. 26; 184 = Coh. 25.
148 *RIC* IV-1, *Severus* 513 (*SAECVLI FELICITAS*); 98 = Coh. 1 (*IMPERII FELICITAS*).

the golden coins issued on the occasion of the appointment of sons as emperors. Symbols of military victory were connected with this act. In his triumphal policy, Severus promoted the image of a warlike ruler, a ruler that ensured peace[149].

Adam Mickiewicz University, Poznań

[149] Cf. *FVNDATOR PACIS* (*RIC* IV-1, *Severus* 128 = Coh. 207; 129 = Coh. 204; 160 = Coh 202; 265 = Coh. 205).

Eos XCI 2004
ISSN 0012-7825

DIE RECHTSSTELLUNG DER VETERANEN IM RÖMISCHEN REICH[1]

Von

KRZYSZTOF KRÓLCZYK

Die Bezeichnung *veterani* (Sg. *veteranus*, griech. οὐετρανός bzw. πάλαι στρατιώτης) bedeutete im alten Rom jene Soldaten, die ihren aktiven Militärdienst beendet hatten und feierlich entlassen wurden. Das Wort rührt ohne Zweifel vom Adjektiv *vetus*, *-eris* her, und bedeutet soviel wie 'alt, greise', aber auch 'erfahren, erprobt'. Mit diesem Namen bezeichnete man alle *milites*, vom einfachen Liniensoldaten (*gregarius*) bis zum Rang des *centurio*, unabhängig von der Truppengattung, in der sie früher gedient haben[2]. In der Kaiserzeit kamen

---

[1] Dieses Problem wurde relativ häufig in der Fachliteratur behandelt, bis jetzt gibt es aber nur einzige getrennte Abhandlung darüber, die jedoch in der 1. Hälfte des 18. Jhs. verfasst worden ist; es handelt sich um das Werk von G. van Zelder van Beveren, *Disputatio juridica inauguralis de veteranis, seu militibus veteribus*, Trajecti ad Rhenum [Utrecht] 1737. Die modernen Autoren beschäftigten sich meistens mit der Rechtsstellung der Veteranen bei der Besprechung der Rechtsstellung der Soldaten während ihres Militärdienstes; vgl. z. B. E. Sander, *Das Recht der römischen Soldaten*, RhM CI 1958, S. 152–234; R.F. Renz, *The Legal Position of the Soldier and Veteran in the Roman Empire*, Diss. New York 1972; J.H. Jung, *Die Rechtsstellung der römischen Soldaten. Ihre Entwicklung von den Anfängen Roms bis auf Diokletian*, *ANRW* II 14 (1982), S. 882–1013. Viele Informationen enthält der klassische Aufsatz über die Veteranen von A. Neumann in *RE* Suppl. IX (1962), Sp. 1597–1608, wo auch die ältere Literatur zitiert wird. Das Problem, für das sich die Forscher ganz besonders interessierten, waren die Privilegien für Veteranen nach ihrer Entlassung. Zwei jüngste Arbeiten zu dieser Problematik: H. Wolff, *Die Entwicklung der Veteranenprivilegien vom Beginn des 1. Jahrhunderts v. Chr. bis auf Konstantin d. Gr.*, in: W. Eck, H. Wolff (Hrsgg.), *Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle*, Köln–Wien 1986, S. 44–115, sowie S. Link, *Konzepte der Privilegierung römischer Veteranen*, Stuttgart 1989. Dort findet man auch ältere Literatur.

[2] *Dig.* XXVII 1, 8, 6: Συνβετερανὸς δὲ εἶναι πιστεύεται οὐ μόνον ὁ λεγεωνάριος, ἀλλὰ καὶ πᾶς παντὸς τοῦ ὁπουοῦν στρατευσαμένου, ἐπιτίμως δὲ καὶ αὐτοῦ ἀπολυθέντος; *Dig.* III 2, 2: „Dimissum accipere debemus militem caligatum vel si quis alius usque ad centurionem vel praefectum cohortis vel legionis vel tribunum sive cohortis sive legionis dimissus est". Vgl. Neumann, *o.c.* (Anm. 1), Sp. 1597; Renz, *o.c.* (Anm. 1), S. 108; H.-Ch. Schneider, *Das Problem der Veteranenversorgung in der späteren römischen Republik*, Bonn 1977, S. 4.

auch solche Bezeichnungen wie *veterani Augusti* oder *veterani Augustorum* vor[3]. Manchmal wurden die Veteranen auch *emeriti* bezeichnet[4]. L. Fiebiger vertritt die Auffassung, dass dieser Termin mit der Bezeichnung *veteranus* gleichzusetzen wäre[5]; A. Neumann nach aber waren als *emeriti* jene Soldaten zu verstehen, die die vorgeschriebene Jahreszahl ausgedient, aber immer noch auf die feierliche Entlassung gewartet hatten[6]. R.F. Renz meint dagegen, dass *emeriti* den Status des Veteranen hatten – nach der Beendigung ihres Militärdienstes traten sie jedoch erneut in die Armee ein, um dann noch eine gewisse Zeit freiwillig zu dienen[7].

Eine ähnliche Bedeutung hatte der Termin *missicius* (und der ihm ähnelnde *missus*), etymologisch selbstverständlich mit dem Wort *missio* verknüpft. In der Forschung wird meistens (nach A. von Domaszewski) angenommen, dass das Wort einen Soldaten bedeutete, der nach dem abgeleisteten Dienst bei seiner Einheit für die Zeit von 4 bis 5 Jahren im Charakter eines „Reservisten" blieb, und zwar für den Fall eines eventuellen Krieges. *Missicii* – A. von Domaszewski nach – bildeten bei jeder Legion ein *vexillum* in Stärke einer Kohorte, die von einem Offizier (*centurio veteranorum*) befehligt wurde[8]. Diese Ansicht wurde letztens von L. Keppie in Frage gestellt, nach dessen Ansicht der Termin *missicius* auf keinen Fall als Bezeichnung für jene Soldaten verwendet werden darf, die gezwungen waren, bei ihrer Truppe länger als gesetzlich vorgesehene Dienstzeit zu bleiben[9].

---

[3] Y. Le Bohec, *Die römische Armee. Von Augustus bis Konstantin d. Gr.*, Stuttgart 1993, S. 259, vertritt die Ansicht, dass *veterani Augusti* einstige Soldaten der Prätorianergarde sind, die angeblich eine gesonderte Gruppe unter den Veteranen dargestellt haben.

[4] Z. B. *AE* 1962, 111: „(...) Aur(elius) Donatus (...) emeritus l(egionis) (...)".

[5] L. Fiebiger, *Emeriti*, *RE* V (1905), Sp. 2496 („Emeritus ist demnach gleichbedeutend mit veteranus"). Ähnlich Schneider, *o.c.* (Anm. 2), S. 7, Anm. 10 a.

[6] Neumann, *o.c.* (Anm. 1), Sp. 1597.

[7] Renz, *o.c.* (Anm. 1), S. 109.

[8] A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Köln–Graz ²1967, S. 78–80; E. Fijala, *Die Veteranenversorgung im römischen Heer von Tod des Augustus bis zum Ausgang der Severerdynastie*, Diss. Wien 1955, S. 4; Neumann, *o.c.* (Anm. 1), Sp. 1598; Renz, *o.c.* (Anm. 1), S. 109; Jung, *o.c.* (Anm. 1), S. 953.

[9] L. Keppie, *Vexilla veteranorum*, PBSR XLI 1973, S. 10. Seine Meinung bekräftigt der Autor damit, dass in den Quellen *missicii* aus Auxiliartruppen, Flotte und Prätorianergarde bestätigt werden, bei denen noch keine *vexilla veteranorum* vorhanden waren – wenigstens sind sie der heutigen Forschung nicht bekannt. Ausserdem finden wir in den Grabinschriften Personen mit der Bezeichnung *missicius*, deren Alter im Augenblick des Todes (85 Jahre – *AE* 1920, 63; 81 Jahre – *CIL* XIII 11709; 80 Jahre – *AE* 1912, 187; 75 Jahre – *CIL* X 469) darauf verweist, dass der von ihnen getragene Titel lebenslänglich war. Die Ausführungen von Keppie scheinen überzeugend zu sein, denn – wenn man die These von A. von Domaszewski akzeptiert – dürften *missicii* nicht älter als ca. 40–45 Jahre alt sein (wenn man davon ausgeht, dass der Militärdienst im Durchschnitt in Alter von etwa 20 Jahren begann und ebenfalls 20 Jahre dauerte). S. auch die Inschrift *Ant. Inschr. Ing.* 379 (Poetovio, Pannonien, Mitte des 2. Jhs.): „A. Postumius Sp. f. Seneca dom. Parma veter. missi(cius) leg. XI (...)". Es ist deutlich darin zu erkennen, dass die Bezeichnung *missicius* von A. Postumius

Im Lichte von *Digesten* (aus dem *Codex Iustinianus*) hat es drei grundsätzliche Formen der Entlassung der *milites* gegeben: *missio honesta, missio causaria* und *missio ignominiosa*[10]. Die älteste und am häufigsten verwendete Form war *missio honesta*. Sie war damit verknüpft, dass der gesetzlich vorgesehene Militärdienst in seiner vollen Dauer abgeleistet werden musste[11] – er betrug meistens 20 Jahre im Falle der Legionssoldaten und 25 Jahre im Falle der Soldaten der Auxiliartruppen. *Honesta missio* konnte jedoch auch eine Entlassung vor der genannten Zeit bedeuten: für besondere Verdienste während des Militärdienstes konnte der Soldat aufgrund des Gnadenaktes des Kaisers aus dem Militärdienst entlassen werden[12]. Den Akt der Verleihung von *honesta missio* vollführte im Namen des Kaisers der Statthalter der Provinz, selbst[13] bzw. gemeinsam mit dem Befehlshaber der Truppe[14]. Eine derartige Entlassung berechtigte den Soldaten, alle für Veteranen gesetzlich vorgesehenen Privilegien für sich in Anspruch nehmen zu dürfen[15]. Es scheint auch, dass Soldaten, die in die feindliche Gefangenschaft unerwartet geraten waren (*ex improviso*) und die Zeit ihrer Militärdienstdauer in Gefangenschaft abgelaufen war, wurden nach ihrer Befreiung genauso identisch behandelt wie die entlassenen mit *honesta missio*. Sie erhielten nämlich den Status eines Veteranen sowie die ihnen zustehenden *emerita*[16]. Ähnliches

---

Seneca bis zu seinem Tode (er war im Alter von 85 Jahren gestorben) verwendet wurde; sie kann auch parallel mit dem Termin *veteranus* funktioniert haben, was eine zusätzliche Bekräftigung der These von Keppie darstellen würde.

[10] *Dig.* XLIX 16, 13, 3: „Missionum generales causae sunt tres, honesta, causaria, ignominiosa". Vgl. auch F. Lammert, *Missio*, *RE* XV (1932), Sp. 2052; Neumann, *o.c.* (Anm. 1).

[11] *Dig.* XLIX 16, 13, 3: „Honesta est, quae, tempore militiae impleto, datur".

[12] *Dig.* III 2, 2, 2: „Est honesta, quae emeritis stipendiis, *vel ante*, ab Imperatore indulgetur". Dass die Verleihung von *missio honesta* vor dem Ablauf der gesetzlich festgesetzten Dienstzeit erfolgen konnte, zeugt auch die Inschrift zu Ehren des Kaisers Septimius Severus aus Diana Veteranorum in Numidien aus dem J. 197 (*CIL* VIII 4594): „(...) C. Iulius C. fil. Pap. Montianus Fi[---] vet(eranus) missus ante tempus ex indulgentia eius honesta missione (...)". Vgl. auch Neumann, *o.c.* (Anm. 1), Sp. 1597, sowie Renz, *o.c.* (Anm. 1), S. 108.

[13] Vgl. z. B.: *CIL* III 1078: „(...) veteran(i) leg(ionis) XIII G. m(issi) h(onesta) m(issione) per Iul. Bassum leg(atum) Aug. pr. pr. (...)"; *CIL* III 1172: „(...) veteranis leg. XIII G. m(ilitibus) f(actis) Pudente et Polione cos. m(issis) h(onesta) m(issione) per Manilium Fuscum leg. Aug. (...)". Beide Inschriften stammen aus Apulum in Dakien.

[14] Vgl. z. B.: *CIL* III 6178–6180 (Troesmis, Moesia Inf.): „(...) veterani qui militare coeperunt Annio et Atilio cos. et Palma et Tullo cos. missi honesta missione sub Iulio Maiore leg(ato) Aug(usti) pr. pr. et Plotio Iuliano leg. Aug."; *CIL* III 14507 (Viminacium, Moesia Sup.): „(...) vet. leg. VII Cl. p. f. prob. Prisco et Apollinar. cos. m(issi) h(onesta) m(issione) per C. Gabin. Pompeianum leg. Aug. pr. pr. et Lael. Maximum leg. leg. VII Cl. p. f. (...)".

[15] Lammert, *o.c.* (Anm. 10), Sp. 2053; Renz, *o.c.* (Anm. 1), S. 113.

[16] *Dig.* XLIX 16, 3, 12: „Sed si ex improviso, dum iter quis facit, capitur ab hostibus, inspecto vitae eius praecendentis actu venia ei dabitur, et, si expleto tempore militiae redeat, ut veteranus restituetur et emerita accipiet". Vgl. Jung, *o.c.* (Anm. 1), S. 990. In ähnlichem Ton schreibt Arrius Menander (*Dig.* XLIX 16, 5, 5): „Si tamen ex improviso, dum iter facit aut epistulam fert, capiatur quis, veniam meretur". Das römische Recht betrachtete die Gefangenschaft als eines der

Verfahren beobachten wir in Bezug auf *milites*, die nach langer Gefangenschaft zurückgekehrt waren und nachweisen konnten, dass sie tatsächlich in die Gefangenschaft geraten und nicht desertiert waren[17]. Jenen Personen aber, deren Dienstzeit nach der Desertion aus der Einheit abgelaufen war, standen keinerlei Privilegien zu[18] – sie wurden nicht als Veteranen behandelt.

Eine andere Form der Entlassung aus dem Militärdienst war *missio causaria*. Erfasst wurden von ihr jene Soldaten, die aufgrund ihrer Verletzungen und Verstümmelungen, die sie im Kampf davongetragen haben, der Untauglichkeit zum Militärdienst (z. B. Taubheit) sowie auch psychischer Unzulänglichkeiten nicht imstande waren, ihren weiteren Militärdienst abzuleisten[19]. Die in dieser Form aus der Armee entlassenen Personen konnten ihren guten Ruf beibehalten[20] und wurden mit den mit *honesta missio* ausgedienten Soldaten ebenbürtig behandelt. Das wird im Zitat von Modestinus bestätigt, in dem die Rede davon ist, dass *missio causaria* mit *missio honesta* gleichgesetzt werden kann[21]. Mit der Zeit aber war die Situation der *causarii* allmählich schlechter geworden[22]. Aus der Verfügung des Kaisers Gordian erfahren wir auch, dass einmal entlassene Soldaten in die Einheit nicht wieder aufgenommen wurden, ausser dass in dem Fall, wenn ihr Gesundheitszustand sich wesentlich gebessert hatte. Zuvor aber musste ein ärztliches Gutachten über den Gesundheitszustand des Soldaten und eine entsprechende Bestätigung des gegebenen Gerichts vorgelegt werden[23].

---

schwersten Vergehen, vergleichbar mit Hochverrat (*proditio*). Der Überraschungsmoment wurde jedoch dabei als mildernder Umstand angesehen, so dass dem Soldaten, der auf diese Weise in Gefangenschaft geraten war, nicht nur keinerlei Bestrafung drohte, sondern dass er nach der Beendigung seines Militärdienstes alle Rechte geniessen konnte, die den Veteranen zustanden. Siehe auch G. Kuleczka, *Studia nad rzymskim wojskowym prawem karnym* (*Studien zum römischen Militärstrafrecht*), Poznań 1974, S. 88 f.

[17] *Dig.* XLIX 16, 5, 7: „Si post multum temporis redit qui ab hostibus captus est et captum eum, non transfugisse consisterit: ut veteranus erit restituendus et praemia et emeritum capit".

[18] Ibidem 16, 3, 8: „Qui militiae tempus in desertione implevit, emerito privatur".

[19] Ibidem 16, 13, 3: „Causaria, cum quis vitio animi, vel corporis minus idoneus militiae renuntiatur"; III 2, 2, 2: „Est causaria, quae propter valetudinem laboribus militiae solvit". Vgl. auch H. Graßl, *Missio causaria*, in: E. Weber, G. Dobesch (Hrsgg.), *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*, Wien 1985 (Archäologisch-Epigraphische Studien, Bd. 1), S. 28; Renz, *o.c.* (Anm. 1), S. 113 f.; Schneider, *o.c.* (Anm. 2), S. 6. Die im Rahmen der *missio causaria* entlassenen Personen wurden häufig als *causarii* bezeichnet – s. A. von Domaszewski, *Causarius*, *RE* III (1899), Sp. 1812.

[20] *Cod. Iust.* XII 35 (36), 8: „Causaria missus nulla existimationis macula adspergitur". Diese Angabe wird in die Zeit des Kaisers Philippus Arab datiert – s. Graßl, *o.c.* (Anm. 19), S. 285.

[21] *Dig.* XXVII 1, 8, 5: Οὗτοι δὲ δηλαδὴ ἐὰν ἐντίμως ἀπολυθῶσιν, ὥσπερ προείρηται, ἢ διὰ νόσον καλουμένην καυσαρίαν ἄφεσιν λάβωσιν (ἔστιν γὰρ καὶ αὐτὴ ἔντιμος).

[22] Vgl. Graßl, *o.c.* (Anm. 19), *passim*.

[23] *Cod. Iust.* XII 35, 6: „Semel causaria missione missis militibus instauratio non solet concedi obtentu recuperatae valitudinis melioris, quando non temere dimittantur, nisi quos constet medicis denuntiantibus et iudice competente etiam investigante vitium contraxisse". S. Graßl, *o.c.* (Anm. 19), S. 285.

Die letzte Form der Entlassung aus dem Militärdienst war schliesslich *missio ignominiosa*, die als Militärstrafe (*poena militum*) angesehen wurde[24]. Sie bedeutete eine disziplinäre Entlassung aus der Armee nach einem begangenen Vergehen. Die auf diese Weise entlassenen Soldaten verloren alle jenen Privilegien, die für Veteranen vorgesehen waren, darunter besonders das Recht auf *praemia militiae*; sie durften jedoch frei entscheiden – mit gewissen Einschränkungen natürlich – wo sie sich ansiedeln wollen[25]. Macer und Ulpianus berichten, dass es solchen Personen verboten war, sich in Rom sowie in der nächsten Umgebung des Kaisers aufzuhalten[26]. Seit Hadrian wurden strafrechtlich auch jene Soldaten entlassen, die sich selbst verstümmelt bzw. versucht haben, Selbstmord aus folgenden Gründen zu begehen: allzu grosse Empfindlichkeit gegen Schmerzen, nicht mehr bestehender Lebenswille, Krankheit, Wahnsinn oder Schande. Falls andere Gründe festgestellt werden konnten, wurden diejenigen, die Selbstmord begehen wollten, zur Todesstrafe verurteilt[27]. Die *missio ignominiosa* erfasste auch Personen, die zu dem Zeitpunkt eingezogen wurden, als gegen sie ein Gerichtsverfahren im Gange war; sie durften nicht, erneut in die Truppe aufgenommen werden, auch wenn sie vom Gericht freigesprochen werden würden[28]. Manche Meutereiversuche wurden ebenfalls mit strafrechtlicher Entlassung der Soldaten aus der Einheit bestraft. Die Meuterei bedeutete meistens für ihre Teilnehmer Todesstrafe[29], aber wenn

---

[24] *Dig.* XLIX 16, 3, 1: „Poenae militum huiuscemodi sunt: castigatio, pecuniaria multa, munerum indictio, militiae mutatio, gradus delectio, *ignominiosa missio*".

[25] Das bestätigt die Verfügung des Kaisers Caracalla – *Cod. Iust.* XII 35 (36), 3: „Milites ignominia missi, cum infamia notantur, nullis honoribus, qui integrae dignitatis hominibus deferri solent, uti possunt. Habeant autem morandi ubi velint potestatem, praeterquam in eis locis, quibus specialiter arcentur". Vgl. Renz, *o.c.* (Anm. 1), S. 50 und 114.

[26] *Dig.* XLIX 16, 13: „Ignominiosa causa est, cum quis propter delictum sacramento solvitur. Et is, qui ignominia missus est, neque Romae, neque in sacro comitatu agere potest"; III 2, 2, 4: „Ignominia autem missis neque in Urbe neque alibi, ubi Imperator est, morari licet". Vgl. Sander, *o.c.* (Anm. 1), S. 167.

[27] *Dig.* XLIX 16, 6, 7: „Qui se vulneravit vel alias mortem sibi conscivit, imperator Hadrianus rescripsit, ut modus eius rei statutus sit, ut, si impatientia doloris aut taedio vitae aut morbo aut furore aut pudore mori maluit, non animadvertatur in eum, sed ignominia mittatur, si nihil praetendat, capite puniatur"; XLXVIII 19, 38, 12: „Miles, qui sibi manus intulit nec factum peregit, nisi impatientia doloris aut morbi luctusue alicuius vel alia causa fecerit, capite puniendus est. Alias cum ignominia mittendus est". Ähnlich Ruffus, *Leg. militar.* 24: „Si miles seipsum vulneraverit, vel alio quo modo mortem sibi consciverit; si quidem corporis dolorem sentiebat, vel morbo, vel furore adductus id fecit, adeoque prae pudore mori maluit: capitis supplicium sane non patitur, sed cum ignominia mittitur. Si vero nihil tale praetendebat, quoniam seipsum occidere conatus est, capite puniatur". S. Kuleczka, *o.c.* (Anm. 16), S. 92 f.; Jung, *o.c.* (Anm. 1), S. 993.

[28] *Dig.* XLIX 16, 4, 6: „Si dicta causa sit vel requirendus adnotatus ignominia missus ad iudicem suum remittendus est nec recipiendus postea volens militare, licet fuerit absolutus".

[29] S. dazu Ruffus, *Leg. militar.* 10: „Si qui conurationem, aut factionem, aut seditionem moliri adversus praesidem suum ausi fuerint, quacumque de causa, capitali supplicio subicientur, praesertim ii, qui capita et auctores coniurationis aut seditionis exstiterint".

„multi milites in aliquod flagitium conspirent vel si legio deficiat", dann wurde ihnen *missio ignominiosa* verliehen. Die Strafen wurden also milder, besonders wenn man sie mit jenen aus der Zeit der Republik vergleicht[30]. Manchmal – wenn das Vergehen des Soldaten nicht allzu ernsthaft war – wurde er *sine ignominiae mentione* entlassen; aber auch dann behandelte man derartige Personen so, als wären sie mit *ignominiosa missio* entlassen[31]. Mit einer ehrlosen Entlassung aus dem Militärdienst hatten wir ausserdem dann zu tun, wenn der Soldat folgende Vergehen begangen hat: Diebstahl im Badehaus[32] sowie Ehebruch[33]. Es sei noch hinzugefügt, dass eine strafrechtliche Auflösung der Legion für alle Soldaten *missio ignominiosa* bedeuteten; es ist uns ein solcher Fall aus der Herrschaftszeit des Kaisers Augustus bekannt[34]. Die auf diese Weise, d. h. mit *missio ignominiosa*, entlassenen Soldaten wurden im Imperium Romanum für Menschen mit einem schlechten Ruf gehalten[35].

Ulpianus berichtet noch von der vierten Form der Entlassung aus dem Militärdienst, die vor allem für die spätere Zeit (Ende des 2., besonders Anfang des 3. Jhs.) charakteristisch ist. Sie betrifft jene Soldaten, die in die Armee nur deshalb eingetreten waren, um auf diese Weise ihren Pflichten gegenüber dem Staat (*munera*)[36] entgehen zu können. Selbstverständlich durften sie nach

---

[30] *Dig.* XLIX 16, 3, 21: „Et cum multi milites in aliquod flagitium conspirent vel si legio deficiat, avocari militia solent". Ähnlich Ruffus, *Leg. militar.* 16: „Et cum multi milites simul in aliquod flagitium conspiraverint, vel si legio defecerit, exauctorari solent". S. auch Kuleczka, *o.c.* (Anm. 16), S. 92; Jung, *o.c.* (Anm. 1), S. 996 f.

[31] *Dig.* XLIX 16, 13, 3: „Et si sine ignominiae mentione missi sunt, nihilo minus ignominia missi intelleguntur". S. auch Sander, *o.c.* (Anm. 1), S. 167.

[32] *Dig.* XLVII 17, 3: „Miles, qui in furto balneario adprehensus est, ignominia mitti debet". Kuleczka nach (*o.c.* [Anm. 16], S. 94) wurde der zitierte Abschnitt während der Redaktion der *Digesten* aus einem grösseren Ganzen herausgeschält.

[33] *Dig.* III 2, 2, 3: „Miles, qui lege Iulia de adulteriis fuerit damnatus, ita infamis est, ut etiam ipsa sententia eum sacramento ignominiae causa solvat". S. Kuleczka, *o.c.* (Anm. 16), S. 95. Diese Vorschrift trat wohl erst zu Beginn des 3. Jhs. in Kraft, als der Kaiser Septimius Severus den Soldaten erlaubte, gesetzlich Ehen zu schliessen. Es ist also schwierig, für die frühere Zeit von einem Ehebruch zu sprechen, wenn die Soldaten gesetzlich keine Ehefrau haben durften.

[34] Vgl. Suet. *Aug.* 24: „Decimam legionem contumacius parentem cum ignominia totam dimisit".

[35] *Dig.* III 2, 1: „Infamia notatur, qui ab exercitu ignominiae causa ab Imperatore eove cui de ea re statuendi potestas fuerit, dimissus erit". Vgl. ebenfalls *Cod. Iust.* XII 35 (36), 3 (zitiert in Anm. 25).

[36] *Munera* (Sg. *munus*; griech. λειτουργία) waren unterschiedliche Pflichten, von denen alle römischen Bürger betroffen waren. Die Einteilung der *munera* in einzelne Kategorien ist sehr kompliziert und undurchsichtig. Auch die antiken Juristen, die sich mit dieser Frage beschäftigten, konnten keine einheitliche Definition vorlegen. Callistratus nach (*Dig.* L 4, 14) „munus aut publicum aut privatum est"; dagegen laut Ulpianus (L 4, 6, 3) „sciendum est quaedam esse munera aut personae aut patrimoniorum". Hermogenian unterschied folgende Kategorien der *munera* (L 4, 1): „munera civilium quaedam sunt patrimonii, alia personarum", Arcadius Charisius hingegen (L 4, 18) schrieb: „munerum civilium triplex diviso est: nam quaedam munera personalia

ihrer Entlassung aus der Armee den Titel *veteranus* nicht führen und die damit verbundenen Privilegien geniessen; sie wurden jedoch nicht als ehrlos angesehen, wie es mit *missio ignominiosa* entlassenen Soldaten der Fall war. Sie durften weiterhin ihren guten Ruf geniessen[37]. E. Sander nach betrifft diese Entlassungsart auch jene Soldaten, die nach einem kurzen Dienst in der Armee aufgrund ihrer körperlichen Gebrechlichkeit entlassen werden mussten[38].

Wie bereits gesagt war die Entlassung aus dem Militärdienst, ebenso wie *honesta missio* (bzw. *missio causaria*) und Verleihung des Ranges eines Veteranen, eine notwendige Bedingung für die Verleihung der *praemia militiae* und anderer Privilegien, auf die die ehemaligen Soldaten das Recht hatten. Seit Augustus, der diese Frage grundsätzlich geregelt hatte, konnte man zwei Formen von Abfindung für den Militärdienst beobachten. Die erste Form stellen die Zuteilungen von Grundstücken dar, anfänglich in Italien, später ausschliesslich in den Provinzen (Abfertigung in Form von *missio agraria*)[39], die andere hingegen eine Abfindung mit einer grossen Geldsumme (*missio nummaria*)[40], die zum ersten Mal für das J. 13 vor Chr. festgestellt werden kann[41]. Um Mittel für eine derartige Abfindung zu sichern, hat Augustus im Jahre 6 n. Chr. ein Spezialmilitärfond, das sog. *aerarium militare* eingerichtet, aus dem die Abfindung in Geldform an die „ins zivile Leben" eintretenden Soldaten gezahlt wurde[42]. Das Abfindungsgeld stammte aus

---

sunt, quaedam patrimoniorum dicuntur, alia mixta". Im Aufsatz *Die Entwicklung der Leistungen und Ämter (munera et honores) im römischen Kaiserreich des zweiten bis vierten Jahrhunderts*, Historia XXX 1981, S. 208 f., schlug L. Nessen folgende Einteilung vor: a) *munera privata* und *publica* (Einteilungskriterium ist hier Leistungsziel), b) *munera personalia*, *patrimonii* und *mixta* (nach Kriterium des belasteten Objekts). Zur Frage der *munera* s. auch: B. Kübler, *Munus*, *RE* XVI 1 (1933), Sp. 644–651; H. Horstkotte, *Systematische Aspekte der munera publica in der römischen Kaiserzeit*, ZPE CXI 1996, S. 233–255; F. Millar, *Empire and City, Augustus to Julian: Obligations, Excuses and Status*, JRS LXXIII 1983, S. 76–96.

[37] *Dig.* III 2, 2, 2 f.: „Est et quartum genus missionis, si quis evitandorum munerum causa militiam subisset: haec autem missio existimationem non laedit, ut est saepissime rescriptum". Vgl. Lammert, *o.c.* (Anm. 10), Sp. 2052; Neumann, *o.c.* (Anm. 1), Sp. 1600; W. Langhammer, *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus Municipales und der Decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich selbstverwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangsstaates (2.–4. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit)*, Wiesbaden 1973, S. 39.

[38] Sander, *o.c.* (Anm. 1), S. 167, Anm. 85.

[39] Z. B.: *CIL* III 4057 (Poetovio, Pann.): „C. Cornelius C. f. Pom. Dert. Verus vet. leg. II Adi. deduct. c(oloniam) U(lpiam) T(raianam) P(oetoviensem) mission. agr. II (...)". Mehr zur Frage der *missio agraria* vgl. Fijala, *o.c.* (Anm. 8), S. 15–27.

[40] Z. B.: *Ant. Inschr. Iug.* 374: „L. Fa[n]ni[u]s L. f. Cl. Quadratus opti[o] leg(ionis) I Ad. p. f. missi[o]n[e] numma[ria missus] (...)"; 375: „D. M. L. Gargilius L. f. Quirina Felix Tacapis ve. leg. I Ad. p. f. missu(s) missione nummaria ann. L (...)". S. auch Fijala, *o.c.* (Anm. 8), S. 145–156. Beide Inschriften stammen aus Poetovio, Pannonien.

[41] Cass. Dio LIV 25, 5.

[42] *RGDA* 17; Suet. *Aug.* 49; Cass. Dio LV 25. Vgl. auch M. Corbier, *L'Aerarium militare*, in: *Armées et fiscalité dans le monde antique*, Paris 1977, S. 197–234.

privaten Mitteln des Princeps (170 Mil. Sesterzen)[43], aus den fünfprozentigen Erbschaftsabgaben (*vicesima hereditatum*)[44] sowie aus der einprozentigen Abgabe von verkauften Waren (*centesima rerum venalium*)[45]. Der Fond *aerarium militare* wurde von drei Prätoren verwaltet, die anfänglich ausgelost und dann später direkt vom Kaiser selbst gewählt wurden[46]. Jeder der Veteranen erhielt zusätzlich seine Ersparnisse aus der Dienstzeit, die zur Aufbewahrung in der Schatzkammer der Truppe deponiert waren[47].

Eine breite Diskussion in der Forschung hat auch das Recht der Veteranen aus den Auxiliartruppen auf *praemia militiae* in irgendeiner Form (Geld oder Grundstück) ausgelöst. Die meisten Forscher schliessen eine derartige Möglichkeit aus[48]. Ihrer Ansicht nach war die Verleihung des römischen Bürgerrechts sowie *ius conubii* für *milites auxiliarii* eine in sich schon ausreichende Abfindung für ihren Militärdienst. Diese Auffassung wurde von P. Brunt in Frage gestellt, denn seiner Meinung nach sei es schwierig zu glauben, dass *auxiliarii*, die mit den die Besoldung erhaltenden Legionssoldaten gemeinsam gedient hatten, an dieser Belohnung keinen Anteil gehabt hätten[49]. Der Forscher führte ausserdem den Text einer Inschrift an, in der davon die Rede ist, dass ein Veteran der *cohors I Classicorum* (also aus der Abteilung der Auxiliartruppen) ein Grundstück in Antium in Italien verliehen bekam[50]. Selbstverständlich kann ein vereinzeltes Beispiel diese Frage nicht endgütlig entscheiden; andererseits müssen wir jedoch daran denken, dass das Fehlen einschlägiger Quellen kein Gegenargument darstellt, besonders wenn man den Umstand in Betracht zieht, dass römiche Juristen die *auxiliarii* aus der Beteiligung an *praemia militiae* nicht so eindeutig ausgliedern.

Bis zur Mitte des 2. Jhs. n. Chr. war die Zuteilung von Grundstücken an entlassenen Soldaten eine häufigere Praxis[51]. Die Veterandeduktionen erfolgten

---

[43] *RGDA* 17.

[44] Vgl. G. Wesener, *Vicesima hereditatem*, *RE* VIII A, 2 (1958), Sp. 2471–2477.

[45] Tac. *Ann.* I 78, 2

[46] Cass. Dio LV 25. S. H. Chochole, *Die Veteranenversorgung im römischen Heere von Anfängen bis auf Augustus (14 n. Chr.)*, Diss. Wien 1952, S. 176 f.; Renz, *o.c.* (Anm. 1), S. 117.

[47] Ausführlicher zur materiellen Situation der Veteranen nach der Entlassung vgl. Neumann, *o.c.* (Anm. 1), Sp. 1605–1608; L. Wierschowski, *Heer und Wirtschaft. Das römische Heer der Prinzipatszeit als Wirtschaftsfaktor*, Bonn 1984, S. 89–111.

[48] Es sind u. a.: F. Vittinghoff, *Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik unter Caesar und Augustus*, Wiesbaden 1952, S. 23; Fijala, *o.c.* (Anm. 8), S. 177; Renz, *o.c.* (Anm. 1), S. 170 f.; Wolff, *o.c.* (Anm. 1), S. 48 f.

[49] P. Brunt, *Pay and Superannuation in the Roman Army*, PBSR V 1950, S. 66 f. Eine ähnliche Meinung scheint auch B. Campbell, *The Roman Army 31 BC–AD 337. A Sourcebook*, London–New York 1994, S. 193, zu vertreten.

[50] *CIL* X 6672: „Sex. Nonius L. f. Vot. Severus veter. deduct. Anti. mil. coh. I Classic. (...)".

[51] P. Oliva, *Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Empire*, Praha 1962, S. 173; E. Birley, *Veterans of the Roman Army in Britain and Elsewhere*, in: idem, *Roman Army. Papers 1929–1986*, Amsterdam 1988, S. 274.

meistens in den bereits bestehenden römischen Munizipalzentren oder man gründete ebenfalls neue Kolonien „auf roher Wurzel". Diese Abfindungsform wurde schliesslich in der Regierungszeit des Kaisers Hadrian aufgegeben. Von da an war die Versorgung in Geldform die einzige Abfindungsform. Sie war ausreichend gross, um den Veteranen einen materiellen Rückhalt für einige Jahre zu sichern[52]. Der Grund für diese Massnahme der römischen Behörden scheint die Veränderung des Einberufungssystems in die Legionen gewesen zu sein. Seit Hadrian war die lokale Einberufung vorherrschende Praxis. Erfasst war von ihr vor allem die Bevölkerung der Provinz, in der die gegebene Legion stationiert war. Sie eben bildete eine Basis für diese Einberufung. Neu eingezogene Soldaten, die Bewohner des jeweiligen Gebietes, befanden sich bereits im Besitz des Bodens und waren somit weniger an der *missio agraria* interessiert. Als viel günstiger ist seither für sie die Abfindung in Geldform geworden. Einen gewissen Einfluss darauf kann der stets steigende Preis für Grundstücke gehabt haben[53], obwohl gerade dieses Argument als weniger wahrscheinlich erscheint.

Trotz des offiziellen Verzichts auf die Auszahlung der *praemia militiae* in Form von *missio agraria* durften die Veteranen weiterhin das erhaltene Geld für Erwerb der Grundstücke verwenden. Die aus dem Militärdienst entlassenen Soldaten wurden vom Staat dazu ermuntert, sich anzusiedeln und entweder in der Landwirtschaft zu arbeiten oder Handel zu treiben. In der Spätantike, nämlich unter Konstantin dem Grossen, hatte jeder Veteran das volle Recht, frei über seinen Wohnort zu entscheiden und aus der sog. *terrae vacantes* (d. h. aus den durch die Landwirte verlassenen bzw. landwirtschaftlich bisher nicht genutzten Gebieten) ein entsprechend grosses Stück Boden zu erhalten. Ein zusätzliches Privileg stellte die Steuerbefreiung bei der erhaltenen Grundstückszuteilung dar. Ausserdem bekamen sie alle für den Anfang der Bewirtschaftung 25.000 *folles* in Bargeld, ein Ochsenpaar sowie 100 Scheffel Getreide. Nach einigen Jahrzehnten haben sich diese Bedingungen ein wenig geändert. Ehemalige Soldaten der kaiserlichen Leibwache erhielten zwei Ochsenpaare sowie 100 Scheffel von jeder Getreideart; die mit *missio honesta* und *causaria* entlassenen hatten das Recht auf ein Ochsenpaar und 50 Scheffel Getreide. Dass nirgendwo in den Quellen Geld erwähnt wird, kann ein Beleg dafür sein, dass man auf diese Form der Belohnung für den Militärdienst verzichtet hat[54]. Die genannten Regelungen stammen zwar

---

[52] Wierschowski, *o.c.* (Anm. 47), S. 90.

[53] Renz, *o.c.* (Anm. 1), S. 120 f.

[54] *Cod. Theod.* VII 20, 3: „Idem Augustus [Konstantin d. Gr., K.K.] ad universos veteranos: veterani iuxta nostrum praeceptum vacantes terras accipiant easque perpetuo habeant immunes, et ad emenda ruri necessaria pecuniae in nummo viginti quinque milia follium consequantur, boum quoque par et frugum promiscuarum modios centum" (d. Jahr 320) und VII 20, 8: „Impp. Valentinianus et Valens AA. ad universos provinciales: Omnibus benemeritis veteranis quam volunt patriam damus et immunitatem perpetuam pollicemur. Habeant ex vacantibus sive ex diversis, ubi

erst aus dem 4. Jh., aber wir können wohl annehmen, dass die Situation in der Prinzipatszeit sehr ähnlich war.

Falls ein Veteran nach der Entlassung Handel treiben wollte, erhielt er im Rahmen einer Steuervergünstigung lediglich 100 *folles*[55]. Wir können also sehen, dass die Behörden die erste Form bevorzugten, indem sie für diese wesentlich günstigere Bedingungen in Aussicht stellten.

Die Soldaten im aktiven Dienst durften keinen Grundbesitz erwerben oder die Landwirtschaft treiben, denn das wirkte sich auf die militärische Disziplin negativ aus und lenkte sie von ihren Pflichten im Militär ab[56]. Aber es hat recht häufig solche Fälle gegeben, wo Land erworben wurde, oft mit Hilfe von Strohmännern; und der Staat duldete es manchmal, denn er ging von der wohl richtigen Voraussetzung aus, dass der Landbesitz im Falle einer feindlichen Bedrohung zum Faktor werden kann, der den Kampfgeist der Soldaten stärken würde. Es hat sogar entsprechende gesetzliche Regelungen gegeben, die verfügten, dass der *miles*, der entgegen den oben erwähnten Verfügungen früher einen Grundbesitz erworben hatte, diesen bei der Entlassung behalten konnte; und er durfte nicht deswegen beunruhigt und belästigt werden. Von diesem Privileg wurden jedoch solche Personen ausgenommen, die mit *ignominia missio* entlassen wurden; daraus würde sich ergeben, dass von diesem Privileg nur jene Soldaten erfasst werden konnten, die *honesta* bzw. *causaria missio* bekamen[57].

Ausser *praemia militiae* bekamen die Veteranen nach der Beendigung ihres Militärdienstes eine Reihe anderer Privilegien. Eines der ersten Dokumente, das dieses Problem erörtert, ist das Edikt des Triumvirs Octavian, das Seleukos aus

---

elegerint, agros et ea lege habeant, ut sibi soli eorundem fructus cessuros esse cognoscant; nullum ex his agris stipendium, nullam annuam praestationem postulabimus: amplius addentes, ut etiam ad culturam eorundem agrorum et animalia et semina praebeamus, ita ut is, qui ex protectore dimissus erit, duo boum paria et centum modios utriusque frugis consequatur, alii vero, qui honestas missiones sive causarias consequuntur, singula paria boum et quinquaginta modios utriusque frugis accipiant" (d. Jahr 364). S. auch Renz, *o.c.* (Anm. 1), S. 160 und 163 f.

[55] *Cod. Theod.* VII 20, 3: „Qui autem negotii gerendi habuerit voluntatem, huic centum follium summam inmunem habere permittimus".

[56] *Dig.* XLIX 16, 9: „Milites prohibentur praedia comparare in his provinciis, in quibus militant"; XLIX 16, 13: „Milites agrum comparare prohibentur in ea provincia, in qua bellica opera peragunt, scilicet ne studio culturae militia sua avocentur".

[57] *Dig.* XLIX 16, 13: „(1) Is autem, qui contra disciplinam agrum comparaverit, si nulla de ea re quaestione mota missionem acceperit, inquietari prohibetur. (2) Illud constat huius praescriptionis commodum ad eos, qui ignominiae causa missi sunt, non pertinere, quod praemii loco veteranis concessum intellegitur. Et ideo et ad eum, qui causaria missus est, potest dici pertinere, cum huic quoque praemium praestatur". Marcianus schreibt jedoch, dass erst die Ableistung der vollen Dienstzeit das Recht auf den Erwerb des Grundbesitzes gab, was natürlich aus dem Kreis der Priviligierten die in Folge der *ignominia missio*, vielleicht auch der mit *causaria missio* entlassenen ausgeschlossen hat (*Dig.* XLIX 16, 9: „Sed et stipendiis impletis emere permittuntur"). Zu diesem Problem s. auch Kuleczka, *o.c.* (Anm. 16), S. 95 f.; Graßl, *o.c.* (Anm. 19), S. 284.

Rhosos betrifft – den Verbündeten des künftigen Princeps in seinem Kampf gegen die Mörder des Iulius Caesar. Es ist schwierig, ganz genau das Ausstellungsdatum dieses Dokumentes festzulegen. H. Wolff ist aufgrund der Analyse der Titulatur Octavians zu der Überzeugung gelangt, dass es in den Jahren 42–38 v. Chr., höchstwahrscheinlich gegen Ende des J. 40 erfolgt haben musste[58]. Das Edikt – in Anlehnung an der *lex Munatia Aemilia* aus dem J. 42 v. Chr. – verleiht dem genannten Seleukos das römische Bürgerrecht, ähnlich wie seinen Eltern, Kindern, Nachkommen und seiner Frau. Ausserdem wurde Seleukos von den Steuerabgaben befreit; er brauchte auch nicht öffentliche – sowohl römische als auch heimische – Ämter zu bekleiden und in der Armee zu dienen. Mit der Verleihung des römischen Bürgerrechts wurde Seleukos und seine nächste Familie der *tribus Cornelia* zugeordnet; er hatte auch das Recht, sich in einer der ausgesuchten Städte Italiens anzusiedeln, ohne dabei irgendwelche Kosten tragen zu müssen[59].

Das nächste Edikt des Triumvirs Octavian erfasste bereits alle Veteranen, die aus Truppen, die unter seinem Befehl standen, entlassen wurden[60]. Das Edikt wurde – ähnlich wie das frühere – während der Bürgerkriege nach dem Tod von Iulius Caesar, wohl im J. 33 vor Chr., erlassen[61]. Die Veteranen wurden kraft dieses Ediktes von der Entrichtung der *tributum*-Steuer befreit, was sich auf die ihnen zugeteilten Grundstücke bezog. Sie wurden aber nicht von der *vectigalia*-Steuer befreit; das erfolgte erst in der Zeit des Kaisers Domitian. Die Veteranen wurden ausserdem von der Pflicht eines weiteren Militärdienstes befreit. Sie brauchten also noch nicht, wie das später der Fall war, in der Nähe ihrer Einheit 4 oder 5 Jahre lang für den Fall eines Krieges zu bleiben. Wichtig war es auch, dass die Veteranen von den Verpflichtungen gegenüber dem Staat (*munera*) sowie von der beschwerlichen Last, öffentliche Ämter bekleiden zu müssen, befreit werden konnten; diese Verpflichtung war mit recht hohem finanziellen Aufwand verbunden. Sie durften aber freiwillig Priester- und Ehrenämter bekleiden und behielten auch das Wahlrecht.

---

[58] Wolff, *o.c.* (Anm. 1), S. 75.

[59] Ibidem, S. 77–91. Für den Text des Privilegs s. Eck, Wolff, *o.c.* (Anm. 1), Einlage.

[60] *BGU* II 628 = *Chrestomathie* I/2, 462 = *FIRA* I 46: „Imp. Caesar [d]ivi filius trium[v]ir rei publicae consultor dicit: Visum [est] edicendum mi[hi vete]ranis dari om[nibus], ut tributis [------] ipsis parentibu[s lib]erisque eorum e[t uxo]ribus qui sec[um]que erunt im[mu]nitatem omnium reum d[a]re; utique optimo iure optimaq[u]e lege cives Romani sint, immunes sunto, liberi s[unto mi]litiae muneribusque publicis fu[ngend]i vocat[i]o, [it]em in [...]s tribu s(upra) s(cripta) suffragium [fe]rendi c[e]nsend[ique] potestas esto et si a[b]sentes voluerint [ce]nseri ..tur, quod[cum]que iis qui s(upra) s(cripti) sun[t i]psis parentes [co]n[iu]ges liberisq[ue] eorum item quem..utum veterani imm[u]ne e sint et a[---] esse volui que [---] que sacerdotia qu[o]sque hon[or]es queque praemia [b]eneficia commoda habuerunt utantur fruanturque permit[--]i [---]o. Invitis iis ne[que] magistr[at]us cete[ros] neque laegatum [n]eque procuratorem [ne]que em[p]torem tributorum esse place neq[ue] in domo eorum divertendi em[e]ndique causamque [---]rem quem detuci place“. Vgl. auch Sander, *o.c.* (Anm. 1), S. 203; Neumann, *o.c.* (Anm. 1), Sp. 1601 f.; Schneider, *o.c.* (Anm. 2), S. 226 f.

[61] Wolff, *o.c.* (Anm. 1), S. 76.

Octavians Verfügung befreite die Veteranen auch von der Pflicht, Unterkunft gewähren zu müssen; dieses Privileg war noch in der Zeit Konstantin des Grossen in Kraft[62]. Alle diese Privilegien erfassten ebenfalls die Eltern, Kinder und Frauen der Veteranen. Es soll noch gesagt werden, dass die erwähnten *immunitates* für eine unbeschränkte Zeit verliehen wurden.

Die hier genannten Privilegien wurden vom Kaiser Domitian bestätigt[63]. Das von ihm erlassene Edikt stammt aus der Zeit zwischen dem 14. Sept. 88 n. Chr. und 13. Sept. des nächsten Jahres und betrifft – ähnlich wie das bereits früher besprochene Privileg – alle Veteranen und Mitglieder ihrer nächsten Familie[64]. Im Vergleich zu dem früher besprochenen Edikt Octavians können jedoch bestimmte Änderungen beobachtet werden. Auffallend ist vor allem der Umstand, dass die Erwähnung über die Entlassung der Soldaten aus dem weiteren Militärdienst fehlt; das kann davon zeugen, dass für die Veteranen die Pflicht eingeführt wurde, in der Nähe der Einheit noch 4–5 Jahre lang nach ihrer Entlassung bleiben zu müssen[65]. Es wurde dagegen eine Notiz gefunden, die besagt, dass diese Gruppe von der *vectigalia*-Steuer befreit wurde. Es scheint aber, dass sich die Veteranen nicht allzu lange über dieses Privileg freuen durften. Denn Ulpianus schreibt eindeutig, dass sie *alle* verpflichtet waren, die *vectigalia*-Steuerabgaben zu zahlen[66], was einen Rückfall in die Situation vor dem Jahr 89 vor Chr. bedeuten würde. Es ist uns leider nicht bekannt, seit wann diese Verfügung in Kraft getreten war; es ist aber sicher, dass sie nicht aus der Zeit des Ulpianus, sondern aus einer viel früheren Zeit stammt[67]. Es sei auch an dieser Stelle bemerkt, dass das Edikt Domitians in Roms Geschichte die letzte gleichzeitige und massive Verleihung sowohl des römischen Bürgerrechts als auch der Privilegien an ausgediente Soldaten darstellt. Nach Domitian hat keiner der römischen Kaiser gewagt, einen ähnlichen Schritt zu

---

[62] *Dig.* L 4, 18, 29: „Sive autem personalium dumtaxat sive etiam civilium munerum immunitas alicui concedatur, neque ab annona neque ab angariis neque a veredo neque ab hospite recipiendo neque a nave neque capitatione, exceptis militibus et veteranis, excusari possunt". S. Wolff, *o.c.* (Anm. 1), S. 103 f.

[63] *Chrestomathie* I/2, 463 = *FIRA* I 76: „Imp. Caesar divi Vespasiani f. Domitianus Aug. Germanicus pontifex maximus trib. potest. VII imp. XIII censor perpetuus p.p. dicit: Visum est mihi edicto significare universoru[m] vestrorumve veterani milites omnibus vectigalib[us] portoribus publicis liberati immunes esse deben[t], ipsi coniuges liberique eorum parentes qui conubia [---]rum sument omni optimo iure c(ives) R(omani) esse possint et om[ni] immunitate liberati apsolutique sint et omnem i[mmu]/nitatem q(ui) s(upra) s(cripti) s(unt) parentes liberique eorum iuri[s] idem condicionis sint, utique praedia domus tabern[ae] invitos intemniqui veteranos s[---] onis [---]".

[64] F. Schehl, *Zum Edikt Domitians über die Immunitäten der Veteranen*, Aegyptus XIII 1933, S. 138.

[65] Wolff (*o.c.* [Anm. 1], S. 103) meint, dass die Entlassung der Veteranen aus dem weiteren Militärdienst vielleicht doch im Edikt enthalten war, d. h. konkret in dem erwähnten Text *omnis immunitas*.

[66] *Dig.* XLIX 18, 2: „Vectigalia et patrimonium onera sollemnia omnes sustinere oportet".

[67] Langhammer, *o.c.* (Anm. 37), S. 37.

Soldaten überhaupt nicht erfasst, wovon ganz deutlich die Verordnung des Kaisers Caracalla spricht[71]. Diejenigen hingegen, die *missio causaria* nach der Ableistung des wenigstens zwanzigjährigen Militärdienstes erhielten, durften das Recht auf alle Privilegien geniessen[72].

Es wurde schon oben erwähnt, dass die Veteranen von der Pflicht befreit waren, munizipale Ämter zu bekleiden. Die Beamtenlaufbahn, die für römische Staatsbürger in den Provinzen vorgesehen war, brachte gewiss viel Ansehen und Achtung mit sich; sie war jedoch mit einem nicht unwesentlichen Kostenaufwand seitens der Veteranen verbunden. Bereits beim jedwelchen Amtsantritt war man verpflichtet, eine gewisse Geldsumme, die sog. *summa honoraria*, zu Gunsten der Stadt einzuzahlen[73]. Die Befreiung von dieser Pflicht war somit eine grosse Erleichterung für Veteranen. Sie durften jedoch Munizipalämter freiwillig bekleiden, ohne dabei ihre sonstigen Privilegien verlieren zu müssen[74]. Aber wenn ein Veteran – auf eigenen Wunsch – in die lokalen *ordines decurionum* gewählt wurde, musste er alle auf ihn entfallenden *munera* übernehmen[75]. Das wird durch die Verordnungen aus der Zeit des Kaisers Severus Alexander[76] und Diokletian bestätigt[77]: Ehemaliger Soldat, der bereit war, das Amt des Dekurions zu übernehmen, verlor die ihm zustehenden *immunitates*.

Die Veteranen, die mit *missio ignominiosa* entlassen wurden, hatten keine Möglichkeit, ein Munizipalamt zu bekleiden. Ausserdem waren sie verpflichtet, alle den Bürgern auferlegten Lasten (*munera*) zu Gunsten des Staates zu tragen[78].

In der Zeit des Kaisers Septimius Severus wurden die Veteranen lebenslänglich von der Pflicht befreit, *munera* zu erfüllen, die nicht zu *munera patrimonii* gezählt

---

[71] *Cod. Iust.* X 54, 1: „Ignominiae causa sacramento liberati honoribus abstinere debent: a muneribus autem civilibus excludendi non sunt". Vgl. auch Anm. 25.

[72] Ibidem V 65, 1: „Qui causaria missione sacramento post viginti stipendia solvuntur, et integram famam retinent et ad publica privilegia veteranis concessa pertinent" (d. Jahr 213 n. Chr.). S. Graßl, *o.c.* (Anm. 19), S. 284.

[73] Vgl. G. Alföldy, *Römische Sozialgeschichte*, Wiesbaden [3]1984, S. 112.

[74] *Dig.* XLIX 18, 2: „Honeste sacramento solutis data immunitas etiam in eis civitatibus, apud quas incolae sunt, valet: nec labefactatur (immunitas), si quis eorum voluntate sua honorem aut munus susceperit". Vgl. Sander, *o.c.* (Anm. 1), S. 204; Millar, *o.c.* (Anm. 36), S. 85.

[75] *Dig.* XLIX 18, 5, 2: „Sed veterani, qui passi sunt in ordinem legi, muneribus fungi coguntur". S. Renz, *o.c.* (Anm. 1), S. 146; Millar, *o.c.* (Anm. 36), S. 85.

[76] *Cod. Iust.* X 44 (43), 1: „Veterani, qui, cum possent se tueri immunitate se concessa, decuriones se fieri in patria sua maluerunt, redire ad excusationem quam reliquerunt non possunt, nisi certa lege et pacto servandae immunitatis vel partem eius oneris agnoverunt".

[77] Ibidem 44 (43), 2: „Qui publici muneris vacationem habet, si aliquem honorem, *exepto decurionatu* sponte susceperit, ob id, quod patriae suae utilitatibus cesserit vel gloriae cupiditate paulisper ius publicum relaxaverit, competens privilegium non amittit". Vgl. Neumann, *o.c.* (Anm. 1), Sp. 1604.

[78] Ibidem 54, 1 (vgl. oben, Anm. 71); Ruffus, *Leg. militar.* 2: „Qui cum infamia, ex quacumque causa missi sunt, nullum honorem obtinere vel gerere possunt".

tun, was wohl mit der fortschreitenden Stabilisierung der Situation im Imperium Romanum verbunden war[68].

In der darauf folgenden Zeit beobachten wir die Beschneidung der den Veteranen zugestanden Privilegien. Davon berichtet das Dokument aus dem J. 172, d. h. aus der Zeit des Kaisers Marcus Aurelius, in dem der ehemalige *auxiliarius* C. Iulius Apolinaris aus Karanis sich dem Präfekten von Ägypten beschwerte, dass er bereits zwei Jahre nach der Beendigung seines Militärdienstes gezwunen war, λειτουργία auszuüben, wenn dabei den Veteranen eine fünfjährige Immunität von der Ausübung der sie belastenden Leistungen zustand[69]. Diese Quelle liefert uns zwei ausserordentlich wichtige Informationen. Wir erfahren daraus auf der einen Seite, dass die Veteranen in der 2. Hälfte des 2. Jhs. n. Chr. bereits keine lebenslängliche Immunität mehr von *munera* – wie bisher – besassen. Dieses Privileg war lediglich im Verlauf von 5 Jahren nach der erhaltenen *honesta missio* in Kraft[70]. Es ist schwierig eindeutig zu entscheiden, ob diese Massnahme Marcus Aurelius selbst, oder vielleicht einem der früheren Kaiser zuzuschreiben ist. Wir wissen auch nichts darüber, warum die römischen Behörden eine derartige Massnahme ergriffen haben (finanzielle Probleme des Staates?). Auf der anderen Seite wichtig ist der Umstand, dass zum ersten Mal eine Verletzung der den Veteranen zustehenden Privilegien durch die Quellen bestätigt ist. Wir können dann weiter sehen, dass es keinesfalls eine Ausnahme war. Es ist eine selbstverständliche Sache, dass nicht jeder Veteran die oben erwähnten Privilegien für sich in Anspruch nehmen durfte. Von diesen Privilegien waren – was auch als verständlich erscheint – die mit *missio ignominiosa* entlassenen

---

[68] A. Krawczuk, *Virtutis ergo. Nadania obywatelstwa rzymskiego przez wodzów Republiki* (*Virtutis ergo. Verleihungen des römischen Bürgerrechts durch die Feldherr der Republik*), Kraków 1963, S. 149.

[69] *BGU* I 180 = *Chrestomathie* I/2, 396: [---] παρὰ [Γ]αίου Ἰ[ου]λ[ίου Ἀπολ]ινα[ρίο]υ οὐ[ε]τρανοῦ γε[ο]υχ[ο]ῦ[ντος ἐν κώμῃ Κα[ρα]νίδι. [Δ]ιατέτακ[ται, κ]ύριε, τοὺς οὐετρανοὺς ἔχειν μετὰ τ[ὴν ἀπό]λυσιν πεντ[α]ετῆ χρό[ν]ον ἀναπ[αύσε]ως. Παρὰ δὴ ταύτην τὴν [δι]άτ[α]ξιν ἐ[γὼ] ἐπηρεάσθην μ[ε]τὰ διετίαν τῆς [ἀπο]λύσεως κα[ὶ] ἀ[ν]εδόθην κατ' ἐπή[ρια]ν εἰς λειτουργίαν καὶ μέχρι τοῦ δεῦρο [κ]ατὰ ἐξῆς ἐν λειτουργίᾳ εἰμ[ὶ] ἀδιαλεί[πτ]ως. Τοῦ τοιούτου παντ[ὶ] ἀπηγορευμένου [ἐ]πὶ τῶν ἐν[χ]ωρίων πολλῷ πλεῖον ἐπ' ἐμοῦ συντηρεῖσθαι ὀφείλι τοῦ ὑπηρετήσαντος τὸν τοσοῦ[το]ν τῆς στρατείας χρόνον. Διόπερ προσφεύγειν σοι ἠναγκήσθην δικαίαν δέ[ησ]ιν ποιούμενος καὶ ἀξιῶ συντηρῆσαι μοι τὸν τῆς ἀναπαύσεως ἴσον χρόνον κατὰ <τὰ> περὶ τούτον διατεταγμένα, ἵνα δυνηθῶ καγὼ τὴν ἐπιμέλεια τῶν ἰδίων ποιεῖσθαι, ἄ[ν]θρ[ω]πος πρεσβύ[τη]ς καὶ μόνος τυγχ[άν]ων, καὶ τῇ τύχῃ σου εἰς ἀεὶ εὐχαριστῶ. Διευτύχει. Γαίος Ἰούλιος Ἀπολινάριος ἐπιδέδωκκα. (Ἔτους) ιβ Μεχεὶρ κθ. Τῷ σ[τρατη]γ[ῶ] ἔντυχ[ε] καὶ τὰ πρ[οσήκο]ντα ποιήσει. Zu diesem Problem s. auch *Chrestomathie* I/2, S. 471; Fijala, *o.c.* (Anm. 8), S. 166 f.; Wolff, *o.c.* (Anm. 1), S. 109; Neumann, *o.c.* (Anm. 1), Sp. 1602.

[70] Es ist durchaus möglich, dass eine erneute Verpflichtung der Veteranen, die *vectigalia*-Steuern zu zahlen, wovon bereits oben die Rede war, in der gleichen Zeit eingetreten war, d. h. in den Jahren 88/89–172 (zwischen dem Edikt Domitians und der Beschwerde von C. Iulius Apolinaris). Diese Hypothese wird jedoch durch die Quellen nicht bestätigt und bleibt somit eine reine Spekulation.

wurden, d. h. von der Pflicht der *munera personalia*[79]. Von diesem Privileg waren jedoch die Kinder der Veteranen nicht betroffen[80]. Eine ähnliche Verordnung wurde auch in der Zeit des Kaisers Diokletian veröffentlicht, als ein Teil der Veteranen, d. h. ehemalige Legionssoldaten und Soldaten der *vexillationes*, von der *munera personalia* befreit wurden. Die Verfügung des Kaisers betraf jedoch nicht die Soldaten aus den übrigen Einheiten – d. h. die Veteranen der Auxiliarkohorten sowie der *alae*[81]. Der Jurist Arcadius Charisius nennt ausserdem noch andere *munera*, die normalerweise nicht von der Immunität erfasst waren; es wurde jedoch eine Ausnahme für Soldaten und Veteranen gemacht. Dazu gehörten u. a.: Getreidelieferungen (*annona*), Postpferdedienst, Gewähren von Unterkunft, Lieferungen von Schiffen und Transportmitteln für Beförderung der Staatspost (*angaria*), sowie auch Erhebung des *tributum capitis* (*capitatio*)[82].

Es hat jedoch Leistungen gegeben, von denen man auch nach der Ableistung des Militärdienstes nicht befreit werden konnte. Dazu gehörten u. a. Strassensteuerabgaben. Viel komplizierter war das Problem der Bereitstellung der Transportmittel für die Postbeförderung (Pferdedienst) durch die Veteranen sowie die Pflicht, Unterkunft zu gewähren. In dem oben angeführten Text war Arcadius Charisius zu der Überzeugung gelangt, dass es keine Pflicht der ehemaligen *milites* ist; der in gleicher Zeit lebende Hermogenianus behuptete dagegen etwas völlig anderes[83]. Das Problem wird noch komplizierter, wenn der erwähnte Arcadius

---

[79] *Dig.* L 5, 7: „A muneribus, quae non patrimonii indicuntur, veterani post optimi nostri Severi Augusti litteras perpetuo excusantur".

[80] Ibidem 5, 8, 2: „Vacationum privilegia non spectant liberos veteranorum". S. Renz, *o.c.* (Anm. 1), S. 146.

[81] *Cod. Iust.* VII 64, 9: „Veteranis, qui in legione vel vexillatione militantes post vicesima stipendia honestam vel causariam missionem consecuti sunt, onerum et munerum personalium vacationem concessimus"; X 55 (54), 3: „Veteranis ita demum honorum et munerum personalium vacatio iure conceditur, si post vicesimum annum militiae, quam in legione vel vexillatione militaverunt, honestam vel causariam missionem consecuti esse ostendantur"; vgl. Renz, *o.c.* (Anm. 1), S. 155. Der Verfasser zieht jedoch aus der Verordnung Diokletians falsche Schlussfolgerungen, wenn er schreibt (S. 110), dass der Kaiser angeblich die Aufteilung des Heeres in zwei Gruppen vorgenommen hat: eine höhere (Legionssoldaten und Soldaten der *vexillationes*) sowie eine niedrigere (*auxiliarii*) Gruppe, was selbstverständlich eine völlig unbegründete Hypothese ist. Mit Recht verweist darauf Wolff, *o.c.* (Anm. 1), S. 110, Anm. 177.

[82] *Dig.* L 4, 18, 29: „Sive autem personalium dumtaxat sive etiam civilium munerum immunitas alicui concedatur, neque ab annona neque ab angariis neque a veredo neque ab hospite recipiendo neque a nave neque capitatione, exceptis militibus et veteranis, excusari possunt". Die Befreiung von der Pflicht, das Amt des Steuereinnehmers zu bekleiden, waren den Veteranen bereits seit Hadrian gesichert; hier ist aber die Rede ausschliesslich von der Einnahme der *capita*-Steuerbefreiung. Es ist möglich, dass dieses Privileg inzwischen beschnitten wurde.

[83] *Dig.* L 4, 18, 29 (s. vorige Anm.); 5, 11: „Sunt munera, quae rei propriae cohaerent, de quibus neque liberi neque aetas nec merita militiae nec ullum aliud privilegium iure tribuit excusationem; ut sit praediorum collatio viae sternendae, angariorumque exhibitio, hospitis suscipiendi munus (nam nec huius quisquam excusationem praeter eos, quibus principali beneficio concessum est, habet) et si qua sunt praeterea alia huiusmodi".

Charisius *munera patrimonii* aufzählt, von denen die Veteranen sowie die Soldaten im aktiven Dienst (darunter *primipilarii*) nicht befreit waren. Er zählt hier u. a. auf: Pferdedienst für die Armee, Bereitstellung von Postpferden, Maultieren sowie von Transportmitteln für die Post[84]. Wir können also auf der einen Seite sehen, dass die von uns untersuchte gesellschaftliche Gruppe von dieser Pflicht befreit werden konnte, aber auf der anderen Seite von einer derartigen Befreiung nicht betroffen war! Wie soll man somit diesen sichtbaren Widerspruch im Text von Arcadius Charisius verstehen? Vielleicht haben wir es hier damit zu tun, dass die römischen Behörden ihre Haltung zur Wende des 3. und 4. Jhs. geändert haben. Arcadius Charisius würde also zum ersten Mal das Gesetz anführen, das in diesem Moment ihre Rechtskraft verlor, wahrscheinlich unmittelbar vor der Gesetzesänderung, zum zweiten Mal aber – ähnlich wie Hermogenianus – die neueste gesetzliche Regelung. Es war – wie es H. Wolff meint – zu diesem Zeitpunkt zur Verlagerung der genannten Pflicht gekommen, und zwar von der Gruppe *munera personalia*, von denen die Veteranen *immunitas* verliehen bekamen, zur Gruppe *munera patrimonii*, von denen sie eine derartige *immunitas* nicht erhielten[85]. Ungelöst bleibt jedoch die Frage, warum das hier erörterte Problem von den Redaktoren der *Digesten* im 6. Jh. n. Chr. nicht vereinheitlicht wurde.

Das römische Recht spricht in Bezug auf die Veteranen von noch einer Pflicht, die zu *munera* gerechnet wurde, nämlich von *tutela*, d. h. von der Pflicht der Waisenversorgung. Diese Pflicht gehörte zu der Gruppe von *munera privata*[86]. *Milites*, die ehrenvoll ihren Militärdienst beendet hatten, bekamen grundsätzlich eine Immunität von *tutela*, aber nur in Bezug auf Kinder der Zivilisten. Im Falle der Söhne ihrer Armeegenossen bzw. der Söhne aller anderen Veteranen, war diese Immunität lediglich ein Jahr nach der Entlassung in Kraft[87]. Von dieser Regelung waren nicht die Tribunen der Prätorianerkohorten betroffen, denn sie wurden auch

---

[84] Ibidem 4, 18: „(21) Patrimonium autem munera duplicia sunt. Nam quaedam ex his muneribus possessionibus sive patrimoniis indicuntur, veluti agnimales equi vel mulae et *angariae* atque veredi. (22) Huiusmodi igitur obsequia et hi, qui neque municipes neque incolae sunt, adgnoscere coguntur. (23) Sed et eos, qui faenus exercent, *etsi veterani sint*, tributiones eiusmodi adgnoscere debere rescriptum est. (24) Ab huiusmodi muneribus neque primipilaris *neque veteranus* aut miles aliusue, qui privilegio aliquo subnixus, nec pontifex excusatur".

[85] Auch in diesem Fall ist Arcadius Charisius nicht konsequent; es genügt, entsprechende Abschnitte der *Digesten* zu vergleichen: L 4, 18, 4 („Cursus vehicularis, item angariarum praebitio personale munus est") und L 4, 18, 21 („Nam quaedam ex his *muneribus possessionibus sive patrimoniis* indicuntur, veluti agnimales equi vel mulae et angariae atque veredi").

[86] *Dig.* XXVII 1, 6: „Tutela non est rei publicae munus quod ad impensam pertinet, sed civile".

[87] Ibidem 1, 8: Οἱ πάλαι στρατιῶται οἱ ἐπιτίμως πληρώσαντες τὸν τῆς στρατείας χρόνον ἄφεσιν ἔχουσιν ἐπιτροπῶν πρὸς πάντας τοὺς ἰδιώτας. Πρὸς δὲ τοὺς παῖδας τῶν τῆς αὐτῆς τάξεως κεκοινωνηκότων ἢ πάντων πάλαι στρατιωτῶν ἐντὸς μὲν ἐνιαυτοῦ τοῦ ἀποστρατεύσασθαι ἄφεσιν ἔχουσιν, μετὰ δὲ ἐνιαυτὸν οὐκέτι. Von dieser Verordnung waren jedoch die Enkel der Veteranen nicht erfasst: Ταῦτα δὲ περὶ χιῶν, οὐχὶ περὶ ἐκγόνωι τῶν πάλαι στρατιωτῶν. Οἱ γὰρ ἔκγονοι

der Waisenversorgung konnten dagegen derartige Soldaten in Rom geniessen, und zwar nur deswegen, dass sie – wie das bereits mehrmals betont wurde – kein Recht hatten, die Stadt zu betreten. Ausserdem verbot das Gesetz, anderen Veteranen zum Vormund der Söhne von Personen mit *ignominiosa missio* zu werden[91].

Um *excusatio* von *tutela* sowie von deren Dauer erhalten zu können, war auch die Einheitskategorie, in der die Veteranen gedient hatten, nicht ohne Einfluss. Ehemalige Soldaten der *cohortes vigilum* konnten z. B. die Immunität nur für ein Jahr erhalten[92]. Die in den Stadtkohorten dienenden Soldaten konnten hingegen – auch wenn sie vor dem Ablauf der zwölf Jahre entlassen wurden – das Privileg bis zu ihrem Lebensende erhalten, ähnlich wie es bei den Tribunen der Prätorianergarde der Fall war[93].

Wenn der Veteran ein Vergehen oder ein Verbrechen begangen hat, durfte er nicht wie ein gewöhnlicher Verbrecher, sondern auf eine besondere Weise behandelt werden. Er durfte nämlich nicht zur Sklavenarbeit im Steinbruch oder Bergwerk, zu öffentlichen Arbeiten oder zur Strafe mit Stockhieben verurteilt werden. Das Gesetz verbot auch, dass Veteranen wilden Tieren zum Frass hingeworfen werden. Ähnliche Privilegien, d. h. entehrenden Strafen entgehen zu können, standen lediglich den Dekurionen zu[94]. Auch die Kinder der Veteranen konnten – wenn es um Strafen ging – gewisse Privilegien geniessen. Im Falle einer Straftat sah nämlich das römische Recht vor, dass sie nicht zur Sklavenarbeit im Steinbruch (Bergwerk) oder zu öffentlichen Arbeiten verurteilt, sondern dass sie dafür auf eine Insel verbannt werden[95]. Diese Verordnungen stammen natürlich nicht erst aus dem Beginn des 3. Jhs., sondern aus einer früheren Zeit, d. h. aus der Zeit des Kaisers Hadrian[96]. W. Langhammer schliesst sogar nicht aus, dass sie

---

[91] *Dig.* XXVII 1, 8: (1) Οἱ μέντοι ἀτίμως ἀποστρατευσάμενοι ὅμοιοι τοῖς μηδὲ στρατευσαμένοις νομίζονται, καὶ διὰ τοῦτο ὔυτε αὐτοὶ ἔχουσιν προνομίαν οὔτε τοῖς τούτων παισὶν πάλαι στρατιωταὶ ἐπίτροποι δοθέντες κατασχεθήσονται; (6) Ὁ γὰρ ἀτίμου τυχὼν ἀφέσεως οὐκ ἔχει ἀνάπαυσιν; (9) Γράψει δὲ καὶ Οὐλπιανὸς οὕτως „Sed ignominia missi ab urbicis plane tutelis excusabuntur, quia ingredi eis urbem non licet"; *Frag. Vat.* 177a: „Ab urbicis plane tutelis excusabuntur, quia ingredi eis urbem non licet". S. auch Neumann, *o.c.* (Anm. 1), Sp. 1604.

[92] *Dig.* XXVII 1, 8, 4: Ὁ δὲ ἐν τοῖς νυκτοφύλαξιν τοῖς ἐν Ῥώμῃ στρατευσάμενος ἐνιαυτοῦ μόνου ἔχει ἄφεσιν.

[93] S. oben, Anm. 88.

[94] *Dig.* XLIX 18, 1: „Veteranorum privilegium inter cetera etiam in delictis habet praerogativam, ut separentur a ceteris in poenis: nec ad bestias itaque veteranus datur, nec fustibus caeditur"; 18,3: „Veteranis et liberis veteranorum idem honor habetur, qui decurionibus. Igitur nec in metallum damnabuntur, nec in opus publicum, vel ad bestias, nec fustibus caeduntur". Vgl. auch Alföldy, *o.c.* (Anm. 73), S. 96; Renz, *o.c.* (Anm. 1), S. 147 f.; Jung, *o.c.* (Anm. 1), S. 1003 (die erste hier zitierte Verordnung wird jedoch von ihm nicht genannt).

[95] *Cod. Iust.* IX 47, 5: „Honor veteranis etiam in eo habitus est, ut liberi eorum usque ad primum dumtaxat gradum poena metalli vel operis publici non adficiantur, sed in insulam relegentur" (Verordnung Caracallas). Vgl. auch vorige Anmerkung.

[96] Wolff, *o.c.* (Anm. 1), S. 112.

von der Pflicht der Waisenversorgung ihrer ehemaligen Waffenkameraden bereits von Septimius Severus befreit[88]. Die Kinder der Veteranen sowie der *primipilarii* hatten überhaupt nicht das Privileg, von *tutela* befreit werden zu dürfen[89]. Im Falle der in den „Zivilzustand" mit *missio causaria* entsandten Veteranen, kann *excusatio* von *tutela* überhaupt nicht zugestanden haben; oder es konnte lebenslänglich sein, aber auch von einem bis zu vier Jahren dauern; alles war davon abhängig, wie lange die gegebene Person in der Einheit diente, bevor sie die *missio* verliehen bekam. Unter fünf Jahren Militärdienst bestand kein Recht auf irgendeine Immunität, ab fünf bis acht Jahren – ein Jahr Immunität, mehr als acht bis zu zwölf Jahren Dienstzeit – zwei Jahre Immunität, von zwölf bis sechzehn – drei Jahre, mehr als sechzehn Jahre Dienstzeit – vier Jahre Immunität; nach einer zwanzigjährigen Dienstzeit bestand das Recht, dieses Privileg bis zu seinem Lebensende geniessen zu dürfen. Denn solche Soldaten wurden genauso wie *milites* behandelt, die die ganze gesetzlich vorgesehene Dienstzeit abgeleistet haben[90]. Die Verleihung von *missio ignominiosa* bedeutete natürlich, ähnlich wie in anderen Fällen, dass man das Recht auf die Immunität von *tutela* verloren hat. Die Befreiung von der Pflicht

---

τῶν πάλαι στρατιωτών ἐν τῇ αὐτῇ χώρᾳ τῶν λοιπῶν ἰδιωτῶν εἶναι πιστευθήσονται (ibidem). Neumann, *o.c.* (Anm. 1), Sp. 1604, meint, dass es seit Septimius Severus geschehen konnte, was jedoch gar nicht der Wahrheit entsprechen muss – Modestinus kann ebenso gut sowohl das frühere Recht als auch die neueste Regelung zitiert haben. Ausserdem hat dieser Autor in seiner Abhandlung nicht alle Abschnitte des erwähnten Textes des Modestinus angeführt; er schreibt lediglich im allgemeinen von dem Zwang, die Kinder der Waffenkameraden durch die Veteranen in *tutela* nehmen zu müssen. Ein wenig anders wurde diese Frage in den sog. *Fragmenta Vaticana*, dargestellt, wo eine Notiz zu finden ist, dass die Veteranen nach der Verleihung von *honesta missio* eine lebenslängliche Immunität von *tutela* hatten – es werden hier keine Einschränkungen erwähnt; *Frag. Vat.* 140: „Veterani quoque post emerita stipendia missi honesta missione in perpetuum a tutelis vacant"; 177: „Veterani a reliquorum tutelis omnibus excusantur".

[88] *Dig.* XXVII 1, 9: „Si tribunus in cohortibus praetoriis permilitaverit, etiam collegarum filiorum tutela excusabitur beneficio divi Severi et Imperatoris nostri". S. Neumann, *o.c.* (Anm. 1), Sp. 1604.

[89] *Frag. Vat.* 143: „Neque autem primipilarium filii neque veteranorum a tutelis excusantur".

[90] *Dig.* XXVII 1, 8: (2) Ἔσθ' ὅτε δὲ οὐ πληροῦσί τινες τὸν τῆς στρατείας χρόνον καὶ ὅμως ἔχουσιν ἄφεσιν ἐπιτροπῶν κατὰ τὰ αὐτὰ τοῖς πληρώσασιν. Ὁ γὰρ εἰκοστὸν ἔτος τῆς στρατείας ὑπερβὰς ὅμοιος εἶναι πιστεύεται τῷ πληρώσαντι τὸν τῆς στρατείας χρόνον. (3) Ὁ δὲ ἐντὸς τούτων τῶν ἐτῶν ἀφεθεὶς οὐκ ἔχει διηνεκῆ τὴν ἐπὶ ταῖς ἐπιτροπαῖς ἀλειτουργησίαν, ἀλλὰ πρὸς χρόνον, ὥσπερ καὶ τῶν λοιπῶν πολιτικῶν λειτουργιῶν ἄφεσιν ἔχει. Ὁ μὲν γὰρ ἐντὸς πέντε ἐτῶν τῆς στρατείας ἀπολυθεὶς οὐδεμίαν ἑαυτῷ ἐκδικήσει ἀλειτουργησίαν, ὁ δὲ μετὰ ἑνὸς ἐνιαυτοῦ ἔχει ἀλειτουργησίαν, ὁ δὲ μετὰ ὀκτὼ διετείας, ὁ δὲ μετὰ δώδεκα τριετείας, ὁ δὲ μετὰ δεκαὲξ τετραετείας, ὁ δὲ μετὰ εἴκοσιν, ὡς προείπομεν, διηνεκῶς ἀπολυθήσεται. Ähnlich *Frag. Vat.* 177a: „Sed etsi non sint perfuncti stipendiis, tamen qui post annum vigesimum missi sunt, si missionem non ignominiosam acceperunt, excusantur". Der Satz ὥσπερ καὶ τῶν λοιπῶν πολιτικῶν λειτουργιῶν scheint zu suggerieren, dass jene Veteranen, die mit der *causaria missio* entlassen worden waren, auch bei anderen *munera civilia* lediglich eine zeitlich begrenzte Immunität hatten – so u. a. Wolff, *o.c.* (Anm. 1), S. 110; Neumann, *o.c.* (Anm. 1), Sp. 1603.

auch in die Zeit Octavians zu datieren wären[97]; dieses scheint uns jedoch wenig wahrscheinlich zu sein.

Seit der Zeit der Kaiser Hadrian und Antoninus Pius wurden die Veteranen von der Verpflichtung befreit, Schiffe bauen zu müssen. Diese Herrscher haben ausserdem verfügt, dass ehemalige Soldaten nicht gezwungen werden dürfen, als Steuereinnehmer zu arbeiten. Nur Veteranen, die in den lokalen *ordo decurionum* aufgenommen wurden, durften nicht diesen Vorzug für sich nutzen und waren gezwungen, was schon hier betont wurde, die auf ihnen lastenden Pflichten zu erfüllen[98].

Ausser genossenen Privilegien hatten die Veteranen auch gewisse Verpflichtungen zu erfüllen. Sie mussten sich z. B. am Strassenbau beteiligen; ihre Besitztümer konnten ebenfalls mit Steuern belegt werden, und der Staat durfte auch ihre Schiffe beschlagnahmen. Diese Nachrichten stammen von Ulpianus, der Reskripten anführt, die an die Veteranen Iulius Sossianus, Aelius Firmus und Antoninus Clarus gerichtet waren[99].

Die den Veteranen zugestandenen Privilegien wurden – wie es scheint – ab und zu gar nicht beachtet (siehe oben). Davon kann die Aufzeichnung des Gesprächs des Kaisers Konstantin des Grossen mit einer Gruppe ausgedienter Soldaten zeugen. Sie beschwerten sich vor ihrem Herrscher, dass sie keine Sonderprivilegien haben. Sie fragten im Zusammenhang damit, welchen Nutzen sie davon hätten, dass sie zu Veteranen gemacht worden seien[100]. Angesichts dessen hat Konstantin darauf alle *immunitates* der Veteranen bestätigt: Befreiung vom Pflichtdienst in den Munizipien und von den öffentlichen Arbeiten sowie von den *vectigalia*- und *proponenda*-Steuern[101]. Diese Privilegien wurden dann auch durch die späteren römischen Kaiser bestätigt[102].

---

[97] Langhammer, *o.c.* (Anm. 37), S. 38.

[98] *Dig.* XLIX 18, 5: „Veteranos Divus Antoninus cum patre suo rescripsit a navium fabrica excusari. (1) Sed et ab exactione tributorum habent immunitatem, hoc est ne exactores tributorum constituantur. (2) Sed veterani, qui passi sunt in ordinem legi, muneribus fungi coguntur". S. Renz, *o.c.* (Anm. 1), S. 146 sowie Anm. 96.

[99] *Dig.* XLIX 18, 4: „Viae sternendae immunitatem veteranos non habere Iulio Sossiano veterano rescripto est. Nam nec ab intributionibus, quae possessionibus fiunt, veteranos esse excusatos palam est. Sed et naves eorum angariari posse Aelio Firmo et Antonino Claro veteranis rescriptum est".

[100] *Cod. Theod.* VII 20, 2 (= *Cod. Iust.* XII 46, 1): „Idem Augustus [Konstantin, K.K.] cum introisset principia et salutatus esset a praefectis et tribunis et viris eminentissimis, adclamatum est: Auguste Constantine, dii te nobis servent: vestra salus nostra salus: vere dicimus, iurati dicimus. Adunati veterani exclamaverunt: Constantine Auguste, quo nos veteranos factos, si nullam indulgentiam habemus?"

[101] Ibidem: „Constantinus Augustus dixit: iam nunc munificentia mea omnibus veteranis id esse concessum perspicuum sit, ne quis eorum nullo munere civili neque in operibus publicis conveniatur neque in nulla conlatione neque a magistratibus neque vectigalibus. In quibuscumque nundinis interfuerint, nulla proponenda dare debebunt" (1. März 326 n. Chr.?). S. auch C. Pharr, *Text and Interpretation of the Theodosian Code 7,20,2*, AJPh LXVII 1946, S. 26 f.

[102] Vgl. *Cod. Theod.* VII 20, 9: „Imppp. Valentinianus, Valens et Gratianus Aaa. ad Dagalaifum magistrum militum: Remotis iniuriis iussimus veteranis nostris vel adgnatis licere emere vendere

Als ein sehr wichtiges Privileg kann die Verleihung des römischen Bürgerrechts an die Veteranen nach dem beendeten Militärdienst angesehen werden. Die Verleihung der römischen Staatsbürgerschaft nahm jedes Mal der Kaiser persönlich vor, und die Abschrift des kaiserlichen Gesetzes wurde jedem entlassenen Soldaten in Form des sog. Militärdiploms überreicht. Die Legionssoldaten bekamen in der Regel derartige Diplome nicht verliehen, denn sie waren von Geburt an römische Staatsbürger bzw. wurden diese automatisch im Augenblick, als sie in die Legion aufgenommen wurden. Empfänger der Diplome waren meistens Soldaten der Auxiliartruppen und anderer militärischer Einheiten des Imperium Romanum (Einheiten der Prätorianer, Stadtkohorten und Soldaten der römischen Flotte). Ausser der römischen Staatsbürgerschaft erhielt der Veteran auch das Recht, eine Frau zu ehelichen, die keinen Status des *civis Romanus* hatte (sog. *ius conubii*). Die Frau und die aus dieser Ehe geborenen Kinder wurden römische Staatsbürger, was Gaius in seinen *Institutionen* bestätigt hat[103]. Die Soldaten der Prätorianergarde und der *cohortes urbanae* erhielten Diplome, in denen ihnen ausschliesslich *ius conubii* garantiert wurde. Eine Verleihung der römischen Staatsbürgerschaft war in diesem Fall nicht notwendig, denn in diesen Einheiten dienten in der Regel nur *cives Romani*.

Die Aussicht, römische Staatsbürgerschaft zu erhalten, und folglich alle sich daraus ergebenden Vorteile, war ohne Zweifel eine Anziehungskraft, die zahlreiche Freiwillige in die römische Armee eintreten liess, besonders in der früheren Zeit, als die Verleihung der Staatsbürgerschaft eine seltene Erscheinung war. Die nach der Beendigung des Militärdienstes überreichten Diplome hatten für deren Besitzer einen enormen Wert und wurden sorgfältig aufbewahrt. Vielleicht diesem Umstand ist zu verdanken, dass ein Teil der ausgestellten Diplome bis heute erhalten geblieben ist und dass sie eine wertvolle Quelle zur Forschung über die Privilegien der Veteranen und über die Prozedur der Verleihung der römischen Staatsbürgerschaft in der Antike darstellen[104].

---

negotiari: quos secundum veterem consuetudinem parentum nostrorum ab omni munere universisque reditibus auri argentique, sed et portorii indemnes esse oportet“ (d. Jahr 366).

[103] Gaius, *Inst.* I 57: „Unde et veteranis qiubusdam concedi solet principalibus constitutionibus conubium cum his Latinis peregrinisve, quas primas post missionem uxores duxerint, qui ex eo matrimonio nascuntur, et cives Romani, et in potestate parentum fiunt“. S. Renz, *o.c.* (Anm. 1), S. 148.

[104] Die Literatur zur Problematik der sog. Militärdiplome ist sehr umfangreich. An dieser Stelle soll ein dicker Band unter dem Titel *Heer und Integrationspolitik* (*o.c.* [Anm. 1]) erwähnt werden, der Ertrag eines am 10.–14. Okt. 1984 in Passau abgehaltenen Kolloquiums ist, wo auch ältere Literatur zusammengestellt ist. Die bisher bekannten Diplome wurden im XVI Band des *CIL* von H. Nesselhauf (1936 und 1954) veröffentlicht; dann auch von M.M. Roxan in vier Bänden u. d. Titel *Roman Military Diplomas* (London 1978, 1985, 1994 und 2003). Neugefundene Diplome bzw. ihre Fragmente werden laufend z. B. in ZPE sowie *AE* veröffentlicht.

Gewisse Änderungen in der Form der Verleihung von Militärdiplomen an aus dem Dienst scheidenden Soldaten haben die Kaiser Konstantin der Grosse und Licinius im Jahre 311 eingeführt. Darüber informiert uns eine Bronzetafel – gefunden in den 30er Jahren des 20. Jhs. in Brigetio, die in der Wissenschaft als „Tafel von Brigetio" bezeichnet wird[105]. Bis jetzt bekamen die *milites* lediglich eine Kopie des Entlassungsdokumentes, das im übrigen an alle Soldaten der gegebenen Einheit gerichtet war; das Original blieb aber in Rom zur Aufbewahrung. Nach 311 sollte jeder mit *honesta* vel *causaria missio* entlassene Soldat das Originaldiplom erhalten, das nur für ihn persönlich bestimmt war[106]. Die Tafel von Brigetio garantierte auch gewisse Privilegien für Soldaten und Veteranen. Es handelte sich hier um die Befreiung von der Steuer für ihre Besitztümer (Befreiung für fünf *capita*) sowie von der Steuer für Warentransport (*portorium*). Dieses Privileg erfasste auch Veteranen, und zwar dann, wenn sie in der Armee 24 Jahre lang gedient haben. War die Dienstzeit in der Armee kürzer (aber nicht weniger als 20 Jahre) oder wenn man *missio causaria* bekam, so fiel die Befreiung ein wenig kleiner (zwei *capita*) aus. *Missio ignominiosa* bedeutete, ähnlich wie in früheren Verordnungen, dass man alle Privilegien verloren hat[107].

Ein äusserst interessantes Problem, das mit der Rechtsstellung der Veteranen im Imperium Romanum verbunden ist, stellt die Methode dar, wie die Veteranen ihre Testamente erstellt haben[108]. Wenn ein Veteran ein schriftliches Testament abfassen wollte, wurde er als Zivilperson betrachtet. Er musste sich also nach den Gesetzen des allgemeinen Rechtes richten, das für alle römischen Bürger bindend war[109]; er war u. a. verpflichtet, fünf (bzw. sieben) Zeugen zu stellen[110]. Er durfte zwar auf diese komplizierte Prozedur verzichten und sein Testament auf eine beliebige Art und Weise bekannt geben, aber dann war das Testament

---

[105] Vgl. *AE* 1937, 272; I. Paulovics, *La Table de Privilèges de Brigetio* (*A Szõnyi törvénytábla*), Budapest 1936; A. Passerini, *La tavola dei privilegi di Brigetio e i diplomi militari*, Athenaeum XX 1942, S. 121–126; K. Kraft, *Die Tafel von Brigetio und das Aufhören der Militärdiplome*, in: idem, *Gesammelte Aufsätze zur antiken Geschichte und Militärgeschichte*, Darmstadt 1973, S. 152–159; J.C. Mann, *„Honesta missio" and the Brigetio Table*, Hermes LXXXI 1953, S. 496–500.

[106] M. Wojciechowska, *Zasady zwalniania ze służby i nadawanie obywatelstwa rzymskiego żołnierzom wojsk cesarskich* (*Regeln für die Entlassung aus dem Militärdienst und Verleihung der römischen Staatsbürgerschaft an Soldaten des kaiserlichen Heeres*), Meander XXXIII 1978, S. 25 f.; Renz, *o.c.* (Anm. 1), S. 157.

[107] Renz, *o.c.* (Anm. 1), S. 156–158.

[108] Siehe die kritische Besprechung des Testamentes des Veteranen aus Fayum: O. Karlowa, *Das Testament des Veteranen Gaius Longinus Castor vom Jahre 189 n. Chr.*, Neue Heidelb. Jahrb. IV 1894, S. 189–204.

[109] *Inst. Iust.* II 11, 3: „Post missionem vero veterani vel extra castra si faciant adhuc militantes testamentum communi omnium civium Romanorum iure fecere debent".

[110] Die Zahl von fünf Zeugen gibt Gaius, *Inst.* II 104 an; die Zahl von sieben Leute wurde hingegen in *Institutionen* von Iustinian (II 10, 3) angegeben.

nur ein Jahr lang rechtskräftig; ausserdem musste das im Gebiet des Militärlagers vorgenommen werden[111]. Anders dagegen behandelte das römische Recht Soldaten im Dienst, die aufgrund ihrer mangelnden Erfahrung ihr Testament – wenigstens seit Trajan – auf eine beliebige Art und Weise erstellen durften[112]. Nach Beendigung ihres Militärdienstes – im Falle der *milites*, die mit *missio honesta* und *missio causaria* entlassen wurden – behielt das während des Dienstes erstellte Testament ohne jedwelche Einschränkungen seine Gültigkeit ein Jahr lang; *missio ignominiosa* bedeutete dagegen automatisch, dass das gemachte Testament seine Rechtsgültigkeit verlor[113].

Die Gesetzgebung sah ebenfalls vor, dass auch stumme oder taube Soldaten ihr Testament bekannt geben durften. Personen mit solchen Fehlern durften ihren letzten Willen vor der Verleihung von *missio causaria* und dem Verlassen des Heeres tun – natürlich in einer vereinfachten Form, so wie es andere Soldaten getan haben[114].

Soldaten, die noch unter der Vormundschaft ihres Vaters standen, wurden vom Kaiser Augustus berechtigt, rechtlich darüber verfügen zu dürfen, was sie während ihres Militärdienstes erworben haben (*peculium castrense*). Diese Verordnung wurde dann nacheinander von Nerva und Trajan bestätigt, und der Reskript Hadrians weitete sie dann auch auf Veteranen aus[115]. Nur *milites*, die aus der Einheit *ignominiae causa* entfernt wurden, durften das nicht tun. Denn es war ein Privileg für jene Presonen, die es sich verdient haben[116].

---

[111] *Inst. Iust.* II 11, 3: „Et quod in castris fecerint testamentum non communi iure, sed quomodo voluerint, post missionem intra annum tantum valebit".

[112] Gaius, *Inst.* II 109 (= *Inst. Iust.* II 11): „Sed haec diligens observatio in ordinandis testamentis militibus propter nimiam imperitiam constitutionibus principum remissa est: nam quamvis neque legitimum numerum testium adhibuerint, neque vendiderint familiam, neque nuncupaverint testamentum, recte nihilo minus testantur"; *Inst. Iust.* II 11, 1: „Plane de militum testamentis divus Traianus Statilio Severo ita rescripsit: Id privilegum, quod militantibus datum est, ut quoquo modo facta ab his testamenta rata sint [...]". S. auch *Dig.* XXIX 1, 24: „Divus Traianus Statilio Severo ita rescripsit: Id privilegum, quod militantibus datum est, ut quoquo modo facta ab his testamenta rata sint".

[113] *Dig.* XXIX 1, 21: „Quod constitutum est, ut testamentum militiae tempore factum etiam intra annum post missionem valeret, quantum ad verba eius ad eos dumtaxat qui mitti solent id beneficium pertinere existimavit"; 1, 26: „Testamenta eorum, qui ignominiae causa missi sunt, statim desinunt militari iure valere, quod anni spatium testamentis eorum, qui honestam vel causariam missionem meruerunt, tribuitur".

[114] *Dig.* XXIX 1, 4: „Iure militari surdum et mutum testamentum facere posse ante causariam missionem in numeris manentem placet".

[115] Paulus, *Sent.* III 4a, 3: „Filius familias, qui militavit, de castrensi peculio tam communi quam proprio iure testamentum facere potest"; *Inst. Iust.* II 12: „[...] et praecipue militibus qui in potestate parentum sunt, quibus de eo quod in castris adquisierint permissum est ex constitutionibus principum testamentum facere. Quod quidem initio tantum militantibus datum est tam ex auctoritate divi Augusti quam Nervae nec non optimi imperatoris Traiani postea vero subscriptione divi Hadriani etiam dimissis militiae, id est veteranis, concessum est".

[116] *Dig.* XXIX 1, 26: „Ius testandi de castrensi, quod filiis familias militantibus concessum est, ad eos, qui ignominiae causa missi sunt, non pertinet, quod hoc praemii loco merentibus tributum est".

Zusammenfassend kann man feststellen, dass die Veteranen bildeten im Imperium Romanum eine recht priviligierte Gruppe, die zahlreiche Privilegien geniessen konnte, darunter besonders Steuervergünstigungen, Befreiung von zahlreichen Verpflichtungen zu Gunsten des Staates und der Gemeinde, in der sie wohnten. Rechtlich waren sie den Dekurionen gleichgestellt – somit müssen sie zu höheren Schichten, zu *honestiores* im Imperium Romanum gerechnet werden[117]. Veteranen, die keine römische Staatsbürgerschaft hatten, erhielten das Bürgerrecht nach ihrer Entlassung aus der Armee. Dieses Privileg war ebenfalls für ihre nächste Familie vorgesehen. Wir dürfen wohl auch feststellen, dass die Veteranen eine Gesellschaftsgruppe darstellten, die eine grosse Bedeutung im Staat hatte, wenn ihnen soviel Platz in den Kodexen des römischen Rechts sowie in anderen historischen Quellen eingeräumt wurde. Mit Verleihung von zahlreichen Privilegien, besonders von finanziellen Entlastungen, wollten wohl die Kaiser die Gunst einer grossen Masse ausgedienter Soldaten gewinnen, deren ausgezeichnete militärische Ausbildung man immer im Fall einer Bedrohung von aussen ausnutzen konnte. In Rom wurden sie auch als militärische Reserve für die römische Armee betrachtet.

Das Bild der Situation der Veteranen, das sich aus der Analyse juristischer Texte ergibt, ist sicherlich ein idealisiertes Bild, ein Bild, das die Behörden in Rom sich gewünscht haben. Die Wirklichkeit muss ein bisschen anders ausgesehen haben. Es kam sicherlich vor – wie bereits erwähnt –, dass die zustehenden Privilegien ihnen nicht eingeräumt wurden, besonders in den vom Zentrum des Staates weit entfernten Provinzen. Daher kamen wahrscheinlich Beschwerden der Veteranen über die Beamten, wie z. B. jene, die im Kodex von Theodosius vorgebracht wird. Die Kaiser waren bemüht, solchen Fällen zu begegnen, indem sie mit einem neuen Rechtsakt die bisherigen Privilegien ehemaliger Soldaten bestätigten. Auf der anderen Seite kann man auch Fälle beobachten, dass Veteranen die ihnen zustehenden Privilegien nicht nutzen konnten und dass sie diese verloren, wenn sie sich den Räuberbanden anschlossen[118].

Adam-Mickiewicz-Universität Poznań

---

[117] Zu *honestiores* vgl. z. B. Alföldy, *o.c.* (Anm. 73), S. 94–114 (hier auch über Dekurionen, S. 111 f.)

[118] *Cod. Theod.* VII 20, 7: „Quosdam veteranos hoc nomine indignos latrocinia perpetrare conperimus". Vgl. auch *Cod. Iust.* XII 46, 3*:* „Veterani, qui ex neglegentia vitae neque rus colunt, neque aliquid honestum peragunt, sed latrociniis sese dederunt, veteranorum privilegiis exuti [...]".

Eos XCI 2004
ISSN 0012-7825

POSITION DES *CURATORES REGIONUM* DANS LA HIÉRARCHIE ADMINISTRATIVE DE LA VILLE DE ROME

Par

SEBASTIAN RUCIŃSKI

Au cours de son long règne, Auguste a introduit plusieurs réformes concernant l'organisation du pouvoir et l'administration de l'Empire. La Ville de Rome n'a pas été omise dans cette matière-là. Pour améliorer l'administration de cette grande métropole, au 7 av. J.-C., il a partagé la ville en 14 régions et des unités plus petites dites *vici*[1]. Le nombre de ces dernières, 256, nous est donné sous

---

[1] Suet. *Aug.* 30, 1: „Spatium urbis in regiones uicosque diuisit instituitque, ut illas annui magistratus sortito tuerentur, hos magistri e plebe cuiusque uiciniae lecti"; Cass. Dio LV 8, 6 suiv.: καὶ τὸ μεν τοῦ πυρὸς αἴτιον ἐς τοὺς χρεωφείλας ἀνεφέρετο, ὡς καὶ ἐπίτηδες αὐτὸ παρασκευάσαντας ἵν' ἀποκόψωσί τι τῶν χρεῶν, συχνὰ δόξαντες ἐξημιῶσθαι· ἔτυχον δὲ ἐκεῖνοι μὲν οὐδενός, οἱ δὲ δὴ στενωποὶ ἐπιμελητῶν τινων ἐκ τοῦ δήμου, οὓς καὶ στενωπάρχους καλοῦμεν καί σφισι καὶ τῇ ἐσθῆτι τῇ ἀρχικῇ καὶ ῥαβδούχοις δύο, ἐν αὐτοῖς τοῖς χωρίοις ὧν ἄρχωσιν, ἡμέραις τισὶ χρῆσθαι ἐδόθη, ἥ τε δουλεία ἡ τοῖς ἀγορανόμοις τῶν ἐμπιμπραμένων ἕνεκα συνοῦσα ἐπετράπη, καίτοι καὶ ἐκείνων καὶ τῶν δημάρχων τῶν τε στρατηγῶν πᾶσαν τὴν πόλιν, δεκατέσσαρα μέρη νεμηθεῖσαν, κλήρῳ προσταχθέντων ὃ καὶ νῦν γίγνεται. Cf. J. M a r q u a r d t, *Römische Staatsverwaltung*, vol. III, Leipzig 1885, pp. 204 suiv.; Th. M o m m s e n, *Römisches Staatsrecht*, vol. II, Leipzig ³1887, pp. 1036 suiv.; J.N. M a d v i g, *Verfassung und Verwaltung des römischen Staates*, vol. II, Leipzig 1882, p. 89; P. W i l l e m s, *Le Droit publique romain ou les institutions politiques de Rome depuis l'origine de la ville jusqu'à Justinien*, Louvain ⁵1883, p. 508; V. G a r d t h a u s e n, *Augustus und seine Zeit*, Leipzig 1891–1904, vol. I 2, pp. 927 et 943–945; vol. II 2, p. 541, n. 5; H. T h é d e n a t, *Regio*, dans: Ch. Daremberg, M.E. Saglio (éds.), *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Paris 1877–1919 [cité par: *DA*], vol. IV 2 (1911), pp. 818 suiv.; [P.] G r a f f u n d e r, *Regiones*, *RE* I A (1914), col. 482; F.M. D e R o b e r t i s, *La cura regionum urbis in periodo imperiale*, Athenaeum XIII 1935, pp. 172 suiv.; G. L u g l i, *I monumenti antichi di Roma e Suburbio. Supplemento un decennio di scoperte archeologiche*, vol. II, Roma 1940, pp. 1–14, 21–28; A. von G e r k a n, *Grenzen und Grössen der vierzehn Regionen Roms*, BJ CXLIX 1949, pp. 1–65 [= idem, *Von antiker Architektur und Topographie. Gesammelte Aufsätze*, hrsg. von E. Boehringer, Stuttgart 1959, pp. 393–430]; L. H o m o, *Rome impériale et l'urbanisme dans l'antiquité*, Paris 1951, pp. 75–90 (*regiones*), 109–117 (*vici*); G. N i e b l i n g, *Laribus Augustis Magistri Primi. Der Beginn des Compitalkultes der Lares und des Genius Augusti*, Historia V 1956, pp. 305–309; J. B l e i c k e n,

Vespasien par Pline[2]. Il a augmenté au cours de l'histoire de l'Empire à la suite de l'élargissement du champ de *pomerium* jusqu'aux 322 ou 323[3]. Cette division venait peut-être de l'organisation originelle contre l'incendie, avant la création d'un corps spécialisé de vigiles. Il s'est avéré très durable parce qu'il a perduré au moins jusqu'au Ve siècle ap. J.-C.

Dans le cadre de la nouvelle division administrative de la ville, l'administration des régions particulières de la ville a été confiée aux magistrats républicains au rang de sénateurs, c'est-à-dire aux tribuns de la plèbe, aux édiles et aux préteurs. Ils formaient tous un organe collectif responsable de la Rome entière[4]. Peut-être l'empereur a-t-il créé ici une *quasi* récompense pour avoir rétiré aux magistrats

---

vici magister, *RE* VIII A, 2 (1958), col. 2481; S. Panciera, *Tra epigrafia e topografia*, ArchClas XXII 1970, p. 140; idem, *Invigulantes pro vicinia*, dans: *Scritti storico-epigrafici in memoria di Marcello Zambelli*, Roma 1978, p. 319; C. Nicolet, *L'Inventaire du monde. Géographie et politique aux origines de l'Empire romaine*, Paris 1988, pp. 209 suiv.; A. Fraschetti, *Roma e il Principe*, Bari 1990, pp. 256–260, 265–268; J. Rüpke, *Les Archives des petits collèges. Le cas des vicomagistri*, dans: *La Mémoire Perdue. Recherches sur l'administration romaine*, Rome 1998 (Collection de l'École Française de Rome 243), p. 28; W. Eck, *Augustus' administrative Reformen: Pragmatismus oder systematisches Planen?*, AClass XXIX 1986, p. 113 [= idem, *Die Verwaltung des Römischen Reiches in der Hohen Kaiserzeit. Ausgewählte und erweiterte Beiträge*, hrsgg. von R. Frei-Stolba, M.A. Speidel, vol. I, Basel–Berlin 1995, p. 95]; O.F. Robinson, *Ancient Rome. City Planing and Administration*, London–New York 1992, pp. 9–11; D. Kienast, *Augustus. Prinzeps und Monarch*, Darmstadt [3]1999, p. 127; E. Lo Cascio, *Il princeps e il suo impero. Studi di storia amministrativa e finanziaria romana*, Bari 2000, pp. 19 suiv.; F. Coarelli, *Gli spazi della vita sociale*, dans: E. Lo Cascio (a cura di), *Roma imperiale. Una metropoli antica*, Roma 2000, pp. 233–235; A. Wallace-Hadrill, *Case e abitanti a Roma*, dans: ibidem, p. 196; F. Kolb, *Rom. Die Geschichte der Stadt in der Antike*, München [2]2002, pp. 510–513.

[2] Plin. *NH* III 66: „Ipsa [*scil.* Roma] dividitur in regiones XIIII, compita Larum CCLVI".

[3] Cf. Homo, *o.c.* (n. 1), pp. 109–117; Nicolet, *o.c.* (n. 1), p. 211; F. Coarelli, *La consistenza della città nel periodo imperiale: pomerium, vici, insulae*, dans: *La Rome Impériale. Démographie et logistique. Actes de la table ronde (Rome, 25 mars 1994)*, Rome 1997 (Collection de l'École Française de Rome 230), pp. 90–96; Wallace-Hadrill, *o.c.* (n. 1), pp. 197 suiv.

[4] Suet. *Aug.* 30, 1; Cass. Dio LV 8, 6 suiv.; Mommsen, *o.c.*, vol. II, pp. 238 (*praetores*), 329 (*tribuni plebis*), 516 suiv. (*aediles*), 1036; Madvig, *o.c.* (n. 1), vol. II, p. 90; Willems, *o.c.* (n. 1), p. 508; Thédenat, *o.c.* (n. 1), p. 819; Graffunder, *o.c.* (n. 1), col. 483; De Robertis, *Cura...* (n. 1), pp. 172 suiv.; Homo, *o.c.* (n. 1), pp. 131 suiv.; Bleicken, *o.c.* (n. 1), col. 2481; Panciera, *Tra epigrafia...* (n. 1), pp. 146 suiv.; idem, *Invigulantes...* (n. 1), p. 319; R.E.A. Palmer, *The Excusatio magisteri and the Administration of Rome under Commodus*, Athenaeum LII (LXII) 1974, p. 278; F. De Martino, *Storia della costituzione romana*, vol. IV 1, Napoli [2]1974, pp. 629, 631; R. Sablayrolles, *Libertinus Miles. Les Cohortes de Vigiles*, Rome 1996 (Collection de l'École Française de Rome 224), p. 122; A. Chastagnol, *Le Fonctionnement de la préfecture urbaine*, dans: *Rome Impériale...* (n. 3), p. 112; Rüpke, *o.c.* (n. 1), p. 34; Eck, *Augustus...* (n. 1), p. 113 [= idem, *Verwaltung...* (n. 1), vol. I, p. 95]; Robinson, *o.c.* (n. 1), p. 10; F. Nasti, *Note sulla politica filosenatoria di Alessandro Severo con particolare riferimento alla Historia Augusta*, AIIS XIII 1995–1996, p. 90; idem, *Curatores Regionum Urbis e il cursus honorum di C. Caelius Censorinus*, dans: *XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina, Roma, 18–24 settembre 1997*, vol. II, Roma 1999, p. 533; Kienast, *o.c.* (n. 1), p. 196; Kolb, *o.c.* (n. 1), p. 510.

républicains le pouvoir réel. C'était eux qui continuaient à administrer la ville bien que nommés en pratique par l'empereur[5]. Toute la *familia urbana* était soumise à ces fonctionnaires, y compris les magistrats qui se trouvaient à la

---

[5] Les inscriptions avec les tribuns de la plèbe – *CIL* VI 449 (Roma): „Laribus Aug(usti) et Genis Caesarum [Imp. Caes(aris) Domitiano Aug. co(n)s(ule) VIIII] | desig(nato) X p. p. permissu a anni camartis tr[ib. pleb. aediculam reg. I vici honoris] | et virtutis magistri anni LXXXXII a s[olo inpensa sua restituerunt] | C(aius) Iulius C(ai) l(ibertus) Zosimus M'. Birrius M'. l(ibertus) Hierus M'. B[irrius M'. l(ibertus) -----]" (83); *CIL* VI 450 cf. 30768 = *ILS* 3618 (Roma): „Laribus Augustis | Imp. Nervae Caesaris Traiani Aug(usti) Germ(anici) co(n)s(uli) II permissu Ti(berii) Allieni Sicini Quintiani tr. [pl.] | idem probavit aediculam regionis VI vico Portae Collinae vetustate | conlapsam a solo sua impensa restituerunt magistri anni CI | Ti(berius) Sicinius T[i(berii)] l(ibertus) Receptus A. Varro A. l(ibertus) Felix P(ublius) Vettius P(ublii) l(ibertus) Possidonius C(aius) Turranius C(ai) l(ibertus) Geni[alis]" (98–99); *CIL* VI 452; cf. p. 3005 = *ILS* 3620 (Roma): „[Laribus A]ugust(i) vici Iovis fagutal[is et | Genis Caesarum I]mp. Nerva divi Nervae f(ilius) Traian[o | Aug(usto) Germanico Dac]ico pont. max. trib. pot. XIII imp. VI [cos. V | permissu ------] Pollonis trib. pleb. aed. reg. III vetusta[te | dilapsam a solo ma]gistri anni CXXI sua inpensa restitu[er|unt - - - - - - -]phoebus A. Nonnius A. l(ibertus) Onesimus | [- - - - - - - - -]callistus L(ucius) Valerius L(ucii) l(ibertus) Eutychus" (109); les inscriptions avec les préteurs – *CIL* VI 451, cf. 30769 (Roma): „Laribus Augustis et Genis Caesarum | Imp. Caesari divi Nervae filio Nervae Traiano Aug. Germ. pontifici maximo trib. pot. IIII cos. III desi[g(nato) IIII] | permissu C(ai) Cassi Interamnani Pisibani Prisci praetoris aediculam reg(ionis) XIIII vici censori magistri anni CVI[I?] | vetustate dilapsam inpensa sua restituerunt idem pr. probavit | L(ucio) Roscio Aeliano Ti(berio) Claudi Sacerdotae co(n)s(ulibus) L(ucius) Cercenius L(ucii) lib(ertus) Hermes M(arcus) Livius C. lib(ertus) Donax dedic. | P(ublius) Rutilius P(ublii) f(ilius) Priscus L(ucius) Coranius L(ucii) l(ibertus) Evaristus IIII k. Ian." (100); *CIL* VI 453, cf. p. 3005 = *ILS* 3616 (Roma): „[Laribus] Aug. | aed. reg. I | [vi]co III Ararum | iussu C(aii) Ponti Faustini | Gratiani pr. | mag. fecerunt | Valerius Onesimus | L(ucius Pompeius Ev. Phrosyn | D. Granius Augustinus | Ti(berius) Claudius Hermes" (sous le règne de Trajan); *CIL* VI 760, cf. p. 3006 = *ILS* 3772 (Roma): „Spei Aug. Sacr. | Cn(eus) Geminius Cn(ei) l(ibertus) Nymphius | O. Granius Q(uintii) l(ibertus) Eutactus | A. Cornelius A. A. l(ibertus) Epagathus | A. Cornelius A. l(ibertus) Condidus | sua pec. d. d. | permissu T(itii) Catii Catullini | Sestl. Secundini pr. urb. reg. XII" (sans datation); et le texte en partie identique et en partie semblable dans: *CIL* VI 30837a–c (Roma); *AE* 1960, 64 = L. Moretti, *Vicus Cornicularius*, ArchClass X 1958, pp. 231–234: (a) „Laribus Augustis mag. reg. III vici cornicular[i] | ann. LXI aediculam vetustate vexatam et tectum eius | sua impensa refecerunt et marmorarunt | C(aius) Iulius Macareus M(arcus) Graecinius Cerullus | N. Graecinus Philetus M(arcus) Gavius Speratus | L(ucio) Iunio Gallione T(ito) Cutio Cilto co(n)s(ulibus)"; (b) „C(aius) Iulius Macareus [M(arcus) Graecinius Cerullus] | M(arcus) Graecinius Ph[iletus M(arcus) Gavius Speratus] | L(ucio) Iunio Gallione [T(ito) Cutio Cilto co(n)s(ulibus) ann. LXI]"; (c) „[vici cor]niculari | [reg. III mag.] basim d. s. d. | [-]us C(aius) Iulius Achorisius | [-]us Pterentius Faustus | [d. Haterio Agrippa C(aio) Su]lpicio Galba co(n)s(ulibus) ann. XXVII"; (d) „perm[iss]u T(itii) Sallieni Clementis pr(aetoris)" (parmi 53 et 55); *CIL* VI 826, cf. 30837 et p. 839 = *ILS* 4914 = *Fontes Iuris Romani Anteiustiniani*, vol. III, ed. V. Arangio-Ruiz, Florentiae 1943, p. 230, nº 75 (Roma): „Haec area intra hanc | definitionem copporum | clausa veribus et ara quae | est inferius dedicata est ab | Imp. Caesare Domitiano Aug(usto) | Germanico ex voto suscepto | quod diu erat neglectum nec | redditum incendiorum | arcendorum causa | quando urbs per novem dies | arsit Neronianis temporibus | hac lege dedicata est ne cui | liceat intra hos terminos | aedificium extruere manere | negotiari arborem ponere | aliud ve quid serere | et ut praetor cui haec regio | sorti obvenerit sacrum faciat | alius ve quis magistratus | Volcanalibus X k. Septembres | omnibus annis vitulo robeo

tête des *vicus* particuliers (*magistri vicorum* ou *vicomagistri*)[6]. De nombreuses inscriptions sur les autels érigés par *magistri vicorum* avec l'accord d'un tribun de la plèbe ou d'un préteur confirment ce dernier fait[7]. Cet état des choses s'est maintenu sûrement jusqu'au règne de l'empereur Trajan (98–117), parce que trois des inscriptions mentionnées ci-dessus, érigées par *magistri vicorum* avec l'approbation des magistrats républicains viennent des temps de son règne (l'une d'elles date de 100, et l'autre de 109)[8].

Sous le règne d'Hadrien (117–138), cette organisation a certainement été modifiée. L'inscription de la base capitoline de 136 énumérant six curateurs des Ière, X[e], XIIIe, XIIe et XIVe régions en est la preuve[9]. Ce texte montre que ces fonctions-là ont été confiées aux affranchis, ce qui les différencient de la période précédente où c'étaient des sénateurs qui les assumaient. D'anciens magistrats républicains existaient toujours bien évidemment mais il est difficile de dire

---

| et verre [f]ac(tis) precationisbus | infra script[is .....] || quod Imp(erator) Caesar Domitianus | Aug(ustus) Germanicus pont(ifex) max(imus) | constituit q[- - -] | fieri [- - - - -]" (sous le règne de Domitien); cf. Graffunder, *o.c.* (n. 1), col. 483; De Robertis, *Cura...* (n. 1), pp. 173–177; Homo, *o.c.* (n. 1), pp. 131 suiv.; A. Chastagnol, *Notes chronologiques sur l'Histoire Auguste et le Laterculus de Polemius Silvius*, Historia IV 1955, p. 185; Panciera, *Tra epigrafia...* (n. 1), p. 140; Sablayrolles, *o.c.* (n. 4), p. 26.

[6] Suet. *Aug.* 30, 1; Cass. Dio LV 8, 6 suiv.; cf. *Fasti Magistrorum Vici*, dans: *Inscriptiones Italiae*, curavit A. Degrassi, vol. XIII 2, Roma 1963, pp. 90–98; Mommsen, *o.c.* (n. 1), vol. II, pp. 1035 suiv.; Madvig, *o.c.* (n. 1), vol. II, p. 89; Willems, *o.c.* (n. 1), p. 508; Gardthausen, *o.c.* (n. 1), vol. I 2, p. 944; J.-P. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident*, Louvain 1895–1900, vol. I, p. 103; Thédenat, *o.c.* (n. 1), p. 819; Homo, *o.c.* (n. 1), pp. 132–134; Bleicken, *o.c.* (n. 1), coll. 2480–2483; A. Chastagnol, *La Préfecture Urbaine à Rome sous le Bas-Empire*, Paris 1960, p. 256; idem, *Fonctionnement...* (n. 4), p. 112; Panciera, *Tra epigrafia...* (n. 1), pp. 140 suiv.; Robinson, *o.c.* (n. 1), pp. 10 suiv.; Nicolet, *o.c.* (n. 1), p. 210; Rüpke, *o.c.* (n. 1), pp. 28 suiv.; Coarelli, *Spazi...* (n. 1), p. 235; cf. P. Huttunen, *The Social Strata in the Imperial City of Rome*, Oulu 1974, p. 95.

[7] Cf. n. 5.

[8] *CIL* VI 451, cf. 30769 (Roma) – 100; *CIL* VI 452; cf. p. 3005 = *ILS* 3620 (Roma) – 109; *CIL* VI 453, cf. p. 3005 = *ILS* 3616 (Roma) sous le règne de Trajan.

[9] *CIL* VI 975, cf. 31218, p. 3777 = *ILS* 6073 (Roma), *in lat. sin.* 1, 1–3: „Reg(io) I | cur(ator) | Curtius O. l(ibertus) Iucundus; *in lat. sin.* 1, 51–53: „Reg(io) X | cur(ator) | C(aius) Cornelius C(ai) l(ibertus) Encolpus"; *in lat. sin.* 2, 26–28: „Reg(io) XIII | cur(ator) | P(ublius) Caesius P(ubli) l(ibertus) Crescens"; *in lat. dex.* 1, 1–4: „Reg(io) XII | cur(ator) | L(ucius) Helv[idi]us L(ucii) l(ibertus) Bum[- - - - - - - -] | [-] Annius L(ucii) l(ibertus) Thre[- - -]cu[-]"; *in lat. dex.* 2, 6–8: „Reg(io) XIIII | cur(ator) | L(ucius) Lepidus L(ucii) l(ibertus) Montanus"; cf. Mommsen, *o.c.* (n. 1), vol. II, p. 1036; [E.] Kornemann, *Curatores*, *RE* IV 2 (1901), col. 1797; G. Mancini, *Curator*, dans: E. De Ruggiero, *Dizionario epigrafico di antichità romane*, vol. II 2, 1910, p. 1328; Graffunden, *o.c.* (n. 1), col. 483; De Robertis, *Cura...* (n. 1), p. 177; Homo, *o.c.* (n. 1), p. 139; Chastagnol, *Notes...* (n. 5), pp. 184 suiv.; idem, *Préfecture...* (n. 6), p. 256; idem, *Fonctionnement...* (n. 4), p. 114; Palmer, *o.c.* (n. 4), p. 277, n. 10; Robinson, *o.c.* (n. 1), p. 10; Nicolet, *o.c.* (n. 1), p. 211; Sablayrolles, *o.c.* (n. 4), p. 122; Rüpke, *o.c.* (n. 1), pp. 34–36 (la datation de la réforme – 135/136); Nasti, *Curatores...* (n. 4), p. 533.

comment les compétences ont été partagées entre ces premiers et les nouveaux curateurs qui comme nous pouvons le déviner appartenaient à l'administration impériale. Selon F.M. De Robertis, les nouveaux curateurs devaient assumer uniquement les fonctions d'un caractère policier, par contre, les fonctions prestigieuses devaient être réservées toujours aux tribuns de la plèbe, aux édiles et aux préteurs[10]. Pourtant, d'après S. Panciera, trois dédicaces élevées à la gloire de *Laribus Augusti* indiquent que les magistrats ont cessé d'assumer leurs fonctions antérieures à partir de 149, au moins. Ils ne sont pas présents dans les textes ci-dessus mentionnés en tant que magistrats qui contrôlent les régions particulières de la ville, ils ne délivrent pas non plus d'agréments pour ériger un autel[11].

On peut admettre qu'à la suite de la réforme d'Hadrien, on a placé à la tête de chaque région un ou deux magistrats impériaux nouvellement convoqués:

---

[10] De Robertis, *Cura...* (n. 1), pp. 180 suiv.

[11] Panciera, *Tra epigrafia...* (n. 1), pp. 138 suiv. = *AE* 1971, 33: „[Laribus Aug]ustis et Genis [Caesarum] permittente | [Imp(eratore) Caes(are) T(ito) Aelio Hadriano A]ntonio Aug(usto) Pio divi H[adriani fil(io)] divi Traiani Parthic[i nep(ote)] | [divi Nervae pronep(ote) pontific]e maximo tribunic(ia) po[test(ate) XII im]p(eratore) II co(n)s(ule) IIII p(atre) p(atriae) | [aediculam reg(ionis) - - vici - - vetus]tate dilapsam a solo pecun[ia sua refecerun]t ii qui infra script[i sunt] | [magistri ann - - : - - - - -Co]ll(ina tribu) Sabinus Ti(iberius) Claudius Ti(berii) lib(ertus) Tro[- - - -]cessus M(arcus) Aquilius M(arci) et L(ucii) l(ibertus) Euty[- -] | [- - - - - per - - -con]cordem praef(ectum) vigil(um) [dedic(ata) - - - Fe]bruar. Q(uintus) Sentius Q(uinti) l(ibertus) Or[- -] | [- - - - - Ser(vio) Cornelio Or]fito Q(uinto) Pompeio [- -Sosio P]risco co(n)s(ulibus) Q(uintus) Iulius Q(uinti) f(ilius) Fab(ia tribu) [- -]" (149); *CIL* VI 30960 = *EE* IV 746 = *ILS* 3621 (Roma): „Laribus Aug(ustis) et [Genio] | [Im]p(eratoris) Caes(aris) M(arci) Aureli Alexandri Pii Felic[is Aug(usti) pont(ificis) max(imi) trib(unicia) pot(estate) II co(n)s(ulis) p(atris) p(atriae)] | aediculam reg(ionis) VIII vico Vestae v[etustate conlapsam] | a solo pecunia sua restituer[unt magistri anni CCXXX ? - - - -]|nius Pius L(ucius) Calpurnius Felix [- - - - - - - - per] | C(aium) Iulium Paternum praef(ectum) vigil(um) em[- - - - - L(ucio) Mario Maximo II] | L(ucio) Roscio Ael[iano co(n)s(ulibus)] | curantibus M(arco) Servilio Prisco et M(arco) Serv[ilio - - - - -]" (223); *CIL* VI 30961 (Roma): „[La]ribus A[ugustis et Genio] | [Imp(eratoris) Caesaris M(arci)] Aurelli Se[veri Alexandri Pii Fel(icis) Augusti] | [pontificis maxi]mi trib(unicia) po[test(ate) - - co(n)s(ulibus) – p(atris) p(atriae) aediculam] | [reg(ionis) – vico -] ruina dilapsa[m a solo restituer(unt) magistri] | [anni – qui infra s]cripti sunt M(arcus) Ae[- - - - -] | [- - - - -]allus M(arcus) Aemilius [- - - -] | [- - - - -] VI kal(endas) I[- - - - - -]" (223); *AE* 1946, 189 = *AE* 1949, 170: „[Laribus Aug(ustis) Imp(eratoris) L(ucii) Sep]timi Severi Pii Pertinacis Aug(usti) Arabic[i Adiab(enici) Parth(ici) Max(imi) pont(ificis) max(imi) trib(unicia) pot(estate) XIII (vel XVI) co(n)s(ulis) III p(atris) p(atriae)] | [et Imp(eratoris) Caesaris M(arci) Au]relli Antonini Pii Felicis Aug(usti) P[arthici Max(imi) trib(unicia) pot(estate) VIII (vel XI) co(n)s(ulis) II (vel III) p(atris) p(atriae) | [aediculam regionis I vico] Honoris et Virtutis vetustate collapsam ex [fundamento sua impensa restituerunt magistri anni CCXIV (vel CCVII) qui infra script]i sunt M(arcus) Servilius Crispus sen(ior) M(arcus) Servilius Crisp[us iun(ior) - - - -] | [de]dic(ata) III id(us) Mart(ias) per Cn(eum) Rust[i]um Rufinum pr(aefectum) vig(ilum) e(minentissimum) v(irum) Imp(eratore) Caes(are) M(arco) Aurelio A[ntonino II (vel III) P(ublio) Septimio Geta Caes(are) (II ?) co(n)s(ulibus)]"; cf. Rüpke, *o.c.* (n. 1), p. 34.

curatores regionum au lieu d'anciens magistraux républicains. La question n'est pourtant pas aussi simple qu'on ne le croit. L. Homo est d'avis que les fonctionnaires républicains ont été remplacés tout d'abord (à un moment inconnu précisement, mais avant le règne d'Hadrien) par *procuratores a regionibus urbis*, issus d'équites ou d'affranchis et plus tard, sous le règne d'Hadrien, les *curatores regionum* ont été introduits à leurs places[12]. L. Homo a pourtant confondu deux choses: les procurateurs *a regionibus urbis* originaires d'esclaves[13], ou d'affranchis[14], certainement impériaux, avec les procurateurs *regionum sacrae urbis,* connus aux temps de Commode, au rang d'équites et appartenant à un groupe de *sexagenarii*[15]. H.-G. Pflaum considère que ces derniers procurateurs étaient subordonnés au préfet de la Ville et s'occupaient des routes de Rome[16].

S. Panciera a présenté une autre thèse. Selon lui, les nouveaux curateurs, issus d'affranchis n'ont pas obtenu la fonction de magistrats républicains. Cette position a été occupée, en partie par le sénat, et avant tout, par l'empereur[17]. Ce dernier n'a évidemment pas pu toujours assumer les fonctions de contrôle des régions et des *magistri vicorum* directement, il y avait sans doute des degrés intermédiaires[18]. Il résulte de la lecture des inscriptions citées plus haut que le préfet des vigiles jouait le rôle d'intermédiare entre les *magistri vicorum* et l'empereur[19].

La subordination des curateurs était par contre un peu différente. En lisant la biographie de l'empereur Marc Aurèle (161–180) incluse dans *Historia Augusta*, on a l'impression que les curateurs ont été subordonnés par cet empereur au

---

[12] H o m o, *o.c.* (n. 1), pp. 138 suiv.; cf. O. H i r s c h f e l d, *Die kaiserlischen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, Berlin ²1905, p. 260, n. 2; K o r n e m a n n, *o.c.* (n. 9), col. 1797; T h é d e n a t, *o.c.* (n. 1), p. 820.

[13] *CIL* VI 4019, 4020a, 4022, 4023 (Roma).

[14] *CIL* VI 4017, 4021, 8685 (Roma).

[15] *CIL* VIII 18909 = *ILS* 9017 (Thibili); *CIL* XIV 2922 = *ILS* 1420 (Praeneste); H.-G. P f l a u m, *Les Procurateurs équestres sous le Haut-Empire Romain*, Paris 1950, p. 73.

[16] P f l a u m, *Procurateurs...* (n. 15), pp. 79, 81, 233, 273, 325; i d e m, *Les Carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire Romain*, Paris 1960, vol. I, pp. 495–500, n° 183; vol. II, pp. 727–732. Sur la préfecture de la Ville voir P.-E. V i g n e a u x, *Essai sur l'histoire de la Praefectura Urbis à Rome*, Paris 1896; G. V i t u c c i, *Ricerche sulla Praefectura Urbi in età imperiale (sec. I–III)*, Roma 1956; C h a s t a g n o l, *Préfecture...* (n. 6); E. S a c h e r s, *Prafectus urbi*, *RE* XXII 2 (1954), coll. 2502–2534; R. C a g n a t, *Praefectus urbi*, *DA* IV 1 (1896), pp. 619–621; M o m m s e n, *o.c.* (n. 1), vol. II, pp. 1059–1069; D e M a r t i n o, *o.c.* (n. 4), vol. IV 1, pp. 641–647.

[17] P a n c i e r a, *Tra epigrafia...* (n. 1), pp. 150 suiv.; cf. D e M a r t i n o, *o.c.* (n. 4), vol. IV 1, p. 631.

[18] R ü p k e, *o.c.* (n. 1), p. 35.

[19] P a n c i e r a, *Tra epigrafia...* (n. 1), pp. 138 suiv. = *AE* 1971, 33; *CIL* VI 30960 = *EE* IV 746 = *ILS* 3621 (Roma); *CIL* VI 30961 (Roma); *AE* 1946, 189 = *AE* 1949, 170; cf. P a n c i e r a, *Tra epigrafia...* (n. 1), pp. 150 suiv.

préfet de la Ville[20]. Malheureusement, ce texte n'est pas précis parce qu'il mentionne les curateurs des régions et des routes (*curatores regionum ac viarum*). On ne sait pas exactement quel magistrat se cache sous cette notion. Il y a quatre possibilités:

a) seulement les *curatores regionum* dans la ville de Rome;

b) seulement les *curatores viarum*, c'est-à-dire les magistrats s'occupant des routes sur le territoire de l'Italie[21];

c) les *curatores regionum* et les *curatores viarum* indépendamment;

d) un hybride peu connu qui unit la fonction et le titre des offices des points (a) et (b)[21a].

La première solution (point a) semble être la plus logique si l'on prend en considération les compétences du préfet de la Ville qui surtout dans le cadre des affaires administratives (avant tout le maintien de l'ordre public) étaient limitées en principe à la Ville elle-même. En comprenant ainsi cette notion, il faudrait admettre que les mots *ac viarum* réflètent uniquement le fait que les curateurs des régions étaient responsables de l'état des rues dans leur région. A. Chastagnol admet cette solution, précisant qu'elle se rapporte à la deuxième moitié du IVe siècle[22]. Il n'en y a aucune preuve. La troisième solution (point c) est aussi probable. *Historia Augusta* parle dans cet extrait de la juridiction pénale des curateurs en question et du préfet de la Ville. Il est donc possible que les curateurs des régions de Rome et les curateurs des routes de toute l'Italie, indépendamment les uns des autres pouvaient transmettre les affaires pénales au préfet urbain. Les deux autres solutions sont beaucoup moins probables. La subordination, même seulement dans le domaine de juridiction pénale, au préfet de la Ville des curateurs des routes, n'aurait pas eu de grand sens. À part cela, d'où viendrait dans ce cas-là, le titre étrange de ces magistrats dans *Historia Augusta*. En ce qui concerne la quatrième solution (point d), nous ne savons rien

---

[20] *HA Marc.* 11, 9: „dedit praeterea curatoribus regionum ac viarum potestatem, ut vel punirent, vel ad praefectum urbi puniendos remitterent eos, qui ultra vectigalia quicquam ab aliquo exegissent"; Willems, *o.c.* (n. 1), p. 509; De Robertis, *Cura...* (n. 1), p. 183, n. 2; idem, *La repressione penale nella circoscrizione dell'urbe (Il praefectus urbi e le autorità concorrenti)*, dans: idem, *Scritti vari*, vol. III: *Diritto penale romano*, Bari 1987, pp. 54 suiv.; Palmer, *o.c.* (n. 4), p. 276; K.-P. Johne, *Kaiserbiographie und Senatsaristokratie. Untersuchungen zur Datierung und sozialen Herkunft der Historia Augusta*, Berlin 1976 (Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike 15), p. 129; W. Eck, *Die staatliche Organisation Italiens in der hohen Kaiserzeit*, München 1979, pp. 62 suiv., 180.

[21] Ph.C. Ertman, *Curatores Viarum: A Study of the Superintendents of Highways in Ancient Rome*, Diss. State University of New York at Buffalo 1976, pp. 84–86; Eck, *Staatliche Organisation...* (n. 20), pp. 62 suiv.; idem, *Cura viarum und cura operum publicorum als kollegiale Ämter im frühen Prinzipat*, Klio LXXIV 1992, pp. 237–245 [= idem, *Die Verwaltung...* (n. 1), vol. I, pp. 281–293]; cf. De Martino, *o.c.* (n. 4), vol. IV 1, pp. 658–660.

[21a] De Robertis, *Repressione...* (n. 20), p. 54.

[22] Chastagnol, *Préfecture...* (n. 6), pp. 257, 337; cf. Johne, *o.c.* (n. 20), p. 129.

sur l'existence d'un office qui unirait les fonctions des curateurs des régions et celles des curateurs des routes en Italie[23]. Il paraît alors qu'il faut comprendre la phrase de l'auteur de *Historia Augusta* comme celle qui se rapporte, au moins en partie, aux curateurs des régions particulières de Rome et le titre atypique de ces magistrats est l'effet de l'erreur de l'auteur de l'ouvrage en question.

On peut donc admettre qu'au milieu du IIe siècle, la hiérarchie des offices a été formée dans l'administration de Rome. Les *curatores regionum* étaient soumis au préfet de la Ville, et les *magistri vicorum*, au préfet des vigiles[24]. Si nous y ajoutons encore le fait qu'à partir du règne de l'empereur Antonin le Pieux (138–161), le préfet des vigiles probablement a été aussi soumis au préfet de la Ville, alors ce dernier magistrat devient le principal magistrat responsable des affaires de la ville de Rome.

Une modification partielle de cet état des choses devrait avoir lieu seulement dans la première moitié du IIIe siècle. Selon *Historia Augusta,* l'empereur Alexandre Sévère (222–235) a convoqué quatorze curateurs de Rome au rang consulaire soumis au préfet de la Ville qui coopéraient avec lui dans toutes les affaires concernant la capitale[25]. Rien de plus simple alors qu'admettre que cet empereur a remplacé les curateurs d'un rang social inférieur, convoqué sous Hadrien, par les curateurs issus de *consulares*.

A. Chastagnol a contesté cette thèse et il a indiqué quelques points peu clairs de cet extrait[26]. Selon ce chercheur, il n'y a aucune preuve que dans le texte traité, sous le nom de *curatores urbi,* il faut voir les successeurs d'anciens *curatores regionum*. Le texte antique parle de la création d'un collège des curateurs de la Ville et non pas de la transformation d'un organe déjà existant. Il n'y a non plus aucune preuve épigraphique qui confirmerait cette fonction. C'est étrange parce qu'il s'agissait des ex-consuls, c'est-à-dire des personnes dont les carrières sont le plus souvent citées dans les sources épigraphiques. On pourrait pardonner cet

---

[23] Eck, *Staatliche Organisation...* (n. 20), pp. 62 suiv.; cf. De Robertis, *Cura...* (n. 1), p. 182.

[24] Paul. (*l. s. de off. praef. vig.*) *Dig.* I 15, 3, 2: Vigneaux, *o.c.* (n. 16), pp. 69, 113; Homo, *o.c.* (n. 1), p. 141; Chastagnol, *Préfecture...* (n. 6), p. VI, n. 4 et p. 258; *contra* Sablayrolles, *o.c.* (n. 4), p. 101.

[25] *HA Alex. Sev.* 33, 1: „Fecit Romae curatores urbis quattuordecim, sed ex consulibus viros, quos audire negotia urbana cum praefecto <ur>bis iussit, ita ut omnes aut[em] magna pars adessent, cum acta fierent"; Mommsen, *o.c.* (n. 1), vol. II, p. 1061; Cagnat, *o.c.* (n. 16), p. 619; Kornemann, *o.c.* (n. 9), coll. 1797 suiv.; Thédenat, *o.c.* (n. 1), p. 820; De Robertis, *Cura...* (n. 1), pp. 183–186; Homo, *o.c.* (n. 1), pp. 139 suiv.; Sachers, *o.c.* (n. 16), col. 2513; Palmer, *o.c.* (n. 4), p. 277, n. 10; Johne, *o.c.* (n. 20), pp. 131 suiv.; F. Coarelli, *La situazione edilizia di Roma sotto Severo Alessandro*, dans: *L'Urbs. Espace urbain et histoire (Ier siècle av. J.-C. – IIIe siècle ap. J.-C.). Actes du colloque international organisé par le Centre national de la recherche scientifique et l'École française de Rome (Rome, 8–12 mai 1985)*, Rome 1987, p. 443; Robinson, *o.c.* (n. 1), p. 10.

[26] Chastagnol, *Notes...* (n. 5), pp. 184–188.

état des choses aux curateurs issus de basses couches sociales auxquelles, sans aucun doute, les affranchis appartenaient[27]. Les sources d'un caractère littéraire ou juridique du IVe siècle, comme par exemple l'ouvrage d'Ammien Marcellin, ou les *Relationes* de Symmachus, ne mentionnent pas directement les curateurs de Rome, bien qu'elles parlent souvent des événements survenus dans la capitale. D'après A. Chastagnol l'inscription mentionnée ci-dessus dans *Historia Augusta* est complètement anachronique parce qu'elle transpose l'état des choses de IVe siècle aux temps antérieurs[28].

Selon F. Nasti, on peut contester l'argument le plus important d'A. Chastagnol se basant sur le silence des sources. Ce premier auteur dit qu'il y a quatre inscriptions, malheureusement endommagées, qu'on peut lire de la manière qui confirme, au moins partiellement, la version de *Historia Augusta*. La première inscription vient de Rome et date du milieu du IVe siècle, au moins, bien qu'il ne soit pas facile de la dater[29]. La deuxième inscription a été trouvée entre Naples et Capoue et elle représente *cursus honorum* de C. Caelius Censorinus[30]. L'inscription a été créée sous Constantin et l'analyse précise de la carrière du sénateur ci-dessus mentionné, a permis d'établir les années de l'office du curateur de la VIIe région de Rome entre 320 et 322[31]. La troisième inscription date du début du IVe siècle[32]. La quatrième inscription est la plus importante parce qu'elle se rapporte peut-être à Virius Lupus, préfet de la Ville dans les années 278–280[33]. Admettant que cette identification est juste, on peut dater la fonction de curateur Virius Lupus entre le premier consulat (entre 256 et 259) et la préfecture de la Ville, n'oubliant pourtant pas que la fonction du curateur

---

[27] I d e m, *Préfecture*... (n. 6), pp. 256 suiv.

[28] J o h n e, *o.c.* (n. 20), p. 132; R. S y m e, *Propaganda in the Historia Augusta*, Latomus XXXVII 1978, pp. 180–182 [= idem, *Historia Augusta Papers*, Oxford 1983, pp. 117–119]; cf. S. P a n c i e r a, *Ancora tra epigrafia e topografia*, dans: *L'Urbs. Espace urbain*... (n. 25), p. 79.

[29] *CIL* VI 31958 (Roma): „Curatori r(egionum) III Basilico in Pace vixit an(ni) XLIIII m. v."

[30] *CIL* X 3732 = *ILS* 1216 (vico Grumo inter Neapolim et Capuam): „C(aio) Caelio Censori|no v(iro) c(larissimo) p[r]a[et(ori) ca]ndi|dato con[s(uli) c]ur(atori) viae | Latinae cu[r(atori)] re[g(ionis)] VII | cur(atori) splendidae Car|thagin(is) comiti D(omini) n(ostri) | Constantini Maximi Aug(usti) | et exactori auri et argen|ti provinciarum III cons(ulari) Camp(aniae) aucta | in melius civitatae sua et refor|mata ordo populusque Atel|lanus | l(oco) d(ato) s(enatus) c(onsulto)".

[31] N a s t i, *Curatores*... (n. 4), p. 536 suiv.; cf. i d e m, *Note*... (n. 4), p. 92; A.H.M. J o n e s, J.R. M a r t i n d a l e, J. M o r r i s, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. I, Cambridge 1971 (cité par: *PLRE*), s.v. *Censorinus 2*, p. 196.

[32] *EE* VIII 477 = *AE* 1973, 136 (Capua): „[Hil?]arii | [. Eg]natio Caeci|[lio A]ntistio Luce|[rino] v(iro) c(larissimo) q(uaestori) q(andidato?) pr(aetori) | [k(andidato)? co]nsuli cur(atori) | [sacr]ae urbis | [reg(ionis) II?] cur(atori) reip(ublicae) | [Capuensium?]"; cf. *PIR*^{2} E 15; *PLRE*, vol. I, p. 515.

[33] *CIL* XIV 2078 = *ILS* 1209 (Lavinium): „[- - -]an[- - -] | [L]upo [c(larissimo) v(iro)] con[s]u|[l]ari sa[cr]ae urbis | [reg]ionis II et cur(atori) | Laurentum Lavin(atium) | Val(erius) Commagenus | Pullaenius Martialis | Aelius Benedictus | Aemilius Eutycianus | Aur(elius) Fortunius

Laurentium Laviniatium doit s'y insérer. F. Nasti considère qu'il s'agit des années 260–265[34], et en tous cas, de l'année 278 au plus tard.

Il en résulte que les curateurs des régions de Rome, issus de *consulares*, étaient connus bien avant la fin du IVe siècle. L'année 223 est la date *post quem* et les inscriptions les plus importantes qui confirment l'existence de l'ancien ordre viennent justement de cette année-là. Plus tard, peut-être déjà sous Alexandre Sévère, de nouveaux curateurs, désignés parmi les sénateurs apparaissent. F. Nasti est d'avis qu'il n'y a pas d'obstacles pour constater à la base des inscriptions mentionnées plus haut que la réforme en question a été introduite seulement dans la deuxième moitié du IIIe siècle. Attribuer la réforme à Alexandre Sévère était une action dépourvue de fondement historique qui cache le vrai auteur, moins populaire Galien (253–268), Aurélien (270–275), ou éventuellement Probe (276–282)[35].

Il semble que l'ordre établi au IIIe siècle a duré tout au long du IVe siècle. La notion de curateur urbain apparaît aussi dans *Notitia Urbis Constantinopolitanae*, créée au début du Ve siècle. Bien que ce texte se rapporte à Constantinople, on peut pourtant admettre que l'organisation de Rome était analogique à cette époque-là. Selon ce document, dans chacune des quatorze régions, il y avait un curateur. Il était soumis au préfet de la Ville et avait à sa disposition un internonce public (à cette période-là, il s'appelait *vernaculus* ou *internuntius*). *Notitia* dit que le curateur était le chef de la région qui coordinait la protection de l'ordre public dans la région donnée[36]. On peut en plus retrouver ces curateurs dans

---

| Caesius Dulcitius vv(iri) ee(gregii) | patrono dignissimo curr(averunt) | [- - -]r". Sur la préfecture de la Ville de Virius Lupus (278–280) voir *Chronographus anni CCCLIII* (dans: *Monumenta Germaniae Historica, Avctores Antiqvissimi*, vol. IX: *Chronica Minora saec. IV, V, VI, VII*, ed. Th. Mommsen, vol. I, Berolini 1892, pp. 13–196), p. 66; *CIL* VI 41235 = 31775, cf. p. 3805 = *ILS* 1210 (Roma); G. Tomassetti, *Note sui prefetti di Roma*, dans: D. *Camparetti* (dir.), *Museo Italiano di Antichità Classica*, vol. III 1, Firenze 1888, col. 57; P. Lambrechts, *La Composition du sénat romain de Septime Sévère a Dioclétien (193–284)*, Budapest 1937 (Dissertationes Pannonicae Musei Nationalis Hungarici, ser. 1, fasc. 8), p. 75, n° 1113; G. Barbieri, *L'Albo Senatorio da Settimo Severo a Carino (193–285),* Roma 1952, p. 317, n° 1762; *PLRE*, vol. I, s.v. *Lupus 5*, p. 522; M. Christol, *Essai sur l'évolution des carrières sénatoriales dans la seconde moitié du IIIe siècle ap. J.-C.*, Paris 1986, pp. 263–270, n° 62.

[34] Nasti, *Note...* (n. 4), p. 92; idem, *Curatores...* (n. 4), pp. 539 suiv.

[35] Idem, *Note...* (n. 4), p. 92; idem, *Curatores...* (n. 4), p. 542.

[36] *Notitia Urbis Constantinopolitanae* (dans: *Notitia Dignitatum, accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Prouinciarum*, ed. O. Seeck, Berolini 1876, pp. 229–243) II 21 suiv.: „Curatorem unum, qui totius regionis sollicitudinem gerat"; aussi XVI 20 et 44: „Habet ergo urbs Constantinopolitana: [...] Curatores tredecim"; et pour les toutes régions: „Curatorem unum" – III 19, IV 19, V 22, VI 28, VII 19, VIII 24, IX 18, X 17, XI 22, XII 20, XIII 20, XIV 20, II 23–24: „Vernaculum unum, uelut servum in omnibus et internuntium regionis"; XVI 20 et 45: „Habet ergo urbs Constantinopolitana: [...] Vernaculos quattuordecim"; et pour les toutes régions: „Vernaculum unum" – III 20, IV 20, V 23, VI 29, VII 20, VIII 25, IX 19, X 18, XI 23, XII 21, XIII 21, XIV 21.

deux constitutions impériales concernant aussi Constantinople où ces magistrats portent le nom de *irenarchae* ou *optiones regionum*[37]. Les bréviaires antiques tardifs[38] ainsi que les documents officiels conservés dans *Collectio Avellana*, où les curateurs sont désignés comme *proceres*, *priores* ou *primates regionum*, indiquent l'existence d'une fonction pareille à Rome[39]. Ils sont aussi mentionnés dans les actes du martyre de Saint-Sébastien datant du Ve ou du VIe siècle, dans lesquels le chrétien arrêté est conduit *ad patronum regionis*[40].

Il semble que les compétences des curateurs de Bas-Empire avaient un carractère général. Ils étaient suppléants du préfet de la Ville dans leur région et co-décidaient avec lui de toutes les affaires les plus importantes de Rome[41]. Ils divulguaient publiquement aussi les décisions officielles dont la fonction de

---

[37] *Cod. Theod.* VIII 7, 21: „Irenarchas quoque et actuarios, et cornicularios tam classium urbis Constantinopolitanae" (22 juin 426); VIII 7, 22: „Actuarios quoque thymelae et equorum currulium, suarios etiam et optiones per omnes regiones urbis Constantinopolitanae" (1 juin 426); cf. *Cod. Iust.* X 1, 9: „super irenarcho et optione omni antiqua consuetudine observanda" (420); cf. Chastagnol, *Préfecture...* (n. 6), p. 258.

[38] *Curiosum* et *Notitia Urbis Romae* (dans: *Libellus de regionibus urbis Romae*, rec. A. Nordh, Lundae 1949, pp. 69–106), p. 74, 10: „Curat. II" (dans *Curiosum*); „Curatores II" (dans *Notitia*); p. 104, 19: „Curat. XXVIIII" (dans *Curiosum*); „Curatores XXVIIII" (dans *Notitia*); et pp. 75, 20; 77, 6; 79, 7; 80, 13; 82, 5 (seulement *Notitia*); 83, 14; 86, 4; 88, 15; 90, 11; 92, 1; 93, 9; 95, 1; 96, 18.

[39] *Collectio Avellana* (*Epistulae imperatorum pontificum aliorum inde ab a. CCCLXVII usque ad a. DLIII datae Avellana quae dicitur collectio*, rec. O. Guenther, vol. I–II, Pragae–Vindobonae–Lipsiae 1895–1898, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 35) XIV 3: „admonui etiam corporatos, officio quoque interminatus sum ac maiores deterrui regionum, ne quis quietatem urbis vestrae perturbare temperaret"; XXI 3: „monemus sane, ut regionum primatibus evocatis disciplinae publicae quietique prospicias; quibus decretorum nostrorum praecepta iubeas aperiri, ne quis scilicet ullum tumultum neque seditionem audeat commovere, quam si quis insana persuasione conciverit, non in eos tantum, qui in perturbatione fuerint deprehensi, sed in regionum quoque priores intellegant vindicandum"; XXXI 6: „primates vero regionum nisi spiritum plebis inconditae domuerint et frenarint, sciant se raptos ultimo iudicio esse subdendos"; XXXII 3: „verum habito tractu cum proceribus omnibus officiis destinatis ut pelleretur iniunctum est"; XXXII 4: „tamen salva excellentia vestra irrumpentibus pluribus corporatis et maioribus regionum, qui praeceptis imperialibus serviunt de eadem ecclesia fugatus Eulalius de urbe expulsus est atque adiunctis apparitoribus illuc directus, ubi iussus fuerat residere".

[40] *Acta auctore s. Ambrosio episc. Ex pluribus veteribus MSS.* (dans: *Acta Sanctorum quotquot toto orbe coluntur, vel a catholicis scriptoribus celebrantur.* Quae ex latinis et graecis, aliarumquae gentium antiquis monumentis collegit, digessit, notis ilustravit J. Bollandus, G. Henschenius, editio novissima curante J. Carnandet, vol. II (Januarii), Parisiis, pp. 629–642) 73: „Beatissima Zoe in Apostolorum natale dum ad Confessionem Petri Apostoli oraret, ab insidiantibus paganis arctatur, duciturque ad Patronum regionis Naumachiae, at compellitur Martis statunculo, quod illic stabat, thuris guttas incendere"; cf. Chastagnol, *Préfecture...* (n. 6), p. 258.

[41] *HA Alex. Sev.* 33, 1; *Collectio Avellana* XIX 2: „nam statim conuendis proceribus sacra iussio publicata et ad religiosos viros Bonifatium et Eulalium missa conventio est, domini imperatores"; XXIX 3: „et cum convocatis proceribus processissem, ut habito tractatu pro quiete urbis populum alloquendo compescerem"; XXXII 3; Chastagnol, *Préfecture...* (n. 6), p. 257.

dénonciateur public (*denuntiator*) est la preuve. Il était certainement subordinné au curateur dans chaque région[42]. L'inscription de 136 citée plus haut[43] certifie déjà l'existence de cette fonction et nous la retrouvons mentionnée encore une fois parmi les magistrats des régions dans *Notitia Urbis Constantinopolitanae* (à cette période-là, ils s'appelaient *vernaculus* ou *internuntius*)[44]. Symmaque confirme aussi leur existence à Rome sous le nom de *curiones*[45]. A. Chastagnol croit que dans le cadre de leurs compétences, ils devaient aussi veiller à la qualité des routes, ce que l'inscription incluse dans la description de la vie de Marc Aurèle dans laquelle ils ont été désignés comme curateurs des régions et des routes réflète. Le même extrait peut indiquer qu'on a confié aux curateurs la fonction de percevoir les droits de douane, ce qui pouvait avoir lieu après la liquidation des cohortes urbaines dont les soldats assumaient ces fonctions avant[46]. À cette base, on peut considérer que les curateurs en question sont devenus les successeurs des cohortes urbaines aussi en ce qui concerne le maintien de l'ordre public dans les rues de la Ville[47].

Académie de Bydgoszcz

---

[42] De Robertis, *Cura...* (n. 1), pp. 180 suiv.; Chastagnol, *Préfecture...* (n. 1), p. 80.

[43] *CIL* VI 975, cf. 31218, p. 3777 = *ILS* 6073 (Roma) *in lat. sin.* 1, 1 et 4 suiv.: „Reg(io) I || (...) denuntiat(or) | P(ublius) Helvidius (Publii) l(ibertus) Herme"; *in lat. sin.* 1, 51 et 54 suiv.: „Reg(io) X || (...) denuntiat(or) | L(ucius) Velius L(ucii) f(ilius) Salutaris"; *in lat. sin.* 2, 26 et 29 suiv.: „Reg(io) XIII || (...) denuntiat(or) | Sex(tus) Licinius Sex(ti) [l(ibertus)] Eutychus"; *in lat. dex.* 1, 1 et 5 suiv.: „Reg(io) XII || (...) denuntiat(or) | L(ucius) Statilius C. l(ibertus) Nu[- - - - - - -]"; *in lat. dex.* 2, 6 et 9 suiv.: „Reg(io) XIIII || (...) denuntiat(or) | P(ublius) Granius P(ublii) l(ibertus) Felix"; cf. *CIL* VI 1869; X 5917; X 515; VI 975; Mommsen, *o.c.* (n. 1), vol. I, p. 392; vol. II, p. 1036; Nicolet, *o.c.* (n. 1), p. 211; Chastagnol, *Préfecture...* (n. 6), p. 156; idem, *Fonctionnement...* (n. 4), p. 114; Rüpke, *o.c.* (n. 1), p. 35.

[44] *Notitia Urbis Constantinopolitanae* II 23 suiv.: „Vernaculum unum, velut servum in omnibus et internuntium regionis"; XVI 20 et 45: „Habet ergo urbs Constantinopolitana: [...] Vernaculos quattuordecim"; et pour la chaque région identiquement: „Vernaculum unum" – III 20; IV 20; V 23; VI 29; VII 20; VIII 25; IX 19; X 18; XI 23; XII 21; XIII 21; XIV 21; cf. Chastagnol, *Préfecture...* (n. 6), p. 257.

[45] Symm. *Ep.* VI 12, 1: „mihi vir inlustris iudex praetorianus ob conlationem senatus et alia remedia urbis augustae denuntiavit offensas contristatus, ut adserit, curione, quo praefectus urbi ludorum imperialium die, cum a senatu curio nobis praesentibus posceretur, oblationem communem populo publicavit"; *HA Alex. Sev.* 22, 7: „interrogavit per curionem"; cf. Chastagnol, *Préfecture...* (n. 6), p. 80; A. Marcone, *Commento storico al libro VI dell'Epistolario di Q. Aurelio Simmaco. Introduzione, commento storico, testo, traduzione, indici*, Pisa 1983, p. 81.

[46] *HA Marc.* 11, 9; Chastagnol, *Préfecture...* (n. 6), p. 257.

[47] *Collectio Avellana* XXXI 6; cf. XXI 3; XXIX 3; XXXII 3; cf. XIX 2; Chastagnol, *Préfecture...* (n. 6), pp. 257 suiv.

Eos XCI 2004
ISSN 0012-7825

CITIES AND ARMY CAMPS SUPPLIES ON THE MIDDLE AND LOWER DANUBE IN THE PRINCIPATE PERIOD IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL SOURCES

By

MATEUSZ ŻMUDZIŃSKI

During the principate several legion camps were settled in the middle and lower Danube area, for instance Aquincum, Carnuntum, Singidunum, Viminacium, Oescus and Novae. In connection with these camps, provincial cities and villages often emerged and developed[1]. Their settlers required a variety of food products and a whole range of manufactured goods. We can now observe that the principle foodstuffs, for instance wheat, milk products, fruit, vegetables and meat, were available in the local markets[2]. To support this supposition, traces of the country *villae* where they were produced have been discovered. In the Danubian provinces, due to a huge demand for food products, the *villae* economy dramatically expanded[3]. They were often situated along the main roads so that transports and sales could be easily achieved[4]. As the provinces were founded one after another, quarries and brick fields were also located a short distance from building sites[5] in

---

[1] I found part of the information for this publication in the libraries of Rome, where I stayed thanks to a grant of the Brzezie Lanckoroński Foundation (Fundacja z Brzezia Lanckorońskich) which I would like to acknowledge here.

[2] Cf. R.W. D a v i e s, *The Roman Military Diet*, Britannia II 1971, pp. 122–142; L. W i e r s c h o w s k i, *Heer und Wirtschaft. Das römische Heer der Prinzipatszeit als Wirtschaftsfaktor*, Bonn 1984, pp. 74; 87 f.; I. P i s o, *I pomarenses di Sarmizegetusa*, in: G. Paci (ed.), *ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ. Miscellenea epigrafica in onore di Lidio Gasperini*, Tivoli (Roma) 2000, pp. 737–744; A. G u d e a, *Über die Haustiere im römischen Dakien – ein Archäozoologischer Gesichtspunkt*, in: A. Rustoiu, A. Ursuțiu (eds.), *Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2. Jahrtausend v. Chr.–1. Jahrtausend n. Chr.)*, Cluj-Napoca 2002, pp. 61–102.

[3] T. K o t u l a, *Kryzys III wieku w zachodnich prowincjach cesarstwa rzymskiego*, Wrocław 1992, pp. 68 f.

[4] E.D. T h o m a s, *Römische Villen in Pannonien. Beiträge zur pannonischen Siedlungsgeschichte*, Budapest 1964, pp. 379–381; I. M i t r o f a n, *Villae rusticae în Dacia Superioară (I–II)*, Acta Musei Napocensis [further Acta MN] X 1973, pp. 127–150; XI 1974, pp. 41–59; i d e m, *Villae rusticae în provincia Dacia*, in: *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj 1974, pp. 245–257.

order to avoid the difficulties and the large costs of transport of these materials. Some goods like daily-use dishes or fabrics could be made locally too[6]. It is certain that many of the local, usually hand-made and rough-work receptacles were sold as containers for food products, such as honey. Nevertheless luxury products or manufactured goods particularly difficult to make were also created in specialised workshops. These were mainly situated in Italy and in the western provinces. Their products were transported to and sold in even the most distant parts of the ancient world. Some food products were also involved in this long-distance trade. The archaeological excavations which at the present time are taking place in the Danubian provinces have uncovered massive quantities of ancient items. Part of them are imports even from the most remote regions of the Empire. By comparing them, it is possible to establish the different phases and destinations of the various products exported to these provinces. These archaeological sources consist of coins, amphorae, table dishes of the *terra sigillata* type, olive oil lamps, glass receptacles, stone (especially marble) products, and many other things. Part of the archaeological trove also includes fragments of numerous ancient statues which decorated fora of provincial cities and *principia* of the legion camps. Among the discovered items, inscribed stones are extremely interesting, for example altars, tombstones and statue bases. Some of them still show inscriptions that reveal the names of ancient tradesmen or persons involved in different branches of the economy. They also give to a degree information about the production and trade centres with which they were in connection.

A. Kunisz's researches showed that in the first two centuries AD, most of the coins in circulation in the territories of the Danubian provinces were minted in central workshops situated in Rome and maybe in Lugdunum[7]. During the studied period, up to the middle of the third century, coins most commonly used in the Danube territories were silver *denarii*[8]. Depending on the excavation site,

---

[5] Cf. D. T u d o r, *Oltenia romana*, Bucureşti 1958, pp. 63, 81–89; O. F o c a, *Der römische Ziegelofen von Sarmizegetusa*, Dacia IX–X 1941–1944 [1945], pp. 431–440.; K. Konstantinov, *Pešt dlia stroitelnoj keramiki u.s. Draganovec Tyrgovištskogo rajona*, Muzej i pamiatnici na kulturata X 1970, 4, pp. 12 f.; D. B e n e a, *Officina militara de la Dierna (sec. III–IV e. en.)*, Acta MN XIII 1976, pp. 203–214; G. P o p i l i a n, *Ceramica romana din Oltenia*, Craiova 1976, pp. 139–145; N. B r a n g a, *Urbanismul Daciei romane*, Timisoara 1980, pp. 84–161; T. Sarnowski, *Die Ziegelstempel aus Novae. I. Systematik und Typologie*, Archeologia XXXIV 1983, pp. 17–61; V. Wollmann, *Mineritul metalifer, extragerea sarii şi cariele die piatra în Dacia Romană*, Cluj-Napoca 1996, pp. 418–424; M. G r e c, *Materialul tegular militar din Dacia Porolissensis*, Cluj-Napoca 1998, pp. 19 ff.

[6] P o p i l i a n, *o.c.* (n. 5), pp. 56–138.

[7] Cf. A. K u n i s z, *Obieg monetarny na obszarach Mezji i Tracji w I i II wieku n.e.*, Katowice 1992, pp. 80 f.

[8] C. G ă z d a c, *Monetary Circulation in Dacia and the Provinces from the Middle and Lower Danube from Trajan to Constantine I (AD 106–337)*, Cluj-Napoca 2002, pp. 48 ff.

they represent a 20% to 60% of discovered coins. After 238 AD, *antoniniani* more and more replaced them. These are found to a much larger degree in the province of Pannonia Superior than in Pannonia Inferior or in Moesia. Gold coins are at present very seldom discovered, but if we take into account their real value in those times as well as the exceptional care of their owners in conserving them, we can assume that during the principate very large fortunes were gathered in this form[9]. At present, most excavation sites, including Novae, yield mainly bronze coins, which certainly played a major role in the local trade of the studied period and made everyday shopping at the city markets easier. Unlike gold and silver money, the bronze coins were also produced in provincial mints. At the turn of the second century they completely dominated the money markets of the Danubian provinces.

The foundation of new Roman provinces required creating a defence system on their borders, that is a *limes* where many garrisons would be quartered. These armies demanded huge quantities of products which poorly urbanised new provinces, for example Lower Moesia, were not able to provide in sufficient quantity at the beginning, because they had too few workshops as yet. Therefore the major part of goods which could not be produced locally had to be transported from remote places. These transports lay mainly, though not exclusively, in the hands of tradesmen. It was extremely important that the quartered armies in their fortresses on the *limes* received salaries rather regularly. In those times, army salaries were quite high and these sums, multiplied by thousands of soldiers living in a legion camp, contributed to a major and eagerly demanding market[10]. The army supply services were able to provide only part of the products necessary for good maintenance of the troops, basic food and daily-use goods. In such lands as Lower Moesia or Dacia, the climatic conditions did not allow olive culture, and therefore local olive oil production. Olive oil was one of the most important food products in the diet of Mediterranean people, and thus of Roman legionaries. It was also used in oil lamps and in many other household applications. P. Dyczek's researches have shown that in the studied period, and up to the end of the Dacian wars, olive fruit and oil were imported to the lower Danube provinces mainly from Spain, and later from Eastern provinces[11]. In the beginning, olive markets in Pannonia and Upper Moesia were dominated by products from Istria, and later from Southern Spain[12]. According to M.H. Kelemen, many of the amphorae

---

[9] Ibidem, p. 48, n. 443.

[10] About the money owned by the legionaries, see Wierschowski, *o.c.* (n. 2), pp. 113, 178, 276.

[11] P. Dyczek, *Amfory rzymskie z obszaru dolnego Dunaju. Dystrybucja amfor i transportowanych w nich produktów w I–III w. po Chr.,* Warszawa 1999, pp. 257, 259.

[12] Ibidem, p. 260.

discovered in Pannonia also came from the north of Italy and were used in the transport of wine and olive oil[13]. Wealthy officers might have been accustomed to drinking expensive luxury wines imported from a remote region and to eating exotic fruit and fish sauces. Excavations in Pannonia show a large preponderance of fragments of amphorae (mainly Dressel 6 type) which were used to transport fish preparations. In Upper Moesia, a large number of amphorae used in wine transport have been found[14]. People on the lower Danube drank mainly Greek wine. It was usually transported in amphorae of the Class 9, Dressel 43, Kuzmanov V types. The distribution of discovered amphora fragments shows that the trade routes over the centuries have always been on the banks of the Danube and its tributaries. It can be observed that the amphora fragments very seldom occur deep in the provinces, far from waterways. We can therefore suppose that food transported in amphorae was unloaded in river ports and dispatched to the marketplaces in light goatskin bottles or wooden barrels which were less fragile and easier to transport[15]. No direct testimony of this process has been found to date, but we have an inscription about their production (*collegium utricullariorum*) in the territory of Dacia Porolissensis confirming that goatskin bottles were used in the Carpathians[16]. It is certain that the border camps and the cities surrounding them were demanding markets for wine. People not only used wine as alcohol on festive occasions, but also, mixed with water, as a daily beverage, and as a disinfectant for water. A large number of amphora fragments indicate that wine, olive oil and other products were regularly and copiously provided by ships on the Danube. L. Bjelajac has studied the recovered amphorae of Upper Moesia and distinguished several phases in their supply[17]. Her study was based on items found in several excavation sites which correspond to the best-known legion camps in the region, i.e. Singidunum and Viminacium. According to Bjelajac, the oldest amphorae date back to the end of the first century AD and were used to transport wine and olive oil. They were imported from the north of Italy. In the first half of the second century, amphorae were also used to transport fish sauces (*garum* and *muria*) and olive oil, and the products came from northern Italy and Spain. Between the middle of the second and third centuries, wine from the Aegean Sea was imported to Upper Moesia. Together with the amphorae, luxury ceramics were transported too, mainly dishes of the *terra sigillata* type[18]. They

---

[13] M.H. Kelemen, *Roman Amphorae in Pannonia. North Italian Amphorae*, AArchHung XXXIX 1987, pp. 13 f.

[14] Ibidem, pp. 25–28.

[15] L. Bjelajac, *Amfore gornijo Podunavlja*, Beograd 1996, p. 120.

[16] *CIL* III 944.

[17] Bjelajac, *o.c.* (n. 15), pp. 119–127.

[18] Cf. D. Gabler, *Differences between Imported Pottery in the Western and Danubian Provinces of the Roman Empire*, AArchHung XXXVIII 1986, pp. 93–104; L. Bjelajac, *Terra sigillata u Gornjoj Meziji. Import i radionice Viminacium-Margum*, Beograd 1990.

were very fine and fragile, and it was difficult to carry them by road because roads were in a rather rough state. They were therefore transported by ship in order to improve the chances that they would reach their buyers without breaking. The occurrence of fragments of *terra sigillata* dishes correspond to that of amphorae along the banks of the Danube and its tributaries[19]. The oldest sigillates found in Upper Moesia came from northern Italy and southern Gaul[20]. The Italian products belong to the Drag 29 type. The dishes produced in southern Gaul are mainly (over 80%) of the Drag 37 type, and about 8% are Drag 29. For the second half of the second century, few supplies are attested; most of them concern the same sigillate types from southern Gaul, mainly from La Graufesenque, and in some cases, from Banassac. It has very often been possible to identify products of Cinnamus, Paternus, Iullinus and Censorinus. In the second half of the second century – more precisely in its last decades – and in the beginning of the third, ceramics were imported from Rheinzabern. They are predominantly dishes of the Drag 37 type and they come mainly from the workshops of Comitialis (IV, V, VI), BF Attoni, Mammilianus, Reginus II and Firmus II. At the end of the second century and in the first half of the third, dishes were also supplied from Westerndorf. Most of them came from the workshops of Comitialis, Helenius, Erotus and Deciminus. For an unknown reason, the products from Westerndorf have been identified so far principally in excavation sites situated nearly directly on the Danube; they practically never appear in sites distant from the river[21]. In the territory of the Dacia Porolissensis province, which was actually situated in Transylvania, they appear very seldom[22]. M. Grünewald has made a study about the transport of sigillates to the Carnuntum legion camp[23]. She has identified products from Italy and Gaul there. A relatively important number of them come from Lezoux and Rheinzabern. The Hofheim 9, Drag 33, Drag 18/31 and Drag 32 dish types quite often appear. In many cases, products of Cinnamus have been identified, as well as some potteries by Paternus, Reginus II, Cerialis I and some others. A. Dimitrova-Milčeva has noticed similar proportions in the luxury ceramics supplied to the legion camp of Novae, in Lower Moesia[24]. During the existence of the province of Dacia, imported sigillates were also widely sold in the cities and camps in this region. They came from the same workshops and

---

[19] Cf. B j e l a j a c, *Terra...* (n. 18), pp. 79, 171 with Tab. 88; D y c z e k, *o.c.* (n. 11), pp. 116, 124, 132, 145, 173, 185, 191, 194, 197, 208, 210, 212.

[20] B j e l a j a c, *Terra...* (n. 18), pp. 190 ff.

[21] Ibidem, p. 196.

[22] D. I s a c, *Viaţa cotidiană în castrele Daciei Porolissensis. Studii şi articole,* Cluj 2001, pp. 83, 100.

[23] M. G r ü n e w a l d, *Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum (Grabungen 1968–1974)*, in: *Der Römische Limes in Österreich*, vol. XXIX, Wien 1979, pp. 20–29.

[24] A. Dimitrova-Milčeva, *Importierte Terra Sigillata aus Novae*, Izvestia na Archeologičeskija Institut [= IAI] XXXVII 1987, pp. 108 f.

were imported the same way as in the other Danube territories[25]. Some luxury ceramics were locally produced in Dacia as well[26], or provided from workshops in the region around Nicopolis ad Istrum, in Lower Moesia.

Thanks to systematic excavations over the years in Novae, it has been possible to observe quite regular phases of supplies for various goods[27]. A certain, though small, number of earlier imports from the East has been observed. They consist of sigillates from Minor Asia, certainly from Tralles[28], and of amphorae from the shores of the Black Sea[29]. Another plentifully represented group of ceramic imports are oil lamps. Some of them may have arrived with the legionaries, but most of them probably were imported by tradesmen. Numerous oil lamps discovered in the archaeological excavations can be basically divided into two groups. The first is smaller and consists of lamps decorated with discs (thus called *Bildlampen*). The lamps of the second group are more popular and visually less attractive, but they are more often marked with workshop stamps and therefore named "firm lamps" (*Firmlampen*). The lamps discovered in Novae have been studied by M. Čičikova and W. Szubert[30]. Among the lamps decorated with discs, products of the Loeschcke I, Loeschcke III, Loeschcke IV types or derived from these types have been distinguished, as well as Loeschcke V types, Loeschcke VIII and derived from this type, and Broneer XXVII and XXVIII types. Most of these items date from the first or second century and have been produced in northern Italy or, in some cases, in Greek cities or in the eastern provinces. Some of the lamps dated in the third century were locally produced in the workshops of Butovo, near Nicopolis ad Istrum. The so-called firm lamps are very numerous. They are usually Loeschcke IX (also a, b, c) or Loeschcke X types. They most often bear the signatures: *FORTIS*, *IANVARI*, *ARMENI*, or *SEXTI*, but many single signatures also occur. They appeared at the end of the first century and were used, with variations in frequency, even up to the fourth century. The older ones are identified as Italic products, the later ones as provincial imitations.

---

[25] Cf. T u d o r, *o.c.* (n. 5), pp. 68–72; P o p i l i a n, *o.c.* (n. 5), pp. 23–55.

[26] M. M a c r e a, *Viaţa în Dacia Romana*, Bucureşti 1969, p. 314.

[27] M. Żmudziński, *Z badań nad kontaktami ekonomicznymi Novae w okresie I–III w. n.e.*, Classica Wratislaviensia XX 1996, pp. 193–198; i d e m, *Z badań nad gospodarką i relacjami ekonomicznymi Novae (I–III w. n.e.)*, Antiquitas XXIV 1999, pp. 101–132; K. Domżalski, *Ceramika stołowa z Princpia w Novae. Wypełnisko jamy nr 4*, Novensia XI 1998, pp. 141–155.

[28] K. Domżalski, *Terra sigillata z komendantury w Novae*, Novensia XI 1998, pp. 127–137.

[29] L. Kovalevskaja, *Svietloglinianyje amfory I v. iz Principija v Nove. Zasyp jamy No. 4*, Novensia XI 1998, pp. 163–171; E.Ju. Klenina, *Tarnaja keramika I v. iz Principija v Nove. Zasyp jamy No. 4*, ibidem, pp.175–183; M. Żmudziński, *Wstępne wyniki badań laboratoryjnych amfor z jamy nr 4 w Principia w Novae*, ibidem, pp. 185–190.

[30] M. Čičikova, *Pottery Lamps from Novae (Lower Moesia). (1st–3rd Century)*, IAI XXXVII 1987, pp. 153–173; W. Szubert, *Lampy z valetudinarium w Novae*, Archeologia XXXIII 1982, pp. 144–162.

A similar situation has been observed on the other excavation spots on the *limes,* in the territories of Lower Moesia (Ratiaria, Durostorum, Oescus, Bononia). In these sites, some other signatures also appear more often: *CASSI*, *FLAVI*, *STROBILI*, *OCTAVI* and *VETTI*[31]. The excavations in the very well investigated site of Sarmizegetusa, in Dacia, also present very similar results. Most of the lamps discovered there were imported from Italy and from other provinces, though some were local imitations[32]. It has also been observed that the numerous lamp imports in Dacia began with the foundation of the province[33]. They usually bear workshop stamps found in large territories of the Danube, like *STROBILI*, *FLAVI*, *FORTIS*, *OCTAVI*, etc.

Glass dishes were also imported to the Danubian provinces. At the beginning, after the foundation of the province, most of the glass dishes bought in Pannonia – for example in Brigetio – came from Italy, and later they were produced in the western provinces[34]. Despite the huge level of urbanisation of this province, which could imply a large number of workshops, imported glasses dominated the Pannonian markets up to the beginning of the third century. In Dacia, which was established a little later, local workshops developed after an initial period of imports of glass products. The glass pearl production of Tibiscum was so developed that it has left behind thousands of samples. What is more interesting, from the third century, most of these products were sold in the *Barbaricum*[35]. This was facilitated by the trade law (*ius commercii*), which authorised the creation of special marketplaces in the area surrounding legion camps[36]. Tradesmen from over the border of the Empire could go to these fora, and when they came to Tibiscum to buy glass pearls or other products, they certainly provided the marketplaces with products from over the *limes*.

However, the items discovered in the territories of Roman provinces were not only commercial goods. Some of these objects, for instance personal items or jewels, could arrive in the legionaries' *impedimenta* or in the luggage of immigrants. Such was the case with the black amber necklace discovered in Novae[37].

---

[31] M. Čičikova, *«Firmlampen» du Limes danubien en Bulgarie*, in: D.M. Pippidi (ed.), *Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 6–13 Septembre 1972*, Bucureşti–Köln–Wien 1974, pp. 155–165.

[32] Cf. D. Aliciu, E. Nemes, *Roman Lamps from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, BAR Supplementary Series XVIII 1977, pp. 9–20.

[33] Żmudziński, *Z badań nad gospodarką...* (n. 27), p. 124.

[34] L. Barkóczi, *Die datierten Glasfunde aus dem II. Jahrhundert von Brigetio*, Folia Archaeologica XVIII 1966/1967, pp. 67–98.

[35] D. Benea, *Die Glasswerkstätten von Tibiscum und Perlenexport ins Barbaricum im 2. – bis 4. Jhr.*, Apulum XXI 1983, pp. 115–120.

[36] Tac. *Ann.* II 62.

[37] J. Kubczak, *Czarny naszyjnik z polskich wykopalisk w Novae*, Balcanica Posnaniensia V 1990, pp. 239–250.

It is certain that many goods from Pannonia reached Dacia together with the new settlers. But later, as laboratory researches on used raw materials show, jewellery was produced locally, in sites very distant from the traditional production centres[38].

Inscriptions about persons involved in a business are very helpful to get an image of trade in this period. Thanks to these inscriptions, it has been possible to observe a series of connections between different regions of the Roman empire and to mark out the main production sectors[39]. The inscriptions discovered in Aquincum reveal the various relationships between this city and another very important trade centre, Colonia Agrippinensis[40]. An association of tradesmen from Colonia Agrippinensis was even founded in Aquincum[41]. They imported goods from workshops situated in the Rhineland and its environs. Glass dishes, sigillates, jewellery and other products were transported by ship, up the Rhine and then on the Neckar river. They were unloaded and carried overland between the Neckar and the Danube, and then shipped down the Danube. The Danube was thus a trade route connecting the Balkan provinces of Pannonia, Moesia and Dacia with the most developed regions of the Roman empire in western Europe. As has been already mentioned, Novae is one of the best investigated spots on the Danube. The inscriptions found there reveal its links with Aquileia. Some persons identified in inscriptions are thought to have been members of tradesmen's families from Aquileia[42]. This city was then an important economic centre where several trade routes met, among which was the amber route from the North. Rich and influential families from Aquileia made their living from their metallurgic workshops and, more importantly, certainly provided the Danube armies with weapons[43]. The city was also a seaport. Also among the goods which were unloaded there were products from the north of Italy and the western provinces. They were carried from the seashore to the river ports on the tributaries of the Danube, and then by ship down the Danube. Since the river is naviga-

---

[38] A. Isac, *Der römische Schmuck in den Kastellen der Provinz Dacia Porolissensis*, in: N. Gudea (ed.), *Roman Frontier Studies. Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies*, Zalău 1999, p. 756.

[39] Cf. H. Schulz-Falkenthal, *Handwerkkollegen und andere Berufsgenossenschaften in den römischen Rhein-Oberdonauprovinzen*, Altertum XX 1974, pp. 25–33.

[40] Cf. *CIL* III 10584.

[41] A. Alföldi, *Pannonia rómaisagának kilakulása*, Százodok LXX 1936, pp. 11 f.; K.S. Póczy, *Die Rolle von Kölner Kaufleuten in der Entwicklung der Zivilstadt Aquincum*, AArchHung XIII 1961, pp. 97–102; P. Oliva, *Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Empire*, Praha 1962, pp. 221 f., n. 254.

[42] B. Gerov, *Die Rechtstellung der untermösischen Stadt Novae*, in: idem, *Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Mösien und Thrakien. Gesammelte Aufsätze*, Amsterdam 1980, pp. 114 f.; J. Kolendo, *Inskrypcje wyzwoleńców z Novae,* Novaensia VI 1993, pp. 131–145.

[43] Gerov, *o.c.* (n. 42), p. 116.

ble nearly year round, it can be assumed that regular river links existed there[44]. The goods usually were transported downstream, and sporadically upstream[45]. Several inscriptions confirming the presence of Syrian tradesmen in Dacia give some testimony of a trade from the East which was probably shipped upstream[46]. Supplies to the *limes* legion camps and their surrounding cities were transported by ship[47]. Information about the locations of the Roman custom stations on the banks of the rivers and where the Danube meets with its tributaries also confirms its importance as a waterway[48]. But apart from the waterways, there were land routes too. A dense network of Roman ways is still visible today and many milestones have been found along them. However, these roads probably did not have huge importance in long-distance trade and in supplying remotely-situated areas. Land transport was much more expensive and difficult than river transport. It was more dangerous, too: some coin treasures discovered along the roads are identified as a sign of bandits operating on the trade highways[49]. Some interesting traces of land transport have also been discovered. On a mountain way between Dacia and the *Barbaricum*, in Porolissum, remains of a frontier post have been found[50]. This building was a part of the fortification system of the province's northern border. It dates from ca. 120 AD. Items discovered on this spot reveal a range of products which were carried across the border, and inscriptions give the names of the staff of this frontier post[51]. Another customs station known from inscriptions was situated deep into the province, in Apulum[52]. In the territory depending on the *publicum portorii Illyrici*, there were also other similar stations. They were often situated in urbanised places along the trade routes, sometimes at a distance from the province's borders[53]. In the middle of the third century

---

[44] Archaeological discoveries show that the Danube was already used as a long-distance transport waterway during the Bronze Age. Cf. M. Żmudziński, *Konnten die Argonauten vom Schwarzen Meer zur Adria durch die Donau fahren?*, Eos LXXXVI 1999, pp. 22 ff.

[45] Cf. V. Christescu, *Viața economică a Daciei Romane. (Contribuții la o reconstituire istorică)*, Pitesti 1929, pp. 96 ff.; M. Żmudziński, *Le Rôle économique du moyen et du bas-Danube à l'époque du principat*, Antiquitas XXV 2001, pp. 191–197.

[46] C.C. Petolescu, *Scurtă istorie a Daciei romane*, Bucureşti 1995, p. 96.

[47] I. Stînga, *Viața economică la Drobeta în secolele II–VI p. Chr.*, Bucureşti 1998, p. 45.

[48] P. Ørsted, *Roman Imperial Economy and Romanisation. A Study in Roman Imperial Administration and the Public Lease System in the Danubian Provinces from the First to the Third Century A.D.*, Copenhagen 1985, pp. 257–261; 286.

[49] *IDR* III/1, 71; 118; Găzdac, *o.c.* (n. 8), p. 105.

[50] N. Gudea, *Porolissum, Vama romana. Monografie arheologică*, Cluj-Napoca 1996 (Bibliotheca Musei Napocensis XII).

[51] Ibidem, pp. 415, 426 f.

[52] I. Piso, V. Moga, *Un Bureau du publicum portorium Illyrici à Apulum*, Acta MN XXXV 2, 1998, pp. 105–108.

[53] S.J. de Laet, *Portorium. Étude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'Époque du Haut-Empire,* Brugge 1949, pp. 211 ff.; Ørsted, *o.c.* (n. 48), pp. 267–274, 306 f., 346 f., 362.

AD, the stable economic conditions began to change. The large development of the provinces and their rapid urbanisation increased the production abilities of the *limes* regions. It was then no longer necessary to transport most items from distant provinces. Most daily-use products (e.g. oil lamps, dishes, rings) could be produced locally[54]. This local production was cheaper than imported products, because the prices included no transport or customs fees. The hazards of supply organisation were also limited because, as the discovered items show, people began to prefer artefacts from the nearest production centres in the next provinces to the ones transported from Italy and other remote provinces. This was also linked with the financial and economic crisis of the third century[55]. Local cities developed simultaneously with their workshops, whose production more and more efficiently met the demand for manufactured goods[56]. Apart from what the tradesmen supplied in the Danubian provinces, other supplies were certainly linked with the system of so-called *annona militaris*. It consisted in paying part of the soldiers' pay in the form of particular products. This was partly due to the devaluation of money which led to a decrease in the soldier's purchasing power. In order to avoid a rebellion of the discontented legionaries, the authorities began to pay them in goods instead of money. When trying to reconstruct the supply conditions and methods in the legion camps it is, however, difficult to define the range and the importance of this proceeding, but it must not be underestimated in view of the crisis of the third century. Some undetermined part of the supplies was also organised by the officers, who got some revenue from it. Their incredibly expensive foundations of altars and statues tend to confirm this: an average *primus pilus* with an average salary could not have afforded such expenses. T. Sarnowski thinks that the means necessary to erect these monuments came from the legion camp supplies and maybe even from their own subalterns[57]. Part of the supply also consisted in sending legionaries to fetch particular products[58]. Some products, among which certainly and mainly weapons, were produced in the camp manufactures[59]. But their role on the Danube *limes* has not been clearly determined yet.

On the basis of numerous and various archaeological sources and inscriptions, we can assume that in the times of the principate, the inhabitants of the

---

[54] Cf. B. Sultov, *Edin zanajaticijski centar v Dolna Mizja*, Archeologija IV 1968, pp. 30–34; idem, *Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (II-nd–IV-th Century)*, Sofia 1985 (Godišnik na Sofijskija Universitet Kliment Ochrydski LXXVI 2, 1983).

[55] Cf. Kotula, *o.c.* (n. 3), pp. 66–104.

[56] Cf. Stînga, *o.c.* (n. 47), pp. 57–123.

[57] I got this information orally from T. Sarnowski, whom I would like to thank here. In the described situation, it is even possible that the prices the officers imposed on their subalterns were highly overestimated.

[58] Cf. *Hunt Papyrus*, col. II l, 18.

[59] Cf. H. von Petrikovits, *Militärische fabricae der Römer*, in: *Actes...* (n. 31), pp. 399–407.

regions of the middle and lower Danube and the Roman armies quartered there received large amounts of supplies from Italy and the western provinces. During this period, the goods were mainly transported by ship, along the Danube and its tributaries. It has been observed that small quantities of Roman imports, mainly Republican coins, reached the Danubian territories before the foundation of the provinces and the arrival of permanent troops there[60]. With the foundation of the Danubian provinces, large demanding markets emerged, and they were closely connected with the western economic centres. At the beginning, they were areas of economic expansion and new markets for the better-developed western provinces (see n. 13 above). It has also been observed that, as time passed and the urbanisation progressed in the submitted territories, local contacts between the slightly older provinces of Pannonia and Dalmatia, and the newer provinces of Lower Moesia and Dacia became stronger and even dominant. The arrival of civilian settlers in the conquered territories made these contacts easier[61]. The archaeological discoveries show to some extent the main characteristics of each ancient region of the Roman empire, but they usually have many common characteristics which must be stressed here.

University of Wrocław

---

[60] Cf. J. Glodariu, *Relații comerciele ale Daciei cu lumea elenistica si romana (sec. II. î e.n.–I e.n.)*, Cluj 1974.

[61] A. Paki, *Populația din Dacia de nord în lumina izvoarelor epigrafice*, Teză de doctorat, Cluj-Napoca 1998.

Eos XCI 2004
ISSN 0012-7825

SOME REMARKS ON POLITICAL RELATIONS BETWEEN SASANIAN PERSIA AND ROME DURING THE PRINCIPATE

By

KATARZYNA MAKSYMIUK

The relations between Rome and Persia[1] directly influenced the situation of the Roman state's provinces: Syria, Mesopotamia, Arabia and Cappadocia[2].

---

[1] Primary sources: Agath.: Agathangelos, *History of the Armenians*, (ed.) R.W. Thomson, Albany 1976; Aur. Vict. *Caes.*: Aurelius Victor, *Livre des Césars*, (ed.) P. Dufraigne, Paris 1975; *Chronica Minora*: Scriptores Syri, ser. 3, t. IV, *Chronica Minora*, (eds.) E.W. Brooks, I.B. Chabot, CSCO 3, 4, Paris 1904; Cass. Dio: Cassii Dionis Cocceiani *Historiarum Romanarum quae supersunt*, (ed.) U. Boissevain, Berlin 1955; Eutr.: Eutropii *Breviarium ab urbe condita*, (ed.) C. Santini, Leipzig 1979; Fest.: *The Breviarium of Festus*. A Critical Edition with Historical Commentary, by J.W. Eadie, London 1967; *HA*: *Scriptores Historiae Augustae*, (ed.) E. Hohl, Leipzig 1971; Hdn.: Herodian in two volumes, (ed.) C.R. Whittaker, London–Cambridge, Mass. 1970; *KKZ*: M. B a c k, *Die sassanidischen Staatsinschriften. Studien zur Orthographie und Phonologie des Mittelpersischen der Inschriften zusammen mit einem Textcorpus der behandelten Inschriften* (Acta Iranica 18), Teheran–Liège 1978; Mos. Chor.: Moses Khorenatse, *History of the Armenians*. Translation and Commentary on the Literary Sources by R.W. Thomson, Cambridge, Mass.–London 1978; *RGDS*: B a c k, *o.c.*; S e e r t: *Histoire Nestorienne inédite, Chronique de Seert*, ed. A. Scher, Paris 1908 (Patrologia Orientalis IV);Tabari: Th. N ö l d e k e, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden.* Aus der arabischen Chronik des Tabari übersetzt und mit ausführlichen Erläuterungen versehn, Leiden 1879.

[2] In 1998 there appeared an article by Marek Żyromski, presenting a discussion which referred to the Roman line of defence in the East (M. Ż y r o m s k i, *The Relations Between Sassanian Persia and the Roman Empire during the Principate: Part of the Roman "Grand Strategy" or Only Response to Crisis*, Eos LXXXV 1998, pp. 107–119). Without doubt an article investigating the problem of controversial interpretation of historical events is needed, in spite of the fact that it was inspired by two works written almost 30 years ago (E.N. L u t t w a k, *The Grand Strategy of the Roman Empire from the First Century A.D. to the Third*, Baltimore 1976, and R. M a c M u l l e n, *Roman Government's Response to the Crisis A.D. 235–337*, Yale 1976). I would like to add a few remarks whose aim is to show the political and military situation at the Persian and Roman borderland in the times of the beginnings of the Sassanian dynasty. The problem of the Persian and Roman borderland and the western policy of Ardashir was discussed in detail in my work: K. M a k s y m i u k, *Kształtowanie się polityki zachodniej Sasanidów w III w.,* in: W. Appel, P. Wojciechowski (eds.), *Z antycznego świata: religio – cultus – homines*, Toruń 2000, pp. 135–157.

The Eastern policy of Septimius Severus (193–211)[3] that included both the reorganization of the Roman provinces and capture of new territories led up to the breakdown of *status quo* between Persia and Rome. (The Euphrates was not a border river any more. The Parthians found it impossible to take control of cities of Mesopotamia that had functioned as colonies and where the Roman forces had been placed).

Syria, one of the richest provinces of the Roman Empire, was divided by Septimius Severus into two administrative regions: Syria Coele governed by a proconsul and a propraetorial province Syria Phoenice[4]. But one has to remember that (in the ancient sense) the provinces included only the most urban developed regions of Syria, i.e. the northern and the middle ones. The Roman officials did not govern the whole state directly due to the fact that numerous local duchies situated in the mountain and half-desert regions survived[5]. Besides geographical conditions, first of all the Syrian Desert, caused that only "Syria of cities"[6] had been actually governed by the Roman administration. Septimius Severus established the Roman province on the territory of Mesopotamia between 195 and 197–199[7] (it was governed by a prefect)[8]. Nisibis was probably a capital risen to the rank of a colony by Severus[9]. The province consisted of Singara[10], a city where *legio I Parthica*[11] had stationed, as well as Carrhae[12] and Resaina[13] where *legio III Parthica*[14] had been placed. The province included a territory limited by the Euphrates from the west, the Tigris river from the east and Jabal Sinjār from the south. The Arabian city Hatra[15] remained independent, although in 213/4

---

[3] A.R. B i r l e y, *Septimius Severus. The African Emperor*, London 1971; T. K o t u l a, *Septymiusz Sewerus. Cesarz z Lepcis Magna*, Wrocław 1987.

[4] M. S a r t r e, *Wschód rzymski. Prowincje i społeczeństwo prowincjonalne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w okresie od Augusta do Sewerów (31 r. p.n.e.–235 r. n.e.)*, Wrocław 1997, p. 58.

[5] See I.S. Š i f m a n, *Sirijskoe obščestvo epochi Principata*, Moskva 1977; A.H.M. J o n e s, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1972; F.M. H e i c h e l h e i m, *Geschichte Syriens und Palästinas von der Eroberung durch Kyros II. bis zur Besitznahme durch den Islam (547 v. Chr.–641/2 n. Chr.)*, Leiden–Köln 1966 (Handbuch der Orientalistik).

[6] S a r t r e, *o.c.* (n. 4), pp. 24, 340–392.

[7] J.I. M i l l e r, *The Spice Trade of the Roman Empire 29 B.C. to A.D. 641*, Oxford 1969, p. 9; F. S c h a c h e r m e y r, *Mesopotamien*, *RE* XV (1931), coll. 1158 f.

[8] *CIL* VII 9760 = *ILS* 1331: "Sex. Cornelius Horatus proc(urator) sexagenarius prov. Mesopotamiae".

[9] S c h a c h e r m e y r, *o.c.* (n. 7), coll. 1158–60.

[10] J o n e s, *o.c.* (n. 5), p. 220.

[11] *AE* 1928, 87.

[12] J o n e s, *o.c.* (n. 5), pp. 220 f.

[13] D. M a g i e, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ*, Princeton 1950, vol. II, p. 1544, n. 26.

[14] J o n e s, *o.c.* (n. 5), pp. 220 f.; *CIL* VI 36775.

[15] H.J.W. D r i j v e r s, *Hatra, Palmyra und Edessa. Die Städte der syrisch-mesopotamischen Wüste in politischer, kulturgesichtlicher und religionsgeschichtlicher Beleuchtung*, *ANRW* II 8

Caracalla removed a representative of the local dynasty of Osroene Abgarus IX while Adiabene became a vassal state of Rome[16].

The Roman occupation of Mesopotamia upset the economic position of the Parthians. There were two main merchant routes that passed through Mesopotamia and linked the east and the west of Asia. One of them led from China and the Middle Asia through Merv, Hecatompylos, Seleucia and Zeugma to the eastern coast of the Mediterranean Sea[17]. The second route ran from India along the coast od the Indian Ocean, through the Persian Gulf and along the Euphrates through Hit, Vologesias and Spasinou Charax (the last one being a "reloading city")[18]. The reception of the Chinese mission by the Parthians in 115–105 BC[19] shows they were interested in trade with the Far East to some extent.

The information coming from the year's issues of the chronicle of the Later Han dynasty (25–220 AD) confirms the Parthians strived for monopolization of trade and they tried to restrict the role of the Roman merchants on these routes[20]. Undoubtedly they made direct contacts between Rome and China more difficult. The Parthian control over Mesopotamia got special importance when the power of Kushān empire had grown. The Kushans had occupied the grounds with the so-called "north route" which excluded the trade agency of the Arsacids[21]. On the territory of Mesopotamia there were Seleucia[22], Babylon and Vologesias that belonged to the Parthians and where caravans came to a stop[23]. The "reloading" city Spasinou Charax tried to get independence from the Arsacids by taking the advantages of their weakness which appeared particularly during the Trajan campaign[24]. Palmyra was a city which gradually started playing a bigger and bigger role in trade with the East[25].

(1978), p. 801; J. W i e s e h ö f e r, *Die Anfänge sassanidischer Westpolitik und der Untergang Hatras*, Klio LXIV 1982, pp. 439 f.

[16] *HA Sev.* 18, 1; S a r t r e, *o.c.* (n. 4), p. 59, n. 139.

[17] R. D r e x h a g e, *Der Handel Palmyras in römischer Zeit*, Münsterische Beiträge zur antiken Handelsgeschichte I 1/1982, p. 17; L. B o u l n o i s, *La Route de la Soie*, Paris 1963, p. 48.

[18] D r e x h a g e, *o.c.* (n. 17), p. 17; G.M. R a s c h k e, *New Studies in Roman Commerce with the East*, *ANRW* II 9, 2 (1978), p. 630.

[19] N.C. D e b e v o i s e, *A Political History of Parthia*, Chicago 1938, p. 43.

[20] *Hou Han shu* 118, 8, in: H.Ja. B i č u r i n, *Sobranie svedeni o narodach obitavšych v Sredniej Azji v drevnie vremena*, vol. II, Moskva 1950, p. 226; F. H i r t h, *China and the Roman Orient. Researches into their Ancient and Medieval Relations as Represented in Old Chinese Records*, Chicago 1975 (orig. publ. 1885), p. 42.

[21] B.Ja. S t a v i s k i j, *La Bactriane sous les Kushans. Problèmes d'histoire et de culture*, Paris 1986.

[22] M. S t r e c k, *Seleukeia*, *RE* II A, 1 (1921), col. 1151.

[23] D r e x h a g e, *o.c.* (n. 17), p. 20, 23.

[24] A. D i e t r i c h, *Charakene*, *KlP* I, p. 1130; D e b e v o i s e, *o.c.* (n. 19), pp. 213–239; R.P. L o n g d e n, *Notes on the Parthian Campaign of Trajan*, JRS XXI 1931, pp. 1–35.

[25] Apart from the land road there also existed a sea route, controlled by the Nabateans who had their capital in Petra (A. N e g e v, *The Nabateans and the Provincia Arabia*, *ANRW* II 8 (1978),

I

A balance of forces in the Middle East changed when the Sasanian dynasty took over the reign in Iran[26]. The Sasanians strove for squeezing out the Roman influence from a borderland.

The so-called Arabian policy of Ardashir I (224–242) struck interests and a defensive system of the Roman Arabia. The area of the eastern Arabia as far as the Hormuz Straits was the first aim of the Persian ruler's attack. Ardashir probably intended to reach ports and settlements on the eastern coast in order to control silk road after their conquest. Ardashir's final aim was the seizure of the whole shipping in the Persian Gulf and, consequently, the monopolization of the trade with India[27].

Tabari mentions that after the return from the east campaign to Gor (future Firuzabad)[28] Ardashir went towards Bahrain[29]. There were some fights which the Sasanian ruler won[30]. The campaign resulted in the establishment of "al-Khatt"[31] city and of course it resulted in the capture of al-Hasa. It occurred still before 210[32] and that is why the control over a part of the trade route (the control

---

pp. 520 f.; M. S a r t r e, *Rome et les Nabatéens*, REA LXXXI 1979, pp. 37–53). The economic reasons caused the capture of this area by Trajan in the year 105 and the formation of the Arabia Petraea province (M i l l e r, *o.c.* (n. 7), p. 135). Thanks to the fall of Nabatea, Palmyra became a main trade mediator. An instructive paper with rich bibliography: D r i j v e r s, *o.c.* (n. 15).

[26] M. S p r e n g l i n g, *Third Century Iran. Sapor and Kartir*, Chicago 1953; A. C h r i s t e n s e n, *L'Iran sous les Sassanides*, Osnabrück 1971; R. G ö b l, *Der Triumph des Sasaniden Sahpur über die Kaiser Gordianus, Philippus und Valerianus,* Wien 1975; V.G. L u k o n i n, *Iran v III veke. Novye materialy i opyt istoričeskoj rekonstrukcii*, Moskva 1979; E. K e t t e n h o f e n, *Die römisch-persischen Kriege des 3. Jh. n. Chr. nach der Inschrift Sahpurs I an der Kab'be-ye Zartost*, Wiesbaden 1982; E. W i n t e r, *Die sasanidisch-römischen Friedenveträge des 3. Jahrhunderts n. Chr. – ein Beitrag zum Verständnis der außenpolitischen Beziehungen zwischen den beiden Großmächten*, Frankfurt a. M. 1988.

[27] A. W i l l i a m s, *Persian Gulf Commerce in the Sassanian Period and the First Two Centuries of Islam, Bastan Chenasi va Honarße Iran,* Revue d'archéologie et d'art iraniens IX–X 1972, pp. 97 f.; D. W h i t e h o u s e, A. W i l l i a m s o n, *Sasanian Maritime Trade*, Iran XI 1973, pp. 29 f.; the significance of the Persian Gulf as a linking route: H. S c h i w e c k, *Der persische Golf als Schiffahrts- und Seehandelsroute in achämenidischer Zeit und in der Zeit Alexanders des Großen*, BJ CLXII 1962, pp. 4 f.

[28] D. M e t z l e r, *Ziele und Formen königlicher Innenpolitik im vorislamischen Iran*, Münster 1982, p. 184.

[29] Tabari, p. 820.

[30] G. W i d e n g r e n, *The Establishment of the Sasanian Dynasty in the Light of the New Evidence*, in: *Atti del convegno internazionale sul tema: La Persia nel medioevo (Roma, 31 marzo–5 aprile 1970)*, Accademia Nazionale dei Lincei CLX 1971, p. 754 f. R.N. F r y e, *Bahrain under the Sasanian*, in: D.T. Potts (ed.), *Dilmun: New Studies in the Archaeology and Early History of Bahrain*, Berlin 1983, p. 167; J. W i e s e h ö f e r, *Ardašir I. – History*, in: E. Yarshater (ed.), *Encyclopaedia Iranica* II 4, London 1986, p. 373.

[31] The Arabian spelling, Hatta in the Syrian translation.

[32] F. A l t h e i m, R. S t i e h l, *Die Araber in der Alten Welt*, vol. II, Berlin 1965, p. 166.

which gave considerable revenue) seems to be a ground for the future uprising against the Arsacids. In order to understand some reasons of Ardashir's attack on the Arabian Peninsula, one has to remember that not only the royal houses of Media, Parthia or Armenia were connected with the Arsacids. The Arabs of east Arabia supported the Parthians rulers and their king Sanatruces was killed by Ardashir[33]. It is possible that the Persian ruler wanted to seize the whole Arabia in his further prospects[34]. The Arabian policy of Ardashir referred to the Achaemenians' activities[35]. The establishment of Hatta would confirm Ardashir's desires for Persia's connection with the Persian Gulf through a sea road mainly[36]. An inscription which dates back to the last quarter of the third century describing a way of the Sabaean mission to Ctesiphon[37] and the appearance of the Arabs on a Bahram's II relief[38] confirms regular contacts of the Sasanians and the Arabs from the South Arabia. Undoubtedly it was Ardashir who initiated those contacts. It seems that from the beginning of their reign the Sasanians wanted to capture a sea route not only because of commercial reasons but also military ones[39].

While discussing the situation on the Persian-Roman borderland one cannot pass over Armenia either. The kingdom was not the Roman province but the mountains of Armenia were a barrier that had to protect Cappadocia against external attacks. The rule deprivation of the Arsacids in Iran had to result in a conflict with Armenia. The Persian attack was an attempt at removing the representatives of a dynasty overthrown by Ardashir in Iran. The first offensive in Armenia took place in 227/8[40] and it was caused by support given to Artabanus'

---

[33] N ö l d e k e, *o.c.* (n. 1), p. 18, n. 3. The names Orodes and Vologeses appearing among the members of the Arabian aristocracy would confirm the marriages between it and the house of Arsacids (D. P o t t e r, *Alexander Severus and Ardashir*, Mesopotamia XII 1987, p. 154).

[34] W i n t e r, *o.c.* (n. 26), p. 75.

[35] F. M i l t n e r, *Der Okeanos in der persischen Weltreichsidee*, Saeculum III 1952, pp. 522 f.; M e t z l e r, *o.c.* (n. 28), pp. 75 f.

[36] W h i t e h o u s e, W i l l i a m s o n, *o.c.* (n. 27), pp. 31 f.; A.W. W i l l i a m s o n, *Harvard Archeological Survey in Oman 1973: III-Sohar and the Sea Trade of Oman in the Tenth Century A.D.*, Proceedings of the Seminar for Arabian Studies IV 1974, p. 83; B.C. C o l l e s s, *The Traders of the Pearl. The Mercantile and Missionary Activities of Persian and Armenian Christians in South-Asia*, Abr-Nahrain IX 1969–70, p. 19.

[37] W.M. M ü l l e r, *Eine sabäeische Gesandschaft in Ktesiphon und Seleukeia*, Neue Ephemeria für Semitische Epigraphik II 1974, pp. 155 f.; further discussion: A l t h e i m, S t i e h l, *Araber...* (n. 32), vol. V 2, pp. 533 f.; H. W i s s m a n, *Zur Kenntnis von Ostarabien, besonders Al-Qatif, im Altertum*. (Appendice de J. Ryckmans), Muséon LXXX 1967, pp. 489 ff.; R a s c h k e, *o.c.* (n. 18), p. 984, n. 1359.

[38] G. H e r r m a n n, *Iranische Denkmäler*. Lieferung 11. Reihe II: *Iranische Felsreliefs*, F: *The Sasanian Rock Reliefs at Bishapur*, Part 2, Berlin 1981, pl. 1.

[39] W i n t e r, *o.c.* (n. 26), p. 77.

[40] Cass. Dio LXXX 3, 2–4; Agath. 18–23; Mos. Chor. II 71–3; Zonar. XII 15; M.L. C h a u m o n t, *L'Arménie entre Rome et l'Iran. I. De l'avènement d'Auguste à l'avènement de Dioclétien*, *ANRW*

son by the rulers of Armenia and Atropatene[41]. Presumably the Romans who stationed in Armenia remained neutral in the first stage of the conflict[42]. The Armenian ruler might have appealed to Alexander Severus for help but he received no support at the time. According to the Armenian tradition (wchich is not confirmed elsewhere) the ruler who stopped Ardashir's march was Khosrov of the Arsacids dynasty[43]. He was finally helped by the "peoples of the North"[44] and yet probably by the Roman troops in Armenia which joined in the fight in the last phase of the conflict. The use of the Armenian auxiliary forces by Alexander Severus in 234 in Germania acknowledges the union of Armenia and Rome[45]. The Armenians probably formed *cohors Armeniorum sagittariorum* during the reign of Maximinus Thrax[46].

II

There is a very important remark, made by M. Żyromski, referring to the fact that the Persians' aim was not a permanent occupation of the territories which belonged to the Roman provinces[47]. The reasons of Shapur's aggression on the emperor's territories are worth mentioning here. It is widely accepted that Shapur was the main initiator of Iran's expansion to the west and his military activities are treated as his attempt to bring back the power of the earlier Achaemenid

---

II 9, 1 (1976), p. 159; e a d e m, *Recherches sur l'histoire d'Armenie de l'avènement des Sassanides à la conversion du royaume*, Paris 1960, p. 32.

[41] Armenia was the last bastion which belonged to the Arsacids. Artavasdes organized a coalition against Ardashir there (C h a u m o n t, *L'Arménie*... (n. 40), p. 34).

[42] W. E n ß l i n, *Severus Alexander: Foreign Policy*, *CAH* vol. XII (1939), p. 126. The Roman army was in Artaxata; F. C u m o n t, *Fouilles de Doura Europos*, Paris 1926, p. 333.

[43] The identification of the ruler: C h a u m o n t, *L'Arménie*... (n. 40), p. 159, n. 492; according to Agath. I 18–23 Chosroes was a brother of Artabanus IV, the kings of Armenia were the younger line of the Arsacids: A.A. M a r t i r o s j a n, *Armenija i pervye Sasanidy*, Istoriko-filologičeskij Žurnal Akademii nauk Armjanskoj SSR, 1975, p. 3; i d e m, *Zavoevania Sasanidov na Zapade i Armenija*, ibidem, 1977, p. 1.

[44] P. A s d o u r i a n, *Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom, von 190 v. Chr. bis 428 n. Chr. Ein Abriss der armenischen Geschichte in dieser Periode*, Venedig 1911, pp. 122 f.

[45] *HA Alex. Sev.* 61, 8; Hdn. VI 7, 8.

[46] C u m o n t, *o.c.* (n. 42), p. 334, n. 7.

[47] We cannot accept that the Persian attack on Hatra (conquered by Ardashir after a two-year siege, between 12 April and 30 August 240: N ö l d e k e, *o.c.* (n. 1), p. 36; dated on the basis of the inscription from Bishapur 1–3, translation in: F. A l t h e i m, R. S t i e h l, *Das früheste Datum der sasanidischen Geschichte, vermitteln durch die Zeitangabe der mittelpersisch-parthischen Inschrift aus Bisapur*, Archäologische Mitteilungen aus Iran, N.F. XI 1978, p. 113, n. 5, and Mani's biography: A. H e n r i c h s, L. K o e n e n, *Ein griechischer Mani-Codex*, ZPE V 1970, p. 21) or Armenia was the collapse of *status quo* between the two main rivals. Both Hatra and Armenia were situated in the area of influence of the Parthian state. The control over them was a natural aim of Persia. What is more, the change on the Iranian throne influenced the political orientation of Hatra and Armenia was dominated by the members of the Arsacid dynasty.

state. These suggestion are false in their assumptions and not complete. Shapur did not try to conquer Syria in the same way as it took place in Armenia. The activities which led to the second encounter with Rome were not to submit the Roman provinces in the east, although such an interpretation is based on the *KKZ* transmission when Kartir mentions the altars of fire founded in the Syrian cities[48]. These were probably the expeditions whose aim was plundering. As its proof we can refer to the lack of transfers both colonizational and administrative. *Res Gestae Divi Saporis*[49] is different from the interpretation of the ruler's relation to the conquered cities[50]. According to Kartir the great priest did not allow to destroy these cities, likely to take care of them and Shapur was to withdraw in this case. However, looking at the military operations of the Persian soldiers in Syria, it is not easy to accept Kartir's version as true. The information about the transportation (Antioch)[51] or the destroying of cities (Dura Europos)[52] does not allow to treat Shapur as the propagator of Zoroaster's religion. Shapur was not a fanatic (it can be proved by his tolerance of Mani's mission activities), who desperately wanted to impose his religion upon others. The ruler of Persia needed money to keep his army and this can explain his expeditions to the west. The transportations of inhabitants from the territories of the Roman provinces into Iran were caused by the migrations of people working for ruler to the army.

Shapur had to take into consideration the Roman reaction in Armenia for the benefit of the Arsacids. To forestall the emperor's attack he directed his army to

---

[48] *KKZ* 3.

[49] M. S p r e n g l i n g, *Shahpuhr I the Great on the Kaabah of Zoroaster*, American Journal of Semitic Languages and Literature LVII 1940, pp. 341 f.; A. M a r i c q, *Res Gestae Divi Saporis*, Syria XXXV 1958, pp. 295 f.; E. H o n i g m a n n, A. M a r i c q, *Recherches sur les Res Gestae Divi Saporis*, Bruxelles 1953; R. G ö b l, *Der Triumph des sasaniden Sahpuhr über Gordian, Philippus und Valerianus,* Wien 1974; M. R o s t o v t z e f f, *Res Gestae divi Saporis and Dura*, Berytus VIII 1943/44, pp. 17 f.; Z. R u b i n, *The Roman Empire in the Res Gestae Divi Saporis – the Mediterranean World in Sasanian Propaganda*, Electrum II 1998, pp. 177 f.

[50] M.L. C h a u m o n t, *Conquètes Sassanides et propagande mazdéenne*, Historia XXII 1973, pp. 664–667.

[51] Zonar. XII 23; N ö l d e k e, *o.c.* (n. 1), p. 32 = Tabari, p. 826; *Seert*, pp. 220 f.

[52] W.B. H e n n i n g, *Mitteliranisch*, Leiden–Köln 1958 (Handbuch der Orientalistik IV 1), p. 46; R.A.G. C a r s o n, *The Hama Hoard and the Eastern Mints of Valerian and Gallienus*, Berytus XVII 1967/68, pp. 132 f.; H.R. B a l d u s, *Uranius Antoninus. Münzprägung und Geschichte*, Bonn 1971 (Antiquitas 11), pp. 263–265; C.J. B r u n n e r, *The Iranian Epigraphic Remains from Dura Europos*, JAOS LXXXXII 1972, pp. 492–497; B. G o l d m a n n, A.M.G. L i t t l e, *The Beginning of Sassanian Painting and Dura-Europos*, IA XV 1980, pp. 289–298; C. H. K r a e l i n g, *The Synagogue*, in: *Dura. Final Report*, 8, 1, 1956, pp. 336–339; C.B. W e l l e s, *The Roman Army in Dura*, in: *Dura. Final Report*, 6; A. P e r k i n s, *The Art of Dura-Europus*, Oxford 1973, p. 6; D.J. M a c D o n a l d, *Dating the Fall of Dura-Europos*, Historia XXXV 1986, p. 46 – the city was captured by the Persians in 257 but it was not ruined then. The Persian colonists who were brought there stayed in Dura until the Odenathus activities in 262 (J. H a r m a t t a, *Die parthischen Ostraka aus Dura-Europos*, AAntHung VI 1958, pp. 148–168).

the provinces of Syria and Cappadocia. The entry of the Persian army to these territories made it impossible for Rome to attack the Persian territories. This caused the transfer of military operations into the Roman territory and first of all prevented the Roman attack against Hormizd.

III

The first Sasanids conducted a very active western policy. On one side it was their heritage which was left by the Arsacids, on the other the Arabian policy started by Ardashir had to, as a consequence, lead to the conflict with the Roman Empire. The activities of the Sasanians were not directed against Rome. The Persian activity in the west embraced first of all the territories of the provinces of Syria, Mesopotamia and Arabia, as well as the kingdom of Armenia. One has to remember that from the point of view of the Sasanians, these activities were suburban. The Persian activities to draw Arabian tribes from the borderlands of both empires under their influence and consequently the control over the silk route led directly to the encounter with Rome. Besides the threat for the Sasanians' power which posed the Parthian dynasty in Armenia were other boiling points in the relation of Iran and the Empire.

The Arabian policy of Ardashir was a threat to the Roman provinces in the west because it influenced the trade of the Syrian cities and the Roman income. Still bigger and bigger influence of Rome over the territories of the Iranian origin was the reason for Mesopotamia to become one of the main territories of the Persian activities. In order to take control over the Arabian border cities, Ardashir had to cut off the probable help from Rome. It was the reason of the Persian army's attack on the Roman provinces in the east. At the beginning the first conflict with Alexander Severus did not bring territorial changes but Ardashir was treated in Rome as a threat to its domination in the east. The spectacular success of Iran was the conquest of the Arabian city Hatra. It was even more painful for Rome because the empire had not only economic but also trade plans for this city.

The protection of the Sasanians' power in Iran also caused Persian activities in Armenia. The attempts at taking control over Armenia made by Ardashir's successors show how long-sighted were Ardashir's plans in the western policy conducted by his successors.

Shapur I continued his father's policy. He took control over Armenia and created the vice-kingdom there for Hormizd-Ardashir[53]. The top achievement in

---

[53] The attack of the Sasanids on Armenia is dated by Zonaras (XII 21) during the reign of Gallus; *Chronica Minora* 149 dates the Persian invasion of Armenia at the beginning of 563 of the Seleucid era, i.e. after 1 October 251. It is strictly joined with the tradition given by *Res Gestae Divi Saporis*, which connects the Persian army's invasion of Armenia with the creation of "vice-kingdom" there for the son of Shapur I – Hormizd (identified with Odomastes, found in *HA Tyr. Trig.* 2, 2) and dates

the western policy was defeating the Roman Emperor Valerian and taking him into captivity[54].

Academy of Podlasie, Siedlce

---

these events in spring 253. Probably they took place one year earlier (M a r i c q, H o n i g m a n n, *o.c.* (n. 49), p. 132; R. G h i r s h m a n, *Le problème de la chronologie des Kouchans*, CHM III 1957, p. 703; C h a u m o n t, *L'Armènie...* (n. 40), p. 172. Other suggestions of dating are: spring 238 – W. H i n z, *Das sasanidische Felsrelief von Salmas*, IA V 1965, p. 159; K e t t e n h o f e n, *o.c.* (n. 26), pp. 41 f., n. 98 – discussion about Artavasdes, found in *HA Val.* 3, 1, as *rex Armeniorum*), because during the campaign in Cappadocia, Hormizd appeared as "varzurg" of Armenia. It is in accordance with suggestion (C h a u m o n t, *L'Armènie...* (n. 40), p. 176) that the Sasanians took over Armenia in oder to create there a starting point for the capture of the borderland Caucasus such as Sigan, Albania, Balasagan, Iberia (the contacts of Iberia with the Sasanians during the reign of Ardashir is proved by the inscription in Middle Persian language on the silver bowl, found in Mtskheta – S.Ja. A m i r a n a s v i l i, *Srebrjanaja casa rannesasanidskoj epochi iz raskopok v Armazischevi*, in: *Issledovanija po istorii kul'tury narodov vostoka. Sbornik v čest' akademika I.A. Orbeli*, Moskva–Leningrad 1960, pp. 283–293), which appears in *Res Gestae Divi Saporis* as the provinces of the Sasanian state. It most likely proves the capture of Armenia by Shapur. (Without any doubt as *terminus ad quem* we can accept the date of redaction of *RGDS*, i.e. shortly after 260).

[54] The deciding battle between the Persian and Roman armies took place not far from Edessa in Mesopotamia (Aur. Vict. *Caes.* 32, 5; Eutr. 9, 7; Fest. 23; *RGDS* gr. 24 f.); a different tradition about the fate of Valerian given by Zonaras (XII 23) is described in A. A l f ö l d i, *Die Hauptereigisse der Jahre 253–261 n. Chr. im Orient im Spiegel der Münzprägung*, Berytus IV 1937, p. 62, and B.H. S t o l t e, *The Roman Emperor Valerian and Sapor I, King of Persia*, RSA I 1971, pp. 157–162; J. G a g é, *Comment Sapor a-t-il „triomphé" de Valérien?*, Syria XLII 1965, pp. 343–388. Stating the date of the battle based on the inscriptions is problematic because (1) the two sons of Gallienus cannot be always distinguished; (2) the system of counting *tribunicia potestas* is not clear (Th. P é k a r y, *Bemerkungen zur Chronologie des Jahrzehntes 250–260*, Historia XI 1962, p. 123). The dating accepted here: *P. Oxy.* 1476; I. K ö n i g, *Die gallischen Usurpatoren von Postumus bis Tetricus*, München 1981, pp. 27–38: "im Juli 260 die Nachricht von der Gefangennahme Valerians bei Edessa das Reich durchflog" (p. 27). According to Pékary (G. W a l s e r, Th. P é k a r y, *Die Krise des römischen Reiches*, in*: Bericht über die Forschung zur Geschichte des 3. Jahrhunderts (193–284 n. Chr.) von 1939 bis 1959*, Berlin 1962, p. 37) the usurping of Macrianus did not take place immediately after the capture of Valerian; S. B o l i n, *Die Chronologie der gallischen Kaiser*, Lund 1931–32, p. 23, dates the capture of Valerian in the year 257, but thinks that formally Valerian was an emperor until 260, the same dating (257/258) in K.J.J. E l k s, *The Eastern Mints of Valerian and Gallienus. The Evidence of Two New Hoards from Western Turkey*, NC VII 1975, p. 96. Yet according to A. A l f ö l d i, *Die römische Münzprägung und die historischen Ereignisse im Osten zwischen 260 und 270 n. Chr.*, Berytus V 1938, p. 71, this papyrus states the proclamation of the sons of Macrianus in 260; Gallienus issued an edict about the Christians in 260 (August), shortly after his father was taken into captivity. It should be taken into consideration that the emperor tried to erase the disgrace of the Empire (K e t t e n h o f e n, *o.c.* (n. 26), p. 98); according to the papyrus *P. Oxy.* 2186 on 28 August 260 the Empire was ruled by Valerian, Gallienus and Saloninus and in the Egyptian year the coins were made for Valerian, Gallienus, his wife Salonina and his son Saloninus (R. G ö b l, *Regalianus und Dryantilla. Dokumentation, Münzen, Texte, Epigraphisches*, Österreichische Akademie der Wissenschaften. Denkschriften. Phil.-Hist. Kl. CI 1970, p. 47, thinks it is a mistake); R.A.G. C a r s o n, *The Date of the Capture of Valerian I*, in: *Actes du 9ème Congrès international de numismatique*, Louvain–Luxemburg 1982, pp. 461–465; U. H a r t m a n n, *Das palmyrenische Teilreich*, Stuttgart 2001, p. 130.

Eos XCI 2004
ISSN 0012-7825

RECEPCJA ANTYKU W KULTURZE STAROPOLSKIEJ W ŚWIETLE RĘKOPISÓW KÓRNICKICH*

Napisał

PIOTR BERING

O recepcji antyku w kulturze staropolskiej napisano już bardzo wiele. Zarówno życie publiczne, w którym królowała łacina, jak i edukacja, kultura, czy wreszcie liturgia były dziedzinami, w których spotyka się wyraźnie dziedzictwo starożytności – zarówno pogańskiej, jak i chrześcijańskiej[1]. Nie można także zapomnieć, iż Polska, a raczej Rzeczpospolita Obojga Narodów stanowiła swoisty pomost między Zachodem a Wschodem naszego kontynentu[2]. W kulturze polskiej dadzą się bowiem bez trudu odnaleźć ślady dziedzictwa bizantyjskiego (a zatem i greckiego) oraz łacińskiego[3].

Chciałbym jednak zaproponować zupełnie inny typ refleksji, pragnę bowiem opisać dziedzictwo antyku nade wszystko w kategoriach retoryki i poetyki. Nikogo nie trzeba przekonywać, że podstawowe pojęcia z tych obu dziedzin zostały sformułowane w starożytności. Przypomina o tym choćby zakończenie powstałej przed trzydziestu laty *Poetyki teoretycznej* M.R. Mayenowej:

---

* Niniejszy artykuł powstał w trakcie sporządzania inwentarza rękopisów staropolskich Biblioteki Kórnickiej PAN w latach 2002–2004; prace nad inwentarzem były finansowane z grantu KBN.

[1] Syntetycznie, a zarazem wszechstronnie rolę łaciny w kształtowaniu polskiego życia umysłowego omówił A.W. Mikołajczak, *Łacina w kulturze polskiej*, Wrocław 1998; podobne cele postawił sobie ten sam autor badając twórczość K. Sarbiewskiego: *Antyk w poezji Sarbiewskiego*, Poznań 1994; *Studia Sarbieviana*, Gniezno 1999. Na szczególną uwagę zasługują prace podejmowane w Ośrodku Badań nad Tradycją Antyczną przy Uniwersytecie Warszawskim; wymienić wypada zwłaszcza seryjne wydawnictwo „Łacina w Polsce".

[2] J. Kłoczowski, *Decydujący etap – wiek XIV–XV*, [w:] idem (red.), *Uniwersalizm i swoistość kultury polskiej*, t. I, Lublin 1989, ss. 81–108; cf. A.W. Mikołajczak, M. Walczak-Mikołajczakowa (red.), *Tradycja łacińska i bizantyjska wobec idei jedności europejskiej*, Gniezno 2003 (zwłaszcza artykuł B. Milewskiej-Waźbińskiej, *Antyczną ścieżką do Europy*, ss. 101–110).

[3] A.W. Mikołajczak, M. Walczak-Mikołajczakowa, *Latinitas i Cyrillianitas – poszukiwanie duszy Europy*, [w:] M. Walczak-Mikołajczakowa (red.), *VIII Kolokwium Slawistyczne Polsko–Bułgarskie*, Gniezno 2001, ss. 11–20.

> Jak głęboko w formalną strukturę tekstu wchodzi przeznaczenie go do śpiewu, do cichego czytania, do wspólnego odbioru, do indywidualnego odbioru, z książki, przez radio, w żywej sytuacji obrzędu itd., to oczywiste dla każdego, kto się zastanawiał nad tekstami spełniającymi te funkcje, *o których tyle już wiedziała retoryka czasów Arystotelesa* [podkr. PB], a o których myśmy zapomnieli[4].

Korpus pojęć greckorzymskich wszedł do kultury uniwersalnej, kultury wielu narodów (a więc nie tylko jednego narodu, jak miało to miejsce w czasach rzymskich) w średniowieczu. Przyswojenie dorobku antycznego przypadło na tzw. „wieki ciemne"[5]. To właśnie wysiłek Martianusa Kapelli lub lektura *Instututio oratoria* Kwintyliana legły u podstaw średniowiecznych wyobrażeń o literaturze i wymowie. Kolejny etap stanowił wiek XII i tzw. „prerenesans" (renesans XII wieku lub francuski), kiedy to powstały dwa najważniejsze traktaty teoretyczne[6]: *Poetria nova* Godfryda z Vinsauf[7] oraz *Poetria de arte prosaica, metrica et rithmica* Jana z Garlandii[8]. Wraz z pojawieniem się rękopiśmiennych odpisów wspomnianych traktatów w Polsce, pojęcia teoretyczne zaczęły żyć własnym życiem. *Poetria nova* była wykładana na Uniwersytecie Jagiellońskim do końca XV w., jeden z jej egzemplarzy posiadał Miechowita, a traktat Jana z Garlandii wykorzystywano w szkolnictwie „średnim" jeszcze w XVI w. Natomiast Paweł z Krosna w swoim księgozbiorze miał dzieło *De nuptiis Philologiae et Mercurii* Martianusa Kapelli[9].

Nic więc dziwnego, że ówczesna teoria literatury musiała być recypowana, komentowana i nauczana w różnych szkołach dawnej Rzeczypospolitej. Najczęściej uczniowie obcowali nie z oryginalną myślą antyku i średniowiecza, ale z podręcznikowymi wyciągami i zestawieniami lub komentarzami, które wcale nierzadko przynosiły nowe, oryginalne ujęcia[10]. Wśród analizowanych przez T. Michałowską i E. Sarnowską-Temeriusz rękopiśmiennych podręczników staropolskich nie brak także przechowywanych w Bibliotece Kórnickiej. Dokładnie

---

[4] M.R. Mayenowa, *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka*, Wrocław 1974, s. 456.

[5] Terminem tym chętnie posługiwał się W.P. Ker, *The Dark Ages* (tł. polskie *Wczesne średniowiecze*, Wrocław 1977).

[6] Krótkie, ale bardzo instruktywne zarysy dziejów poetyki przedstawiły: M. Cytowska, T. Michałowska, *Źródła wiedzy teoretycznoliterackiej w dawnej Polsce. Średniowiecze – Renesans – Barok*, Warszawa 1999 (artykuły wstępne, ss. 9–76).

[7] E. Faral (éd.), *Les Arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle*, Paris 1924, ss. 194–262.

[8] T. Lawler (ed.), *The Parisiana Poetria of John of Garland*, New Haven–London 1974.

[9] Cytowska, Michałowska, *o.c.* (przyp. 6), ss. 145, 154; E. Sarnowska-Temeriusz, *Droga na Parnas. Problemy staropolskiej wiedzy o poezji*, Wrocław 1974, s. 31.

[10] T. Michałowska, *Staropolska teoria genologiczna*, Wrocław 1974; Sarnowska-Temeriusz, *o.c.* (przyp. 9) Najpełniejsze ujęcie z punktu widzenia retoryki dała: E. Ulčinaitė, *Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku. Próba rekonstrukcji schematu retorycznego*, Wrocław 1984.

bowiem zostały omówione trzy rękopisy – wszystkie spisane w kręgu jezuitów. Są to: BK 606 *Ars poetica et rhetorica* powstała w Brześciu, BK 607 *Rhetorica* oraz BK 612 *Pheretra Apollinis* pióra Stanisława Ubysza[11].

Niewymienione, a zatem – wypada sądzić – także niezbadane pozostały jednak kolejne rękopisy. Wśród nich na czoło wysuwa się rękopis BK 740 *Campus Apollinis Duplici Limite Cinctus Artis Poeseos Alumnis In Collegio Urbansciano Scholarum Piarum ad excolendum Apertus Anno Quo Flos Campi in terris appa-ruit 1692* zbudowany wedle wszelkich reguł obowiązujących w podręcznikach[12]. Najczęstszym z podówczas stosowanych schematów był podział na (1) *de poesi in genere*, (2) *de poesi in partitione*. Inne możliwości podziału stwarzało wykorzystanie klasycznej triady: *inventio – dispositio – elocutio*. Tutaj rzecz jasna rozważania genologiczne zostały przyporządkowane części środkowej (*dispositio*). Trzeci schemat rozróżniał *carmen polonicum* i *carmen latinum*.

Nieznany z nazwiska autor naszego rękopisu po wstępnym epigramie i wprowadzeniu, do którego należy także zaliczyć *Ode votiua Ad Sedem Sapientiae Mariam...* oraz *Praeludia Poetica* (k. 1v.–5), przyjmuje optykę elokucyjną, a zarazem scholastyczną: *quaestio – responsum*. Omawianie problematyki zaczyna się od zagadnienia zaprzątającego umysły starożytnych retorów: *An Poetae sit necessaria Periodus?*[13] (k. 6–42v.). Wysunięcie na plan pierwszy problemu okresu retorycznego może świadczyć o pewnym nowatorstwie. Jednak T. Michałowska wykazała, że w układzie bazującym na schemacie retorycznym zagadnienia prozodii znajdowały się zazwyczaj na początku podręcznika[14]. Znaczenie problematyki metrycznej dla autora podręcznika podkreślają liczne schematy metryczne, ilustrujące poszczególne gatunki.

Drugim zagadnieniem zajmującym czołową pozycję jest *amplificatio*[15]. Tutaj można bez wątpienia mówić o wpływie myśli średniowiecznej. Jan z Garlandii w swojej *Poetrii* problematyce *amplificatio* poświęcił znaczne partie czwartego rozdziału (w. 215–225, 308–421), wyróżniając aż dziesięć sposobów amplifikacji.

> Quinque sunt que ampliant materiam, hec scilicet: Digressio, Descriptio, Circumlocutio, Prosopopeya, Apostrophatio; et sub hac ultima intelliguntur V colores rhetorici, qui sunt: Conduplicatio, Exclamacio, Subiectio, Dubitatio, Interpretatio[16].

---

[11] Cf. *Katalog rękopisów staropolskich Biblioteki Kórnickiej XVI–XVIII w.*, t. 5: *Litteraria*, oprac. A. Mężyński, K. Nizio, Kórnik 1992, ss. 280–289, 336–345.

[12] Zasady budowy podręczników poetyki omawia Michałowska, *Staropolska...* (przyp. 10), ss. 18–22.

[13] Cf. H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, Stuttgart ^{3}1990, ss. 458–469 (§§ 923–947).

[14] Michałowska, *Staropolska...* (przyp. 10), s. 20.

[15] Znaczenie *amplificatio* w XVII w. podkreśla Ulčinaitė, *o.c.* (przyp. 10), ss. 125–136.

[16] *Parisiana Poetria...* (przyp. 8), IV 309–313 (s. 72).

Z kolei anonimowy autor *Campus Apollinis* tak definiuje amplifikację: „Amplificatio est, quae Orationem breuiter prolatam auget describendo. Et est duplex: Verborum et Rerum”[17], przy czym zna jedenaście sposobów amplifikacji słów, częściowo tożsamych ze sposobami podanymi przez Jana z Garlandii, a mianowicie: *adiectio, disiunctio, conglobatio, descriptio, adiunctio, adiectio adverbiarum, substantivi pro adiectivo positio, causarum enumeratio, comparatio* oraz peryfraza. Definicja amplifikacji myśli (rzeczy) została podana niezwykle prosto i celnie: „Amplificatio Reru(m) e(st), quando res ipsae, hoc est sensus in Oratione contenti lati(us) ac lati(us) dilatantur”[18].

Trzecie *responsum* stanowi zapewne przejście do problematyki dyspozycji. Tytuł brzmi bowiem: *An Poeta debeat etiam habere aliqua(m) solut(am) oratio-(n)is?* W odpowiedzi na tak postawione pytanie pojawiają się kolejne *sectiones: De Fabula, De Narratione, De Chria* oraz *De Sententia*. Jak widać problematyka genologiczna zaprząta tylko częściowo uwagę autora. Jeśli jeszcze dodać, że u Jana z Garlandii *narratio* często była tożsama z *historia*[19], to dałoby się zaryzykować stwierdzenie, że poeta może pisać o zdarzeniach fikcyjnych lub rzeczywistych. Przypomina to podział według prawdopodobieństwa występujący u Cycerona (*De inventione* I 27), a przejęty z *Rhetorica ad Herennium* (I 13): *fabula – argumentum – historia* [20].

Uwagę przykuwa jednak *chreia*, gatunek o rodowodzie antycznym (wspominany przez Senekę, Kwintyliana i Izydora z Sewilli), będący opowiadaniem o zdarzeniu anegdotycznym i zakończonym pointą[21]. Pryscjan z Cezarei w swoich *Praeexercitamina* tak definiuje chreię: „usus est, quam Graeci χρείαν vocant, commemoratio orationis alicuius vel facti vel utriusque simul, celerem habens demonstrationem, quae utilitatis alicuius plerumque causa profertur”[22].

Koniecznie trzeba dodać, że zestaw owych czterech sekcji nie jest przypadkowy. Tworzy on bowiem pierwszą część *progymnasmata* – ćwiczeń dla uczących się retoryki[23]. I rzeczywiście termin ten pojawia się w omawianym rękopisie co najmniej trzykrotnie: *De Progymnasmatibus Generis Deliberativi* (k. 57), *Generis Iuditialis*

---

[17] Rkp BK 740, k. 48v.

[18] Ibidem, k. 49.

[19] *Parisiana Poetria...* (przyp. 8), s. 228: „*Ystorialis* here evidently means »narrative«, or even, to include *philosophi* in its strict meaning of »philosophers«, in its broadest sense...” (komentarz wydawcy), cf. hasła w indeksie: *historia*, *narratio* (ss. 348 n.).

[20] Cf. Lausberg, *o.c.* (przyp. 13), ss. 165 n. (§ 290); S. Brud, *Rhetorica ad Herennium jako podręcznik sztuki wymowy*, [w:] A.W. Mikołajczak (red.), *Łacińska proza naukowa*, Gniezno 2001, ss. 43–56.

[21] J. Ziomek, *Retoryka opisowa*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 91; Lausberg, *o.c.* (przyp. 13), ss. 536–540 (§§ 1117–1120).

[22] 2, 8. Korzystam z edycji *Grammatici Latini*, rec. H. Keil, t. III, Hildesheim 1961 (przedruk), s. 431.

[23] Ziomek, *o.c.* (przyp. 21), ss. 91 n.

(k. 104) i wreszcie *Generis Demonstrativi* (k. 110v.). W rodzaju sądowym uczniowie zapoznawali się z *confirmatio, confutatio, conciliatio* oraz z *loci communes i legislatio*. W rodzaju pokazowym znajdują się następujące *sectiones*: *De laude, De vituperatione, De imitatione, De comparatione* i *De descriptione.* Mimo iż schemat ten był powszechnie znany i stosowany w XVII w., to jego źródła znajdują się już w *Rhetorica ad Herennium*[24]. Jednakże najpełniej zastosował go właśnie Pryscjan. Wedle niego uczniowie dowiadywali się po kolei *de fabula*, *de narratione*, *de usu*, *de sententia*, *de refutatione*, *de loco communi*, *de laude*, *de comparatione*, *de allocutione*, *de descriptione*, *de positione*, *de legis latione.* Powielenie ponad tysiąc lat później tego schematu jest zatem świadectwem niezmienności i atrakcyjności pojęć i metod wypracowanych w starożytności, a zarazem, jak trafnie zauważył J. Ziomek, „petryfikowania sztuki wymowy, a przez to i jej kryzysu"[25].

Dopiero czwarte *responsum* zatytułowane: *An Poetae scienda sint omnia, quae spectant ad Poesim* porusza problematykę genologiczną. Jako pierwsza omawiana jest poezja epicka lub heroiczna (*De Poesi Epica, sive Heroica*), a jako pierwszy gatunek *elegia sancta*. Następny w kolejności jest epigram, gatunek podówczas bardzo popularny[26]. W obrębie poezji lirycznej wymienia się różne rodzaje pieśni, m.in. ody i elegie, a także wiersze kunsztowne, bo tak należy rozumieć termin *carmen artificium* lub *poesis artificiosa*[27]. Najczęściej zwięzłe definicje gatunkowe są uzupełniane o schematy metryczne.

Zrozumiałe, że autora podręcznika najbardziej ciekawi epigram. Omawia go bowiem nie tylko w obrębie epiki, ale także liryki. Jest to zarazem ilustracja zjawiska, że niektóre gatunki nie dają się łatwo sklasyfikować w obrębie podstawowych rodzajów literackich[28]. Skoro wiersz ma być kunsztowny, to spotyka się utwory tworzące krzyż, labirynt, koło, drzewo, figurę geometryczną oraz komponowane jako lustrzane odbicie (k. 269–271).

Kolejny z kórnickich rękopisów, noszący sygnaturę BK 1129, o tytule rekonstruowanym na podstawie tytułów poszczególnych części, a brzmiącym *Institutio rhetorica*, powstał w latach 1675/1676 w kręgu franciszkanów i jest podręcznikiem retoryki, poetyki, ale także wiadomości encyklopedycznych z innych dziedzin. Przynosi on bowiem m.in. definicję *Ars Chimica*[29]. Dzieli

---

[24] Ibidem; Brud, *o.c.* (przyp. 20), s. 46.

[25] Ziomek, *o.c.* (przyp. 21), s. 92.

[26] T. Michałowska (red.), *Słownik literatury staropolskiej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, ss. 168–170.

[27] Cf. ibidem, ss. 632–637; Michałowska, *Staropolska...* (przyp. 10), ss. 131–141.

[28] Michałowska, *Staropolska...*, s. 64; eadem, *Rodzaj czy rodzaje? Problemy taksonomii literackiej*, [w:] eadem, *Mediaevalia i inne*, Warszawa 1998, ss. 308–328; cf. U. Kindermann, *Gattungssysteme im Mittelalter,* [w:] W. Erzgräber (Hrsg.), *Kontinuität und Transformation der Antike im Mittelalter*, Sigmaringen 1989, ss. 303–313.

[29] „Ars chimica. Est scientia naturalis et experimentalis quod docet artem faciendi metalla hoc est aurum Argentum etc Orichalcum Stannum applicando passiuis Activa El(ementa) Componit(ur).

się on, jak większość zbadanych przeze mnie rękopisów, na *capita* i *paragraphi*. Autor (również anonimowy) rozpoczyna wykład od zestawienia podobieństw i różnic pomiędzy poetyką i retoryką: „de re Poëtica ac Rhetorica quomodo Inter se Connectan(tur) et quomodo diversificant(ur)". Takie ujęcie sprawy nie jest żadną nowością. W średniowieczu, a zwłaszcza w jego wcześniejszym okresie, zwykło się wykład „teorii literatury" łączyć z rozważaniami gramatycznymi i retoryką[30]. Poszczególne paragrafy wyjaśniają, na czym polegają *spiritus poeticus*, *ars poetica*, oraz wprowadzają w zagadnienia genologiczne *in genere*. Jednak już tutaj autor uznał za stosowne podać zwięzłe definicje poszczególnych gatunków, szczególną uwagę przydając metryce. Niech za przykład posłuży definicja strofki safickiej mniejszej:

> De Carmine Saphico. Carmen uti deduct(us) a canendo hoc est sermo Ingeniosus et ad Cantu(m) Ordinatus dict(us) hoc nomine a Dea Sapho Inventrice Carminis quo ad genus istud. Hos si(n)t pedes[31]:
>
> – ◡ – – – ◡◡ – ◡ – –
> – ◡ – – – ◡◡ – ◡ – –
> – ◡ – – – ◡◡ – ◡ – –
> – ◡◡ – ◡ (k. 20v.)

Jak widać układ został napisany całkowicie poprawnie, brak jedynie oznaczeń ancepsów i cezur oraz granic periodów[32]. Warto zauważyć graficzne wyróżnienie czwartego wiersza (adonijskiego), którego szczególny charakter podkreślono zaczynając go przed cezurą jedenastozgłoskowców safickich.

Warto porównać także siedemnastowieczną definicję ze stanem wiedzy z dojrzałego średniowiecza. Oto co o wierszu safickim pisze Jan z Garlandii:

> Metrum est constans Saphicum Adonicum – Saphicum a Sapho, que mulier fuit inventrix huius metri; Adonicum ab Adone inuentore, metrum scilicet quod perficiunt duo ultimi pedes. Primus pes Saphici metri est trocheus, secundus spondeus, tercius dactilus, quartus trocheus, quintus similiter trocheus uel spondeus, quia ultima non refert. Tres linee similes sunt sibi; vltimum est Adonicum... (VII, w. 1400–1406).

Insimul sal sulphur plumbum adeps etc: et sic ex his omnib(us) per Ignem attemperatis educit(ur) novum metallum vel etc v(el) orichalcum. Sed hac scientia propter periculum Corrumpendae publicae monetae est prohibita" (k. 70).

[30] Przekonująco o tym pisze E. Sarnowska-Temeriusz, *Przeszłość poetyki. Od Platona do Giambatttisty Vica*, Warszawa 1995, ss. 197 n.; cf. M. Brożek, *Źródła do średniowiecznej teorii wykładu literatury*, Warszawa 1989 (zbiór *Accessus ad auctores*).

[31] Zwrócić należy uwagę, że w ostatnim zdaniu występuje zapewne *accusativus* respektu (za powyższą wskazówkę pragnę podziękować Panu Profesorowi J. Danielewiczowi).

[32] W. Strzelecki, *Zarys metryki łacińskiej*, [w:] M. Dłuska, W. Strzelecki (red.), *Metryka grecka i łacińska*, Wrocław 1959, ss. 121 n., cf. M.L. West, *Wprowadzenie do metryki greckiej*, przeł. J. Partyka, Kraków 2003, ss. 63 n.

Staropolski autor wolał zastąpić terminologię przedstawieniem graficznym. Ponadto wypada sądzić, że adepci siedemnastowiecznych szkół potrafili rozpoznać poszczególne stopy.

W drugim rozdziale podręcznika do głosu dochodzą techniki retoryczne, a raczej figury myśli (np. sylogizm). Nie jest to przeszkodą w omawianiu niektórych gatunków, często typowych dla baroku: symbolu, entymematu, emblematu i hieroglifu. Ten ostatni został objaśniony następująco: „Ex grado signum sacru(m) designat, quod signa erant In usu Apud Egyptios dum ad hinc[?] non essent ullae literae" (k. 49). Do pozostałych omówionych form należą m.in.: paradoks, apoftegmat, przysłowie, przypowieść, adagium, paremion. Wszystkie one wymagają opanowania podstawowych technik retorycznych, nic więc dziwnego, że zostały umieszczone po partiach wstępnych, a przed zagadnieniami bardziej złożonymi.

Do nich należy problematyka alegorii (k. 52v.) lub tak charakterystycznego dla baroku problemu *de acuto et arguto*[33] (k. 54–60v.). I znów pojawia się problematyka *amplificatio* wzbogacona o wykaz przysłów i sentencji (k. 64v.–79), które cieszyły się szczególnymi względami w średniowieczu: Godfryd z Vinsuaf jako jeden ze sposobów zastosowania *ordo artificialis* (a więc szlachetniejszego) polecał rozpoczynanie utworu lub mowy właśnie od sentencji:

> Si pars prima velit majus diffundere lumen,
> Thematis intacta serie, sententia sumpta
> Ad speciale nihil declinet, sed caput edat
> Altius ad quoddam generale...[34].

Wspomniałem, że omawiany rękopis zawiera również sporo wiedzy encyklopedycznej. Spotykamy więc wykaz bóstw podziemnych i bóstw pomniejszych oraz zestawienie opinii filozofów, głównie greckich (choć nie tylko, gdyż wśród nich pojawia się także Cyceron), na temat powstania świata (k. 107). Definicje nauk szczegółowych zostały wyprowadzone z języka greckiego lub łacińskiego: „Astrologia Ex graeco est scientia de Astrorum Constitutione..." (k. 69v.).

Z pobliskich Czech wywodzi się kolejny rękopis – BK 750, powstały znacznie później, bo w 1770 r. Nadano mu tytuł: *Diversa Exercitia tam Ligata, quam Soluta Eloquentia elaborata et dictata a Reverendo ac Eximio Patre Stanislao a S(ancto) Carolo Borromaeo Vtriusque Eloquentiae Professore*. Tu przynajmniej autor nie jest anonimowy. Zastanawiający jest natomiast jego tytuł *Professor Utriusque Eloquentiae*, który przez analogię do *utriusque iuris* należy rozumieć jako odnoszący się do osoby wyspecjalizowanej w wymowie świeckiej

---

[33] Cf. J. Zaborowska-Musiał, *Dyskurs naukowy w traktacie „De acuto et arguto" Macieja Kazimierza Sarbiewskiego*, [w:] *Łacińska...* (przyp. 20), ss. 57–66.

[34] *Les Arts poétiques...* (przyp. 7), II 126–129 (s. 201).

i kościelnej. O specjalnym statusie wymowy kościelnej pisał św. Augustyn. Swoje przemyślenia zawarł w *De doctrina christiana*, akcentując, iż retoryka nie jest ani dobra, ani zła sama z siebie. Jej kwalifikacja moralna zależy od celu. Kapłan, który opanuje właściwe techniki, łatwiej dotrze do serc wiernych (IV, 32; 63). Po wiekach spotyka się specjalistów od wymowy kościelnej, którzy swoje kwalifikacje potwierdzają stosownym tytułem.

Rękopis trafił w polskie ręce najpóźniej w 1773 r., o czym świadczą zapiski gospodarskie z tego właśnie roku prowadzone po polsku. Mimo iż autor podręcznika akcentuje w tytule elokwencję, zaczyna wykład od poezji. Jako pierwszy człon zjawia się *Carmen Adonicum ad Neo-Poëtas*. Zastanawiać może popularność wiersza adonijskiego. W dalszej kolejności pojawiają się dwie elegie, wymownie świadczące o czerpaniu ze starożytności pogańskiej i chrześcijańskiej. Są to bowiem: *Elegia Ad Apollinum* [!] oraz *Elegia, qua Pater Filio Morum regulas servandas praescribit*. Dla adepta sztuki poetyckiej ważna jest znajomość toposów i te są omawiane w ustępie zatytułowanym *Locus Communis Poëticus*.

Wydaje się, że autora podręcznika szczególnie interesowały zagadnienia metryczne. Prócz wiersza adonijskiego zna glikoneje i strofy asklepiadejskie. Swoje uwagi wzbogaca o przykłady z poezji rzymskiej: „Ode Dicolos Tetrastrophos Sapphico Adonia. Super illud Ovidii Lib(ri) (tertii) Tris(tium) Eleg(ia) (quarta)" (k. 19v.–20). Niestety tutaj wiedza autora okazała się całkowicie błędna[35].

W dalszych częściach podręcznika omawiana jest problematyka *stricte* genologiczna: poezja elegijna (*poesis elegiaca*) – w tym epika określona jako *carmen heroicum, vel poesis epica*, poezja liryczna, poezja bukoliczna, satyra (*poesis satyrica*) i wreszcie dramat pod znamiennym tytułem: *De Tertia Parte Poëseos. Dramatica Sive Dramata*. Wypada tutaj przypomnieć dokonany przez Diomedesa w IV w. podział na trzy rodzaje (*genera*) – *genus exegeticum vel enarrativum*, *genus dramaticum vel activum* i *genus mixtum*[36]. O sile tej systematyki dobitnie świadczy fakt, iż obowiązywała ona nadal u progu oświecenia.

Rękopis BK 750 przynosi sporo wiadomości z antyku, które starano się przedstawić w możliwie atrakcyjny sposób. Stąd więc obok wykładu o czterech monarchiach świata (Asyrii, Persji, Grecji i Rzymie) spotyka się także swoisty przewodnik po starożytnym Rzymie (opis świątyń, cyrków, teatrów, kolumn itp.) lub omówienie wyglądu i znaczenia poszczególnych rodzajów togi (k. 46–48, 51v.–52)[37]. Nie zabrakło także wiadomości z zakresu mitologii: *Compendium Mythologiae* (k. 84–93).

---

[35] „O mihi care quidem semper, sed tempore duro // cognite, res postquam procubere meae, // usibus edocto si quicquam credis amico, // vive tibi et longe nomina magna fuge".

[36] Michałowska, *Staropolska...* (przyp. 10), ss. 48–51.

[37] Dla zilustrowania metody obranej przez autora warto przytoczyć najbardziej ogólne informacje dotyczące rodzajów togi: „Togae mensura pro opibus varia fuit: quibus enim domestica res angustior, iis togae parvae: quibus ampla maiores. Honestiores feminae non toga utebantur sed stola: quae tamen obscuri erant loci, item Ancilae et mulieres impudicae togam ferebant" (k. 51v).

Do tej pory spotykaliśmy się z recepcją dorobku antyku (oczywiście za pośrednictwem średniowiecza), natomiast kolejny rękopis – BK 1337 – stanowi próbę zmierzenia się z tekstem antycznym. Jest to bowiem pochodzące z 1779 r. krytyczne wydanie *Sejmu kobiet* Arystofanesa. Autorem starannego komentarza, uwzględniającego poszczególne warianty tekstowe, a także przekładu na niemiecki, był Ernest Godfryd Groddeck, powszechnie uznawany za ojca filologii klasycznej w Polsce[38]. Edycja jest dwujęzyczna: po lewej stronie biegnie tekst grecki, po prawej niemiecki. Godne odnotowania jest stosowanie liter greckich z akcentami, co wcześniej nie było stosowaną zawsze praktyką. Omawiany rękopis jest szczególnie cenny, gdyż jest to autograf tłumacza, który swoje dzieło zadedykował ks. Adamowi Czartoryskiemu. Adresat dedykacji z kolei tak scharakteryzował zalety Groddecka: „Vir Eruditus, Diligens, Ingeniosus idque μνεμα [!] gratissimum mihi...". W ten sposób dotarliśmy do początków oświecenia, będących zarazem początkami współczesnej filologii klasycznej.

Rzecz jasna, że antyk był żywotny na jeszcze wiele innych sposobów, wchodząc w postaci mniej lub bardziej zniekształconej do kanonu wykształcenia, a w ślad za tym do praktyki życiowej. Przykładów takiego bytowania pojęć greckich i rzymskich też nie brakuje w kórnickich rękopisach. Oto na przykład w rozprawie *Wywodu rzeczy pieniężney*[39], najprawdopodobniej autorstwa Józefa Aleksandra Jabłonowskiego[40], spotyka się odwołania do Liwiusza, Plutarcha czy Pliniusza. Z kolei Jerzy Joachim Musonius, będący rektorem gimnazjum w Lesznie, w dziele *Observationes Ad Tabulam Geographicam Regni Poloniae* (BK 962) z 1740 r. na określenie województwa używa słowa *satrapia*. Na uwagę zasługuje też stosowanie hiperpoprawnej pisowni. Zamiast średniowiecznej – a więc właściwej, bo wówczas powstałej – formy *marchia* pojawia się stylizowana na wzór starożytny *marhia*.

Zbiór okolicznościowych mów spisany w XVIII w. (BK 1119) zawiera prawie wyłącznie mowy wygłaszane po polsku, albo raczej po polsku z łacińskimi wstawkami, określone zresztą jako *impety do oracyi*. Źródłami inspiracji stała się twórczość Owidiusza, Wergiliusza, Horacego, Appiana, Tibullusa, Katullusa, Lukrecjusza, Prudencjusza, ale także Sarbiewskiego. Jak wyglądała tak skomponowana mowa, może pokazać następujący przykład:

> Orbe locus medio est inter terrasque fretu(m)que Coelestesque plagas, triplicis (con)finia mundi Elementa [*notka* Ovidius Meta(morphoses)] do tegoz się udaią związku ogień albowiem z powietrzem się płomieniami, woda z ziemią zrodłami

---

[38] Cf. biogram Groddecka pióra T. Sinki, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. VIII, ss. 603–607; S. Młodecki, *Gotfryd Ernest Groddeck. Studium biograficzne na podstawie notat Mikołaja Malinowskiego*, Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej VI 1958, ss. 301–350.

[39] Rkp BK 432, k.78–236v.

[40] O autorze cf. *Nowy Korbut*, t. V, ss. 9–13.

> i rzekami iednaczy Aspice convexo nutantem pondere mundum [*notka* Virgilius Georg(ica)]. To wszytko lubo mieysce podzieliło, zgoda iednak i nieiaka przyiasn zgromadziła. Natura dissociata locis (con)cordi pace ligavit [*notka* Ovidius] (k. 67).

To już zapewne najbardziej popularny sposób wykorzystania dorobku antyku. Niezależnie od przeważnie ujemnych sądów o systemie szkolnictwa osiemnastowiecznego, nie można zapominać, że z owych szkół wynoszono znajomość literatury i historii pozwalającą na swobodne zestawianie cytatów i budowanie w taki właśnie sposób własnych utworów, niekoniecznie najwyższych lotów.

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

DIE REZEPTION DER ANTIKE IN DER ALTPOLNISCHEN KULTUR IN OPTIK DER HANDSCHRIFTEN DER BIBLIOTHEK ZU KÓRNIK

Die in diesem Artikel dargestellte Thematik wurde schon vielmals besprochen. Jedoch beabsichtigt der Autor die Annahme, Modifikation und Weiterentwicklung der antiken Gattungslehre sowie der Rhetorik in der altpolnischen Kultur zu präsentieren. Eine für diese Forschungen unschätzbare Quelle stellen die antiken, mittelalterlichen (aus dem 12. Jh.) und altpolnischen, aus der Neuzeit stammenden, Handbücher der Rhetorik und Poetik dar. Einige von ihnen, darunter drei aufbewahrte in der Bibliothek der Polnischen Akademie der Wissenschaften zu Kórnik (Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk), wurden von T. Michałowska und E. Sarnowska-Temeriusz eingehend analysiert, aber andere sind bis jetzt noch nicht erforscht. Zu diesen letzten gehören die folgenden Handschriften: BK 740, BK 1129, BK 750. Die erste betitelte *Campus Apollinis Duplici Limite Cinctus Artis Poeseos Alumnis In Collegio Urbansciano Scholarum Piarum ad excolendum Apertus Anno Quo Flos Campi in terris apparuit 1692* Handschrift wurde nach *elocutio*-Prinzip sowie nach scholastischem Muster konstruiert. Für den anonymen Autor scheint es die Metrik die wichtigste Frage darzustellen, was durch die erste *quaestio:* „An Poetae sit necessaria Periodus?" betont ist. Eine andere für ihn interessante Problematik bildet *amplificatio*, wobei seine Definition und Systematik zumindenst teilweise auf mittelalterliche Definition von Johannes de Garlandia (12. Jh.) zurückgehen. Die *dispositio*-Problematik wird in drei *genera dicendi* verteilt, wobei besprochene Gattungen *progymnasmata* bilden, die von Priscian in *Praeexercitamina* (5./6. Jh.) ausführlich erklärt wurden. Es soll betont werden, dass priscianisches Schema ohne irgendwelche Änderungen im aus dem 17. Jh. stammenden Handbuch benutzt wurde. Unter genologischen Fragen erweckt das Epigramm das größte Interesse. Das nächste Handbuch *Institutio rhetorica* wurde 1675/1676 geschrieben und enthält zahlreiche Definitionen und Schemata aus dem Bereich der Metrik. Auch hier wurde es der Rhetorik eine große Beachtung geschenkt. Die verwendeten Definitionen sind den von Johannes de Garlandia gemachten Bemerkungen ähnlich. Nochmals wird die Problematik der Komposition des literarischen Werkes (*ordo*) und *amplificatio* erklärt. Neben literaturtheoretischen Betrachtungen enthält dieses Handbuch viele Elemente des enzyklopädischen Wissens. Die letzte analysierte und betitelte *Diversa Exercitia tam Ligata, quam Soluta Eloquentia elaborata et dictata a Reverendo ac Eximio Patre Stanislao a Sancto Carolo Borromaeo Vtriusque Eloquentiae Professore* Handschrift stammt aus Böhmen und wurde 1770 geschrieben. Abgesehen vom Titel, wurde in dem Handbuch vor allem die Dichtung analysiert und dem *carmen adonicum* eine besondere Aufmerksamkeit geschenkt. Auch hier trifft man die

Verteilung in drei *genera dicendi*. Dazu enthält das erwähnte Handbuch viele Informationen zur alten Geschichte und Mythologie. Die Handschrift BK 1337 ist besonders beachterswert, weil sie eine von Ernst Gottfried Groddeck vorbereitete kritische handschriftliche Ausgabe sowie deutsche Übersetzung des Aristophanes' Stückes *Ekklesiazusen* (*Das Frauenparlament*) beinhaltet. Andere Beweise der ständigen Lebendigkeit der antiken Kultur liefern zahlreiche altpolnische Reden, in denen die aus römischen Dichtern genommenen lateinischen Zitate und polnische Sätze wechselweise, fast makkaronisch auftreten.

Eos XCI 2004
ISSN 0012-7825

Walter Burkert, Die Griechen und der Orient. Von Homer bis zu den Magiern. Aus dem Italienischen ins Deutsche übertragen vom Verfasser, München: Verlag C.H. Beck, 2003, 176 ss.

Burkert [= B.][1] interesuje się kontaktami grecko-orientalnymi od początku lat 60. XX w.[2]. W 1984 r. opublikował rozprawę *Die orientalisierende Epoche in der griechischen Religion und Literatur,* Heidelberg 1984 (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, 1984, 1). Poszerzona wersja tej pracy ukazała się w języku angielskim pt. *The Orientalizing Revolution. Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*, Cambridge, Mass.–London 1992 (Revealing Antiquity 5) i stała się punktem wyjścia dla wielu późniejszych prac[3]. W 1996 r. B. wygłosił cztery wykłady w Wenecji, które ukazały się pt. *Da Omero ai Magi. La tradizione orientale nella cultura greca,* Venezia 1999. Książka spotkała się z dużym zainteresowaniem i przetłumaczono ją na język francuski i hiszpański[4]. Poszerzoną i poprawioną wersję niemiecką przygotował sam autor.

---

[1] Burkert (ur. 1931) był profesorem filologii klasycznej w Zurychu w latach 1969–1996. Opublikował m.in. *Weisheit und Wissenschaft. Studien zu Pythagoras, Philolaos und Platon*, Nürnberg 1962 (wersja ang. 1972); *Homo necans. Interpretationen altgriechischer Opferriten und Mythen*, Berlin–New York 1972, [2]1997 (wersja ang. 1983); *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*, Stuttgart 1977 (wersja ang. 1985); *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*, Berkeley–Los Angeles–London 1979; *Wilder Ursprung, Opferritual und Mythos bei den Griechen*, Berlin 1991 (przedruk pięciu artykułów z lat 1965–1970); *Ancient Mystery Cults*, Cambridge, Mass.–London 1987 (wersja niem. 1990, pol. 2001); *Creation of the Sacred. Tracks of Biology in Early Religions*, Cambridge, Mass.–London 1996 (wersja niem. 1998); *Klassisches Altertum und antikes Christentum. Probleme einer übergreifenden Religionswissenschaft*, Berlin–New York 1996; *Kleine Schriften*, Göttingen, t. I: *Homerica*, 2001, t. II: *Orientalia*, 2003 [dalej cytowane jako *KS*]. Por. F. Graf (Hrsg.), *Ansichten griechischer Rituale. Geburtstags-Symposium für Walter Burkert, Castelen bei Basel 15. bis 18. März 1996*, Stuttgart–Leipzig 1998.

[2] Zob. W. Burkert, *Iranisches bei Anaximandros*, RhM CVI 1963, ss. 97–134 [= *KS*, t. II, ss. 192–222].

[3] Zob. np. Ch. Auffarth, *Der drohende Untergang. „Schöpfung" in Mythos und Ritual im Alten Orient und in Griechenland am Beispiel der Odyssee und des Ezechielbuches*, Berlin–New York 1991 (RGVV XXXIX), ss. 119–153 („Von Phoinikien nach Boiotien. Zu den Wegen und Formen der Rezeption altorientalischen Kulturgutes im archaischen Griechenland"); Ch. Penglase, *Greek Myths and Mesopotamia. Parallels and Influence in the Homeric Hymns and Hesiod*, London–New York 1994; A. Bernabé, *Influences orientales dans la littérature grecque: quelques réflexions de méthode*, Kernos VIII 1995, ss. 9–22; M.L. West, *The East Face of Helicon. West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth*, Oxford 1997; R. Rollinger, *The Ancient Greeks and the Impact of the Ancient Near East. Textual Evidence and Historical Perspective (ca. 750–650)*, [w:] R. Whiting (ed.), *Mythology and Mythologies. Methodological Approaches to Intercultural Influences*, Helsinki 2001 (Melammu Symposia II), ss. 233–264; M. Winiarczyk, *Wpływ Bliskiego Wschodu na kulturę Grecji archaicznej (750–650 r. przed Chr.)*, Meander LVI 2001, ss. 15–40; S. Ribichini et al. (a cura di), *La questione delle influenze vicino-orientali sulla religione greca. Stato degli studi e prospettive della ricerca*, Roma 2001. Zob. także przyp. 5.

[4] *La Tradition orientale dans la culture grecque*, Paris 2001; *De Homero a los Magos*, Barcelona 2002.

Wstęp (ss. 9–22) oraz rozdz. I (*Alphabet und Schriftkultur,* ss. 9–22) i II (*Homer als Dichter der orientalisierenden Epoche,* ss. 28–54) na ogół powtarzają informacje zawarte już w książce *The Orientalizing Revolution*[5]. Bardziej oryginalne są trzy kolejne rozdziały, dlatego poświęcam im więcej miejsca. W rozdz. III (*Ostwestliche Weisheitsliteratur und Kosmogonie: Zur Vorgeschichte der Philosophie,* ss. 55–78) B. omawia problem wpływu Wschodu na filozofię grecką. Zagadnienie to interesowało już filozofów antycznych od IV w. przed Chr. (szczególnie Arystotelesa i jego uczniów). Twierdzili oni, że Grecy są zależni od tzw. filozofii barbarzyńskiej, czyli kapłanów egipskich i chaldejskich, magów perskich, druidów celtyckich, mędrców indyjskich i Żydów (Diog. Laert. I 6–11). Niektórzy pisarze żydowscy (Arystobulos w II w. przed Chr.) oraz chrześcijańscy utrzymywali, że filozofia grecka jest zależna od Starego Testamentu[6]. Dlatego sądzili, że Platon przejął od Mojżesza wszystkie istotne koncepcje teologiczne. Nawet filozof pogański Numenios (II w. po Chr.) nazwał Platona Mojżeszem mówiącym po attycku (fr. 8 Des Places ap. Euseb. *Praep. evang.* XI 10, 14). Wprawdzie Eduard Zeller (1814–1908) zdecydowanie odrzucił zależność filozofii greckiej od myśli orientalnej[7], ale badacze stopniowo zaczęli zwracać uwagę na paralelne teksty akadyjskie (*Enuma elisz*), hetyckie i ugaryckie. Wielkimi zwolennikami wpływu Wschodu na filozofię grecką są obecnie Martin L. West oraz Peter Kingsley[8]. B. zwraca uwagę na dwa problemy. Po pierwsze, związek duchowości orientalnej i greckiej nie jest ograniczony do wąskiego korytarza ani czasowo, ani przestrzennie. Rozciągał się on od pohetyckiej Cylicji i Syrii/Fenicji do Hezjoda ok. 700 r. Istniała raczej bliskowschodnio-śródziemnomorska *koine* kulturalna,

---

[5] O wpływie orientalnym na Homera zob. np. W. Burkert, *Homerstudien und Orient*, [w:] J. Latacz (Hrsg.), *Zweihundert Jahre Homer-Forschung. Rückblick und Ausblick*, Stuttgart–Leipzig 1991 (Colloquium Rauricum II), ss. 155–181 [= *KS*, t. I, ss. 30–58]; B. Patzek, *Homer und der Orient*, [w:] U. Magen, M. Rashad (Hrsgg.), *Vom Halys zum Euphrat. Th. Beran zu Ehren*, Münster 1996, ss. 215–225; R. Rollinger, *Altorientalische Motivik in der frühgriechischen Literatur am Beispiel der homerischen Epen. Elemente des Kampfes in der Ilias und in der altorientalischen Literatur (nebst Überlegungen zur Präsenz altorientalischen Wanderpriester im früharchaischen Griechenland)*, [w:] Ch. Ulf (Hrsg.), *Wege zur Genese griechischer Identität. Die Bedeutung der früharchaischen Zeit*, Berlin 1996, ss. 156–210; S. Morris, *Homer and the Near East*, [w:] I. Morris, B.Powell (eds.), *A New Companion to Homer*, Leiden 1997, ss. 599–623; P. Högemann, *Der Iliasdichter, Anatolien und der griechische Adel*, Klio LXXXII 2000, ss. 7–39; M. Schuol, *Zur Überlieferung homerischer Epen vor dem Hintergrund altanatolischer Traditionen*, [w:] M. Schuol, U. Hartmann, A. Luther (Hrsgg.), *Grenzüberschreitungen. Formen des Kontakts zwischen Orient und Okzident im Altertum*, Stuttgart 2002 (Oriens et Occidens III), ss. 331–353; R Rollinger, *Homer, Anatolien und die Levante. Die Frage der Beziehungen zu den östlichen Nachbarkulturen im Spiegel der schriftlichen Quellen*, [w:] Ch. Ulf (Hrsg.), *Der neue Streit um Troia. Eine Bilanz*, München 2003, ss. 330–348.

[6] Aristob. fr. 2 p. 223 Denis ap. Cl. Al. *Strom.* V 14, 99, 3 = Euseb. *Praep. evang.* XIII 12, 4 (Pitagoras, Sokrates, Platon); Iust. *Apol.* I 44, 9; Min. Fel. *Oct.* 34, 5; Cl. Al. *Strom.* I 19, 93, 1 (Platon); I 21, 100, 1; I 25, 165, 1 (Platon); V 5, 29, 3 (Pitagoras, Platon); V 11, 73, 3 (Platon); V 14, 90, 3 (Arystoteles); V 14, 92, 1; VI 2, 4, 3; Orig. *C. Cels.* VI 19 (Platon); VII 30. Zob. także A. Dihle, *Die Philosophie der Barbaren*, [w:] T. Hölscher (Hrsg.), *Gegenwelten zu den Kulturen Griechenlands und Roms in der Antike*, München–Leipzig 2000, ss. 183–203.

[7] E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung dargestellt*, t. I 1, Leipzig [6]1919, ss. 21–52. Zob. R. Mondolfo, *Nota sui rapporti fra la cultura e speculazione orientale e la filosofia e la scienza greca*, [w:] E. Zeller, *La filosofia dei Greci nel suo sviluppo storico*, t. I 1, Firenze 1932, ss. 63–99.

[8] M.L. West, *Early Greek Philosophy and the Orient*, Oxford 1971; P. Kingsley, *Greeks, Shamans and Magi*, Studia Iranica XXIII 1994, ss. 187–198, zwł. s. 192 z przyp. 21; idem, *Meetings with Magi: Iranian Themes among the Greeks, from Xanthus of Lydia to Plato's Academy*, Journal of the Royal Asiatic Society V 1995, ss. 173–209, zwł. ss. 207 n.

która przynosiła ciągle nowe kontakty i bodźce. Jeśli patrzy się na motywy teogoniczne *Iliady* oraz *Teogonii* Hezjoda i Orfeusza, odkrywa się pewne podobieństwo do literatury akadyjskiej, hetyckiej i fenickiej. W teogonii orfickiej z Derveni (col. XIII 4) jest mowa o połknięciu phallosa, jak w opowieści o Kumarbi[9], o czym Hezjod nie pisze. Przypisywana Talesowi nauka o wodzie wspomina o tym, że ziemia unosi się jak okręt na wodzie, czego nie ma u Hezjoda i Homera, ale występuje w tekście akadyjskim i w Biblii. Po drugie, kontakty i zapożyczenia dotyczą nie tylko sfery przedracjonalnej, tj. literatury sapiencjalnej i mitów kosmogonicznych, ale także matematyki i astronomii. Twierdzenie Pitagorasa występuje w tekstach klinowych 1600 lat przed Pitagorasem. Nazwy naszych planet – Merkury, Wenus, Mars i Jowisz – pochodzą, za pośrednictwem greckim, od Nabu, Isztar, Nergal i Marduk. Spadkiem po babilońskiej technice liczenia jest podział koła na 360° oraz podział na minuty i sekundy. Z babilońskiej astronomii pochodzi również zodiak.

Rozdz. IV nosi tytuł *Orpheus und Ägypten* (ss. 79–106). Według Herodota (II 49, 1) Grecy przejmowali kult Dionizosa w dwu fazach. Najpierw wprowadził go wieszczek Melampus, a później jacyś mędrcy. B. przypuszcza, że stary kult Dionizosa zaczął orientować się na zaświaty pod wpływem impulsu egipskiego, czego miał dokonać „Orfeusz", który zastąpił Dionizosa mykeńskiego (czczonego tak na Peloponezie, jak na Krecie) Dionizosem orficko-egipskim. Wprawdzie nie ma na to dowodu z VI w., ale jest dobrze poświadczone, że Dionizos był od końca VI w. bogiem misteriów, który zapewniał zmarłym szczęście w zaświatach, co ma wyraźny związek z Ozyrysem. B. przypuszcza, że już Hekatajos z Miletu (ok. 500 r.) musiał identyfikować Ozyrysa z Dionizosem, gdyż utożsamiał Apollona z Horusem (*FGrH* 1 F 305). Prawdopodobnie znał on mit o Izydzie i Ozyrysie oraz Horusie i Secie-Tyfonie. Najstarsze świadectwo okrzyku bakchicznego *euai* znajduje się na zwierciadle znalezionym w grobie kobiety z Olbii (ok. 500 r.)[10]. Z V w. pochodzą płytki kościane z Olbii – odkryte już w 1951 r., ale opublikowane dopiero w 1978 r. Na jednej z nich wyryto napis *Dio*[*nysos*] *Orphikoi*, co świadczy o istnieniu czcicieli Dionizosa, którzy uważali się za orfików[11]. Herodot (IV 78–80) przekazuje relację o królu Scytów Skylesie, wtajemniczonym w misteria Dionizosa Bakchios. W V w. istniał cmentarz w Cumae, w płd. Italii, na którym można było grzebać tylko osoby wtajemniczone w kult Dionizosa (*bebakcheumenon*)[12]. Związek z misteriami dionizyjskimi mają również niektóre *lamellae Orphicae*[13]. Złota blaszka z Hipponion,

---

[9] Zob. O.R. Gurney, *Hetyci*, Warszawa 1970, ss. 226 n.; H. Podbielski, *Mit kosmogoniczny w „Teogonii" Hezjoda*, Lublin 1978 (Studia Helleńskie V), ss. 37 n. B. przyznaje, że M.L. West, *The Orphic Poems*, Oxford 1983, ss. 85 n. inaczej interpretuje słowo *aidoion* w *PDerv*. XIII 4, ale zdecydowanie odrzuca tę hipotezę, szczegółowo uzasadniając własny pogląd (ss. 98–101). Por. L. Brisson, *Sky, Sex and Sun. The Meaning of αἰδοῖος/αἰδοῖον in the Derveni Papyrus*, ZPE CXLIV 2003, ss. 19–29.

[10] Tekst wydał L. Dubois, *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*, Genève 1996, ss. 143–146 (nr 92).

[11] Wydania: A.S. Rusjajeva, *Orfizm i kult Dionisa w Olvii*, VDI CXLIII 1978, ss. 87–104; SEG XXVIII 1978 [1982], nr 659–661; West, *The Orphic Poems*... (przyp. 9), ss. 17–20; Dubois, *Inscriptions*... (przyp. 10), ss. 154 n. (nr 94); *Orphicorum et Orphicis similium testimonia et fragmenta*, ed. A. Bernabé, Monachii–Lipsiae 2004, ss. 388–392 (frr. 463–465). Zob. także J.G. Vinogradov, *Zur sachlichen und geschichtlichen Deutung der Orphiker-Plättchen von Olbia*, [w:] Ph. Borgeaud (éd.), *Orphisme et Orphée en l'honneur de J. Rudhardt*, Genève 1991, ss. 77–87; L. Zhmud, *Orphism and Grafitti* (sic!) *from Olbia*, Hermes CXX 1992, ss. 159–168.

[12] Tekst grecki przytacza B. na s. 150, przyp. 48.

[13] Najnowsze wydania: Ch. Riedweg, *Initiation – Tod – Unterwelt. Beobachtungen zur Kommunikationssituation und narrativen Technik der orphisch-bakchischen Goldblättchen*, [w:] *Ansichten*... (przyp. 1), ss. 359–398, zwł. 389 n.; idem, *Poésie orphique et rituel initiatique. Élements d'un „Discours sacré" dans les lamelles d'or*, RHR CCXIX 2002, ss. 459–481, zwł. 480 n.; A. Bernabé, A.I. Jimenez San Cristobal, *Instrucciones para el más allá. Las lamimillas órficas de oro*, Madrid 2001, ss. 255–281; G. Pugliese Carratelli, *Le lamine d'oro orfiche. Istruzioni per*

w płd. Italii (ok. 400 r.), mówi o *mystai* i *bakchoi*, a na dwu *lamellae* z Pelinna w Tesalii (koniec IV w.), NB w kształcie listka bluszczu, czytamy słowa: „Teraz umarłeś i teraz narodziłeś się, po trzykroć szczęśliwy w tym dniu. Powiedz Persefonie, że sam Bakchios cię wyzwolił". Także malarstwo wazowe z płd. Italii w IV w. umożliwia dodatkowe spojrzenie na dionizyjskie *teletai.* Wazy apulskie przedstawiają w różnych wariantach szczęście dionizyjskie w kontekście pomników grobowych i kultu grobowego. Spotykamy na nich winogrona, tympana i bluszcz. Również zmarli, którzy są przedstawiani w budowlach grobowych, często mają atrybuty dionizyjskie – tyrs, *kantharos*, *kiste* i liść bluszczu. Jedna z waz (od 1974 r. w Bazylei) ukazuje niszę grobową, w której siedzi spokojnie starszy mężczyzna trzymający w lewej ręce zwój, a obok stoi Orfeusz grający na lirze (*LIMC* VII 1, s. 90, nr 88). Ciekawe jest malowidło wazowe, na którym młody człowiek z lirą trzyma na smyczy Cerbera, a z lewej zbliża się do granicy młodzieniec, w towarzystwie starego sługi. Może Orfeusz łagodzi strach przed podziemiami przy przekraczaniu tej granicy. Inna waza (od 1992 r. w Toledo, Ohio) przedstawia Dionizosa, który dotarł do pałacu Hadesa i podaje rękę władcy podziemi[14]. Na wazach z Tarentu bardziej popularny jest motyw Orfeusza grającego na lirze przed Hadesem i Persefoną. Słusznie jednak uważa B. za nieprawdopodobne, że cała symbolika bakchiczno-dionizyjska jest orficka. Misteria bakchiczno-orfickie (określenia te utożsamiał już Herodot II 81, 2) nie miały jakiegoś ośrodka centralnego, jak misteria eleuzyńskie, ale wtajemniczeń dokonywali wędrowni *telestai*, którzy zwracali się na ogół do ludzi z wyższych warstw społecznych. Sporo miejsca poświęcił B. (ss. 96–105) omówieniu zwęglonego papirusu z Derveni (ok. 330 r.), który jest alegoryczną interpretacją teogonii orfickiej z VI w., powstałą prawdopodobnie ok. 420/400. Tekst odkryto w 1962 r., a nieautoryzowane wydanie (prawdopodobnie R. Merkelbacha) ukazało się dopiero w ZPE XLVII 1982, ss. 1*–12* (po s. 300). Prowizoryczną edycję, opatrzoną tłumaczeniem angielskim, opublikował Richard Janko w ZPE CXLI 2002, s. 1–62[15]. Problem autorstwa, datowanie i różne interpretacje tego utworu przedstawiłem w recenzji książki A. Laks, G.W. Most (eds.), *Studies in the Derveni Papyrus*, Oxford 1997 (Eos LXXXV 1998, ss. 307–312).

Ostatni rozdział *Persien und die Magier* (ss. 107–133) mówi o kontaktach grecko-perskich. W 547 r. miasta Greków małoazjatyckich weszły w skład perskiej monarchii Achemenidów, do której należały przez ok. 200 lat. Jednak po 479 r. źródła greckie przedstawiają „Azję" jako zdecydowanego wroga Hellady i świadomie przemilczają istniejącą wcześniej wspólnotę kulturową. O spotkaniu ducha greckiego i perskiego przed wojnami perskimi świadczą przede wszystkim dwa słowa – *Megabyxos* i *magos*. *Megabyxos* wzgl. *Megabyzos* było tytułem głównego kapłana Artemidy w Efezie (Xenoph. *Anab*. V 3, 6), który według Strabona (XIV 1, 23, p. 641) był eunuchem. Wprawdzie już Krezus zaczął budować świątynię, ale ukończyli ją Persowie, dlatego chyba za Dariusza doszło do nowej organizacji i orientacji sanktuarium. Zapewne wtedy arcykapłan przyjął perskie imię, a strona perska zagwarantowała sanktuarium niezależność, dotychczasowe posiadłości i prawo azylu. Słowo *magos* (irańskie *magusz*) ma podwójne znaczenie (cf. Diog. Laert. I 6–8). U Herodota *magoi* są kapłanami medyjskimi[16]. Opowiadano również, że Temistokles przebywając na wygnaniu w Persji zapoznał się z naukami magów (Plut. *Them*. 29, 16). Świadectwo to jest niezależne od Herodota i może być starsze od niego, ponieważ Temistokles zmarł

---

il viaggio oltremondano degli iniziati greci, Milano 2001 (Biblioteca Adelphi CDXIX); idem, *Les Lamelles d'or orphiques. Instructions pour le voyage d'autre-tombe des initiés grecs*, Paris 2003.

[14] Zob. S.I. Johnston, T.J. McNiven, *Dionysos and the Underworld in Toledo*, MH LIII 1996, ss. 25–36.

[15] Por. R. Janko, *The Derveni Papyrus (Diagoras of Melos, Apopyrgizontes logoi?): A New Translation*, CPh XCVI 2001, ss. 1–32. Zob. także *Le Papyrus de Derveni*. Texte présenté, traduit et annoté par F. Jourdan, Paris 2003, ss. 1–27: tekst grecki z tłumaczeniem francuskim (podstawą jest edycja w ZPE 2002), ss. 29–106: komentarz, ss. 107–162: słownictwo.

[16] Zob. A. de Jong, *Traditions of the Magi. Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*, Leiden–New York–Köln 1997 (Religions in the Graeco-Roman World CXXXIII), ss. 387–403.

ok. 459/58. W *PDerv.* (col. VI) *magoi* pojawiają się trzykrotnie jako specjaliści od obrzędów religijnych. Z drugiej strony w traktacie hippokratejskim *De morbo sacro* 10 (p. 60 Grensemann = VI 354 Littré), dziele współczesnym Herodotowi, magowie uchodzą za wędrownych szarlatanów uprawiających magię. Podobne znaczenie występuje wcześniej u Heraklita (DK 22 B 14 ap. Cl. Al. *Protr.* II 22, 1). B. przypuszcza (ss. 116 n.), że słowo *magos* nabrało znaczenia pejoratywnego dzięki inskrypcji z Behistun (ok. 520 r.). Dariusz kazał w niej napisać, że mag Gaumata kłamał twierdząc, iż jest Bardia, czyli synem Kambyzesa. Tekst ten miano przesłać do wszystkich prowincji w państwie perskim i odczytać publicznie. Jonowie dowiedzieli się wtedy, że *magos* był przeciwnikiem króla. Później pojawili się w Jonii wędrowni charyzmatycy, którzy nazywali się *magoi* i zwrócili na siebie uwagę. Ponadto B. rozważa możliwość wpływu perskiego w innych dziedzinach (ss. 118 nn.). W V w. pojawia się w Grecji koncepcja mówiąca o wejściu duszy (*psyche*) lub tchnienia (*pneuma*) do nieba[17]. Pogląd ten wcale nie był rozpowszechniony w kulturach bliskowschodnich i śródziemnomorskich, natomiast odgrywał bardzo istotną rolę w religii Zaratustry, w której pobożny zmarły dostaje się do nieba, przed tron Ahura Mazdy, w trzech krokach (przez dobre myśli, dobre słowa i dobre czyny). W późniejszej wersji (*Bundahisz* i *Ardai Viraz*, utworach spisanych w języku pahlavi dopiero w IX w. po Chr.) trzy kroki interpretuje się kosmologicznie – prowadzą one do gwiazd, księżyca i słońca, a potem do nie mających początku świateł boga. Przypomina to model świata Anaksymandra, według którego ziemię otaczają kręgi gwiazd, księżyca i słońca. B. przyznaje jednak, że w tradycji greckiej istniały starsze wyobrażenia o wejściu do nieba, przede wszystkim Heraklesa[18]. Jego apoteoza jest poświadczona w malarstwie wazowym już w VII w. (*LIMC* V 1, s. 163, nr 3300). Mówi o niej również passus w *Odysei* (XI 602 n.), którego autentyczność kwestionowano już w starożytności. Ponadto Pauzaniasz przekazuje (III 19, 4), że na tronie w Amyklai (koniec VI w.) przedstawiono, jak Hyakinthos i Polyboia jadą do nieba (*LIMC* V 1, s. 547, nr 1). B. zastanawia się także (ss. 123 nn.), czy dualizm perski wywarł wpływ na myśl grecką. Najwcześniej pisał o dualizmie Teopomp (*FGrH* 115 F 65 ap. Plut. *De Is. et Os.* 46 n., p. 369 D–370 C), potem uczniowie Arystotelesa – Arystoksenos z Tarentu (fr. 13 Wehrli ap. Hip. *Ref. omn. haer.* I 2, 12) i Eudemos z Rodos (fr. 150 Wehrli ap. Damasc. *De princ.* 125 [I 322 Ruelle]), u którego po raz pierwszy pojawiają się w greckiej transkrypcji Oromazdes i Areimanios, czyli Ahura Mazda i Angra Mainju. Jest rzeczą sporną, czy dualizm irański wywarł wpływ na Platona, który pisze o złej duszy świata jako przeciwniku boskiej duszy świata (*Leg.* X 896 E; 906 A). Problem dualizmu omawiał już Plutarch w traktacie *De Iside et Osiride* (48, p. 370 C–F).

Książka jest opatrzona przypisami (ss. 136–159), obszerną bibliografią (ss. 161–170) i indeksem (ss. 171–176). B. często nawiązuje do swoich wcześniejszych prac, czasem nawet powtarza dosłownie całe zdania lub tylko nieznacznie je zmienia[19]. Książka porusza jednak sporo nowych kwestii. Zdarza się, że B. pomija milczeniem krytykę własnych poglądów. Np. na s. 141, przyp. 51 pisze, że epos akadyjski *Erra* przyczynił się do powstania eposu greckiego *Siedmiu przeciw Tebom.* Nie wspomina jednak, że hipotezę tę odrzucił J.N. Bremmer, *Götter, Mythen und Heiligtümer im antiken Griechenland*, Darmstadt 1996, s. 153, przyp. 383, który powoływał się na artykuł H.W. Singor, *The Achaean Wall and the Seven Gates of Thebes*, Hermes CXX 1992, ss. 401–411. Na s. 37 B. przytacza etymologię imienia Tethys (< *tawtu*), którą wcześniej odrzucił West, *The*

---

[17] Zob. np. Epicharmus DK 23 B 9 i 22; Eurip. *Suppl.* 532; Eurip. *Erechtheus* fr. 65, 72 Austin; *IG* I^2 945 = I^3 1179 = Hansen, *CEG* I, nr 10 (epigram poświęcony poległym pod Potidają w 432 r.).

[18] Zob. M. Winiarczyk, *Śmierć i apoteoza Heraklesa*, Meander LIV 1999, ss. 111–123.

[19] Por. W. Burkert, *Die neuen orphischen Texte: Fragmente, Varianten, „Sitz im Leben"*, [w:] idem et al. (Hrsgg.), *Fragmentsammlungen philosophischer Texte der Antike* [...], Göttingen 1998 (Aporemata III), s. 393 i B. s. 86: „Nichts spricht für eine bakchische oder orphische 'Kirche' [...] der Angst vor dem Tod und vor Jenseitsstrafen".

East Face... (przyp. 3), s. 147, przyp. 20. Poza tym zauważyłem w tekście kilka drobnych błędów literowych[20].

Wydaje mi się, że zwięzła i przejrzysta książka B. bardzo dobrze przedstawia problem wpływu Wschodu na kulturę Grecji archaicznej. Oby jak najszybciej została przetłumaczona na język polski.

Marek Winiarczyk
Uniwersytet Wrocławski

Eos XCI 2004
ISSN 0012-7825

THE DANGERS OF EURIPIDES: SOME NOTES ON THE MARGIN OF SOURVINOU-INWOOD

Christiane Sourvinou-Inwood, Tragedy and Athenian Religion, Oxford: Lexington Books, 2003 (Greek Studies: Interdisciplinary Approaches Series), XVII, 564 pp., 10 photographs.

Among the few strictly incontestable assertions one may make with respect to the ancient tragic stage, the most important concerns the primarily religious character of a theatrical experience. Whether one connects the institution of tragedy to the functioning of the Athenian democracy or to the functioning of the Athenian *polis* that happened to be a democracy, the tragic theatre remained a phenomenon without parallel: and should one harbour any doubts concerning its importance in the life of ancient Athens, they would be soon dissolved if we consider the honorific nature of the respective *leitourgiai* or the interest the state itself took in the public attendance at the ceremony. Similarly, there is no doubt concerning the deeply religious character of the performance and its cultic origin. The doubts emerge at less general level, when considering the religiosity of the tragic authors: these continue to haunt the Classical scholarship. Acerbic statements of Euripides or the Sophoclean irony raise important questions concerning the nature and attitude of the divinities, apparently questioning the divine providence and alleged care for the mankind. The problem is that given the essentially cultic origin of the tragic performance, it seems particularly hard to reconcile frequent critical remarks concerning divinities with the ritual context of the performance: the problematization of the divine seems to belong to quite another place.

In order to provide a coherent solution to the above outlined issue Christiane Sourvinou-Inwood's [= S.-I.] recent book combines the expertise in archaeology with considerable knowledge of literary sources. Nevertheless, the position taken by the author occasionally borders on the radical, for she steadfastly refuses to allow for any subversive element in the surviving (and hence, implicitly, in the lost) plays. Instead, she argues that tragedy was primarily aimed at manifesting the unknowability of the divine nature while the actual performance can be conceived in cultic and quasi-mystical terms (which effectively eliminates the possibility of perceiving tragedy as a literary phenomenon). In this, it would also be manifesting the intrinsic order of the universe, which, though indiscernible to human mind, remains manifest to the divine (yet, as it will be demonstrated, not without some reservations). Such is the main line of tragic poetry in the reading of S.-I.[1] In what follows I shall give an outline of the book and then proceed to discuss some important questions it raises.

---

[20] B. s. 15 *gegündet* pro *gegründet*; s. 71 *of* pro *oft*; s. 127 *Kol. 6 [4]* pro *Kol. 6 [2]*; s. 153 *in in teletai* pro *in teletai*; s. 169 *Rusajeva* pro *Rusjajeva*.

[1] A summarizing outline of the principal theses is given on pp. 515–518 of the discussed work.

Tragedy and the Athenian Religion falls into two parts, the first of them being devoted to the discussion of the archaeological and literary data concerning the origin and the development of tragic poetry, as well as the details of the rituals performed during the City Dionysia. The importance of this discussion lies primarily in describing the place, time, and context of the tragic performance: the presence of cult objects would necessarily influence both the contents and the perception of tragic drama. As a consequence, S.-I. emphasizes the elevated, charged atmosphere that accompanied the performance, thus defining this latter as a primarily religious experience. This prevalently archaeological part of the discussion remains of particular interest to everyone researching the ancient tragic poetry, and even more importantly, the context of actual performance. Still, one reservation needs to be made: the image drawn by S.-I. remains for the major part static, which is certainly probable when we speak of the ritual (these tend to be highly conservative). The issue becomes more problematic when we turn to the social perception of rituals, as this latter tends to undergo occasional changes: such a shift would be particularly likely in the age as raked with intellectual turmoil as the fifth century BC. Thus, one may wonder whether the profound religiosity of the tragic agon that is steadfastly defended by the scholar would remain unchanged throughout the times of Aeschylus, Sophocles, and Euripides, or at least whether it would be perceived in an identical manner by the contemporaries of all the three dramatists – while the apprehension with which the Athenian society regarded the teachings of the Sophists or Socrates suggests that the citizens would display considerable devotion to the traditional dogmas, it is hard to imagine that the intellectual revolution of the period would remain entirely insignificant at the level of the ritual perception[2]. Indeed, for the major part of her book the author seems inclined to view the Athenian society as highly conservative and basically unchanging[3].

As for the plays of Aeschylus, S.-I. focuses on their stress on the universal order that is personified and guarded by Zeus: this concurs with the traditional interpretation of his works[4]. Nevertheless, some important issues stemming from her account of possibly most instructive part of the corpus, the *Oresteia*, would benefit from more detailed treatment: thus, while highlighting the basic contrariety between the will of the Erinyes (expressed by the chorus) and that of Zeus (manifested by the decree of Apollo and defended by Athena), the author fails to provide an explanation of this conflict that would remain coherent with her highly religious notion of tragic performance. Instead she assumes that the Erinyes possess only a limited knowledge of Zeus' will, being located much lower on the

---

[2] To invoke a slightly different example: true enough, the mistreatment of the hermae and the parody of Eleusinian mysteries were severely punished, yet one must remember that they were perpetrated by more than one agent, which certainly indicates that at least some social strata would remain sceptical where religion was concerned (characteristically, S.-I. positively rejects the possibility of religious ceremonies being regarded as anything more than cultic phenomena – this is particularly visible in her discussion of the ancient responses to the Euripidean tragedy, pp. 297–300). The problem, I believe, lies in the narrow definition of religious and atheist: while I share Lefkowitz's scepticism concerning the traditional view of Euripides as an atheist (cf. M. Lefkowitz, *"Impiety" and "Atheism" in Euripides*, CQ XXXIX 1989, pp. 70–82), I am nevertheless rather disinclined to view religiosity itself as an insurmountable obstacle to either literariness or criticism of religious misconceptions.

[3] Indeed, when considering various changes observed in the tragic praxis from Phrynichus to Euripides, S.-I. seems to concentrate on the tragic phenomenon only (ch. III 2, pp. 265–289).

[4] Cf. e.g. H.D.F. Kitto, *Greek Tragedy*, London 1961, pp. 64 ff. or R. Chodkowski, *Agamemnon Ajschylosa: studium nad strukturą tragedii lirycznej*, Lublin 1985, pp. 99 ff.; the nature of Aeschylean divinities results slightly more in the interpretation of Thomas Rosenmeyer, who underscores their inscrutability and basic jealousy, yet accentuating their flesh-and-blood nature motivated, in this outstanding interpretation, by the poet's extreme sensitivity and understanding of the needs of the tragic stagecraft (Th.G. Rosenmeyer, *The Art of Aeschylus*, Berkeley 1982, pp. 278–283).

divinity scale (one may think what to make of rather arrogant Apollo as this divinity appears in the play)[5]. While it is certainly reasonable to emphasize the nature of the avenging goddesses as "older gods"[6], such an approach problematizes their subordination to Zeus' divine plan, thus raising a question that remains for the better part unanswered in the study[7].

There are other assertions of S.-I. that sound precarious if not to say far-fetched. Certainly, it is true that an average Athenian would be aware that Iphigeneia did not die at Aulis but continued to live as a priestess of Artemis, yet one cannot deny that this is not the aspect of the sacrifice that Aeschylus focuses on: the problem lies in Agamemnon having sacrificed his daughter and it seems irrelevant whether the latter survived the offering or not[8]. As a result, the stress the author lies on l. 236 appears, to say the least, misplaced. Additionally, one can wonder how far would the audience be influenced by the realization that the victim has survived the events at Aulis – after all, the image of the slaughter as portrayed by Aeschylus was to become iconic in the later tradition[9].

To avoid turning this review in an independent essay, I shall skip the difficulties raised by S.-I.'s reading of other plays of Aeschylus (Sophocles remains absent from the work save for a brief consideration in the appendices, a feature particularly striking given the prominent place allotted to the divine unknowability and omnipotence in the works of this author), and proceed to discuss her interpretation of Euripides, which by nature should emerge as the crowning point of the book, should we consider the ambivalent status of the poet as the critic of popular religiosity, as he is frequently regarded in the modern scholarship[10]. Now, this interpretation is certainly interesting, yet, to some extent, disappointing. The disappointment is in some part due to the fragmentariness of the discussion: yet, this particular would be understandable given the overall dimensions of the work and the extent to which they would grow had S.-I. discussed the author's legacy in its entirety.

Yet, sometimes the author's reticence seems to say the least puzzling. Thus, e.g. the proposed reading of the *Troades* in pp. 350–361 relies primarily on the juxtaposition of this particular play with the *Alexander*: thus, the author suggests that the suffering of Hecabe and the Trojan women would be necessarily regarded in light of their imprudent reception of Paris/Alexander into the city, which would distort the picture of "undeserved" suffering, making the divine will far more acceptable in the human terms. Certainly, given the thematic unity of the trilogy highlighted by Scodel[11] it would be a gross mistake to marginalize the importance of the *Alexander*, as in this play Hecabe did indeed opt for her newly found son to stay in his homeland, which equalled ignoring the clear warning of the divine instances. Thus, the allusions to the *Alexander* seem well placed. Still, one would also be justified to ask what motives could have laid behind the total ne-

---

[5] A question thus arises whether we should assume that the Erinyes remain as ignorant of the will of Zeus as is Castor in the ending of the Euripidean *Electra*, which is actually S.-I.'s interpretation of the closing scene of the latter play (pp. 244 ff. vs. 345 ff.).

[6] Cf. F.I. Zeitlin, *The Dynamics of Misogyny: Myth and Mythmaking in the "Oresteia"*, Arethusa XI 1978, pp. 149–184 (= eadem, *Playing the Other: Gender and Society in Classical Greek Literature*, Chicago 1996, pp. 87–119).

[7] Paradoxically, when considering an analogical problem in the Euripidean *Heracles,* S.-I. devotes much more attention to the issue of a divinity defending his or her place among the gods and refuses to attach any excess to the act of Hera as she sends Lyssa to infect the hero (pp. 361–377).

[8] One may think of O'Brien's note made with reference to the *IT* of Euripides, when he states that Agamemnon has effectively slain Iphigeneia: that she still lives has no bearing on his part in the slaughter (M.J. O'Brien, *Pelopid History and the Plot of "Iphigenia in Tauris"*, CQ XXXVIII 1988, pp. 98–115).

[9] The impact that the Aeschylean rendition of the Iphigeneia myth had on the Athenian audience has been discussed e.g. by F.I. Zeitlin, *The Motif of Corrupted Sacrifice in Aeschylus' "Oresteia"*, TAPhA XCIII 1965, pp. 463–508.

[10] Cf. e.g. M. Lefkowitz, *o.c.* (n. 2).

[11] R. Scodel, *The Trojan Trilogy of Euripides*, Göttingen 1980 (Hypomnemata 60).

glect of the *Palamedes*, the third play of the cycle, whose fragmentary survival does still allow for a tentative reconstruction. Though one would probably exaggerate in maintaining that the *Palamedes* poses an insurmountable problem in the religious reading of Euripides' opus suggested by the author, particularly given the strong suggestion of the protagonist's innocence contained in the surviving passages, S.-I.'s failure to discuss the way this play influences the understanding and the intended meaning of the *Troades* remains particularly striking given her frequent references to the opening play of the trilogy and the emphasis laid on the Trojan transgression[12].

There is yet another troubling aspect to S.-I.'s analyses that needs to be mentioned at this point. Both in her interpretation of the *Troades* and in the reading of the *Hecuba*, the author emphasizes the notion of guilt, laying much stress on the contrasting concepts of blame and innocence: thus, Hecabe is guilty of ignoring the divine prophecy and thus responsible for the doom she brought onto Troy (pp. 350–361 and 339–345). The case of the Trojan women, however, results much more complicated: depending on the needs of S.-I.'s argument they either participate in her guilt or are untouched by blame[13]. The case seems much similar when the author discusses the death of those who are innocent: in the *Hecuba* the assassination of Polymestor's sons is to be regarded as ghastly and unjust, while the slaughter of Niobe's children is regarded as a simple act of justice. Certainly, there is difference between the two, enacted as they are by humans and divinities respectively – yet it seems at best risky to speak of slaughtered innocence when one wants to prove a point and entirely neglect the issue when it threatens the main line of argument.

Certainly, the *Heracles* remains one of the more problematic plays of Euripides. Devoted to the portrayal of fatal madness that resulted in the assassination of *philoi*, this somewhat enigmatic play deals also with the question of purity and human status. Three goddesses feature prominently in the play, and one semi-god is shown suffering on stage, his own wife and children victims to his murderous rage. The solution proposed by S.-I. is certainly a beautiful one as it opens a very promising dimension in the play: Heracles is one who is praised beyond human limits – yet, for his superhuman achievements, he must pay with suffering beyond human limits. Yet, there are other dimensions to this play, dimensions that do never emerge in S.-I.'s version: the problem of ritual purity, the place Heracles just returns from, Zeus' begetting of the hero[14]. All these contribute to the final meaning of the drama[15]. Still, together with the author's reading of Neoptolemus' death as it is described in the *Andromache*, the discussion of the *Heracles* belongs among the most interesting parts of S.-I.'s work. And yet, the analyses of both plays suffer from very similar shortcomings

---

[12] Additionally, one may mention that S.-I. appears to be siding with Helen in the famous *agon* with Hecabe: in her defence speech Helen portrays herself as a victim of fate, charging the Trojan queen with full responsibility for Paris' transgression and the sack of Troy. This interpretation, however, relies on the prior assumption that the average Athenian watching the sufferings of Hecabe, Andromache, and Cassandra, would nevertheless focus on the notion of their guilt. Then, there still remains the problem of the arguments brought forward by Helen, who, after all, remains an adulterous wife whose life depends on the defence arguments she can master in this particular discussion (cf. D.J. Conacher, *Rhetoric and Relevance in Euripidean Drama*, AJPh CII 1981, pp. 3–25; M. Lloyd, *The Agon in Euripides*, Oxford 1992, pp. 99–112).

[13] Certainly, one may argue that the perception of the *Hecuba* (it is there that S.-I. argues for the innocence of the Trojan women) would not be shaped by the *Alexander*. This is certainly true, yet, given the ease with which the Trojans fall in with the vengeance plan and their frequent identification with the grieving queen, such distancing of the protagonist would be necessarily questionable.

[14] The point is that returning from the underworld, Heracles may be regarded as a person ritually unclean, and thus not fit for social life: one may compare the dire results of *miasma* in another play of Euripides, *Hippolytus* (cf. R. Mitchell, *Miasma, mimesis, and Scapegoating in Euripides' "Hippolytus"*, ClassAnt X 1991, pp. 97–122).

[15] One may compare the study of K. Hartigan, *Euripidean Madness: Heracles and Orestes*, G&R XXXIV 1987, pp. 126–135.

clearly due to their fragmentary nature: the author repeatedly leaves apart considerable parts of discussed dramas concentrating only on the ritual element[16].

The *Electra* with its bloody account of intrafamilial vengeance and murder is usually considered among the darkest and most pessimistic plays of Euripides: no justice and no joy accompany the act of revenge, no greatness manifests itself onstage, even the final epiphany shows deities far from Olympian magnitude (one may note that S.-I. accounts for this last particular when acknowledging that Castor, though a god, is still less so than Apollo is). The focus remains on the ritual element, on Orestes' assassination of Aegisthus understood as taking place in the sacrificial context, and includes a violation of the *xenia* bond. This transgression, argues the author, clearly opposing the views of, to give a single example, Burnett[17], justifies the sufferings of the protagonist depicted in the closing scene of the drama. Thus, ironically, S.-I., with an ambition of vindicating the uncontroversial nature of the divine in the play ends up by transferring the focal point from the usual culmination of the Orestes' dramas, the matricide, to the revenge on the usurper. As less attention is given to the murder of Clytaemnestra, the author fails to account for many possibilities of justifying the subsequent remorse of two siblings that appear in the respective *epeisodion*. Paradoxically, her preoccupation with circumstances of Aegisthus' murder blinds S.-I. to other possibilities of defending the notion of justice and divinely guarded order that emerge in the play, particularly at its metaphorical level[18]. Additionally, her reading disables yet another interesting option: that there is a place for remorse when a ghastly and bloody deed that was committed agreed with the divinely guarded order.

Characteristically, a considerable space of "Euripides" chapter is devoted to the discussion of the *Orestes*: this play is considered among the most "atheist" of all that were produced by Euripides owing to its somewhat hasty and apparently "incoherent" ending. Thus, in her treatment of the drama, S.-I. rejects the suggestions of Zeitlin and Dunn, inclined as they are to regard the play as bordering on comedy and highlighting its intertextual character[19]. She also rejects the notions shared by Schein and Euben, who treat the *Orestes* as a play much concerned with the actual politics, focusing on the notion of internal strife and disease of *hetaireiai* destroying the social order of the *polis*[20]. Arguing from the "religious" point of view, S.-I. naturally enough highlights the ritual elements that emerge in the play: perverted supplication, grave offerings that are sent by soon-to-be deified Helen, question of ritual purity as it is formulated by Menelaus with reference to Orestes – all these have already been emphasized in the modern scholarship[21]. Yet, this relatively long discussion (pp. 386–402, supplemented by the discussion of recent scholarship in pp. 410–414) is marred by several flaws: as the author fails to account for the intertextual element so manifest in this play she does never explain whether and to what extent this high

---

[16] Thus, Andromache's own story remains largely absent from the discussion of the eponymous play: the same could be said of the Megara/Lycus conflict in the reading of the *Heracles*.

[17] The most radical stance is taken by A.P. Burnett, who regards Aegisthus as sacrilegious murderer sacrificing to the gods whose *time* he has insulted and continues to insult – such an approach would positively disable any attempt at charging Orestes with unseemly murder (*Revenge in Attic and Later Tragedy*, Berkeley 1998, pp. 233 f.).

[18] One may mention e.g. the numerous light-related metaphors that emerge in the play, with frequent parallels drawn between the arrival of Orestes and the rise of the dawn, etc.

[19] F. Dunn, *Tragedy's End: Closure and Innovation in Euripidean Drama*, Oxford 1996.

[20] Thus e.g. S.L. Schein, *Mythical Illusion and Political Reality in Euripides' "Orestes"*, WS LXXXVIII 1975, pp. 49–66; P.J. Euben, *Political Corruption in Euripides' "Orestes"*, in: idem (ed.), *Greek Tragedy and Political Theory*, Berkeley 1986, pp. 222–251; E. Hall, *Political and Cosmic Turbulence in Euripides' "Orestes"*, in: A.H. Sommerstein et alii (eds.), *Tragedy, Comedy and the Polis*, Bari 1993, pp. 263–285.

[21] For a comprehensive bibliography on the *Orestes* see J.R. Porter, *Studies in Euripides "Orestes"*, Leiden 1994 (Mnemosyne Suppl. 128), pp. 4–44.

level of allusiveness would interact or possibly interfere with the religious nature of the theatrical experience she so steadfastly defends[22]. Next, given the turn of events portrayed in the play, it is particularly hard to imagine that the audience would not be filled with some anxiety concerning the nature of the divine – and it would seem that unknowability is not enough to account for the bleakness of human constitution as portrayed in this particular play[23]. In a way, the drawbacks characterizing S.-I.'s treatment of the *Orestes* reflect with most dangerous consequences a more general tendency that may be detected in her work: namely, the author seems never to acknowledge the importance of structural patterns so pervasive in the Euripidean tragedy[24]. While one may argue that the nature of a religious experience is such as not to be influenced by minutiae of literary genre, it seems highly improbable that the tragedian himself remained equally blind with respect to this particular aspect of his creations or, once we agree for the former, that he would remain the only person to appreciate the allusions he so carefully distributed in the text.

One may deem it symptomatic that the most troubling plays of Euripides: *Ion*, *Helen*, *Bacchae*, and *Iphigeneia in Aulis* remain almost entirely absent from S.-I. treatment. In the *Ion* Apollo's rape of Creusa and subsequent suffering of the woman would be hard to reconcile with the overall assumption of divine justice: or at least, allowed for the unknowability of the gods, one may wonder how the ultimate happy ending cancels the years of suffering particularly where the sufferer happens to be innocent of any blame (clearly it may be suggested that the punishment anticipates Creusa's blame in criticizing the god, but such an interpretation seems somewhat far-fetched). In the other play, the *Helen,* honour of one woman is vindicated, but the disappearance of Helen's phantom problematizes the war effort and respective sufferings – the men who fell in Troy were not phantoms, a fact repeatedly alluded to in the play. The *Bacchae* portray divine vengeance in its possibly most violent form – certainly, to argue that this revenge touches an innocent victim (or, for that matter, several innocent victims) would be essentially contrary to the evidence[25], yet the overwhelming *pathos* of the closing scene would at best attest to the implacability, if not to the cruelty, of the god[26]. Indeed, one might say that in the *Bacchae* the god is unknowable yet his unknowability turns into vengefulness of frightening proportions. Interestingly, S.-I.'s failure to discuss the *Bacchae* impedes possibly promising discussion of the notion of excess – this is all the more striking given the emphasis the issues receives in other places of the work, e.g. in the interpretation of the *Heracles*.

---

[22] Cf. above all F.I. Zeitlin, *The Closet of Masks: Lore-Playing and Myth-Making in the "Orestes" of Euripides*, Ramus IX 1980, pp. 51–77. To add an arguably minor reservation, I do not share in the author's notion that Orestes' old retainer who reports on the events of the assembly would be regarded as a particularly biased source by the audience. Nevertheless, one notes that the problem of loyalty receives much attention in the play, cf. Porter, *o.c.* (n. 21); P. Kyriakou, *Menelaus and Pelops in Euripides "Orestes"*, Mnemosyne LI 1998, pp. 282–301; U. Schmidt-Berger, *Philia: Typologie der Freundschaft und Verwandtschaft bei Euripides*, Diss. Tübingen 1973, pp. 31–45; J. Komorowska, *Loyalty Forsworn: an Inquiry in Euripides' "Orestes"*, Eos LXXXVII 2000, pp. 39–52.

[23] Cf. H. Parry, *Euripides' "Orestes": the Quest for Salvation*, TAPhA C 1969, pp. 337–353.

[24] It is this very reliance on structural analyses that prompted Webster's remark that the plot of the *Electra* might be drawn along the lines analogical to those employed in *Cresphontes* (T.B.L. Webster, *The Tragedies of Euripides,* London 1967, p. 138) or Kubo's insistence on the basic similarity between the latter play and the story of Labda (M. Kubo, *The Norm of Myth: Euripides' "Electra"*, HSCPh LXXI 1967, pp. 15–31).

[25] Pentheus' behaviour is strenuously defended by H. Oranje (*Euripides' "Bacchae": The Play and its Audience*, Leiden 1984, pp. 34–98) and, to some extent, Lefkowitz, *o.c.* (n. 2).

[26] Cf. J. Griffin, *Social Functions of Greek Tragedy*, CQ XXXVIII 1988, pp. 39–61; J.E.G. Whitehorne, *The Dead as Spectacle in Euripides' "Bacchae" and "Supplices"*, Hermes CXIV 1986, pp. 59–72.

In the part of *Tragedy and Athenian Religion* devoted to the discussion of recent theories developed by Dunn and Boedeker on the subject of the closure, S.-I. makes a case for methodological consistency, warning the reader against the dangers of oversimplification: it seems ironical that her book itself suffers from much similar drawback. First, the author seems content to assume that the same audience watched the early plays of Aeschylus and the late works of Euripides and that the changes in the portrayal of gods manifest in the surviving dramas would not be accompanied by some changes in contemporary religiosity itself[27]. Next, she argues against the structural analysis of drama that would not be known in any form other than theatre performance, maintaining that without the abstract form of tragedy there would be no such thing as an established structure[28] – a particularly ill-advised postulate given that existence of written copies of tragedy is well attested (among others, in the writings of Aristophanes) and that we know that Euripides actually read the works of his predecessors and contemporaries, a fact that makes him the most intertextual of ancient dramatists[29]. Moreover, one may well maintain that S.-I.'s assumption would remain untenable even without those written copies for an allusion may relate to the shared experience of a given society: indeed, Thalman has persuasively argued that the allusions to the sacrifice at Aulis would evoke the stark simplicity of Aeschylus' lines even among those who never read the play in the written form[30].

Certainly, all the above reservations notwithstanding (one may also note that the major part of these remains characteristically limited to the literary commentary) there is much to recommend the book: S.-I.'s discussion of the archaeological evidence and of the early stages of tragedy's development provides much data and remains of particular interest to one interested in the cult life of ancient Athens. It is with the beginning of the literary discussion that the author seems to loose her touch: whether it is due to the vastness of the involved material, or to the necessity to account for minor details of each of the discussed plays, the discussion all too often results superficial and the emphasis misplaced (even where the defence of the author's approach would be facilitated by invoking other passages or events described in the respective play). The failure to recognize the importance of pattern and the level of intertextuality (in fact, to consider tragedy as literary as well as religious phenomenon) results in a limited perception of the genre. The work remains interesting and valuable for its open recognition of the religious vein so pronounced in Greek tragic theatre, yet it should be read with utmost care, particularly where the author traces the religious elements in the writings of Euripides.

Joanna Komorowska
Academy of Pedagogy, Kraków

---

[27] Interestingly, the author devotes considerable space to the discussion of divine epiphanies in the extant and fragmentarily surviving sources, noting the increasing tendency to recur to the epiphany in later tragedies – while this is usually viewed as a dramatic technique destined to solve the growing level of plot complexity, S.-I. prefers to consider the divine appearances as stemming primarily from the intrinsically religious character of the *agon,* which she adamantly regards as pure mystery of the unknowable divine (pp. 459 ff.).

[28] Cf. pp. 414–422.

[29] Cf. e.g. A.N. Michelini, *Euripides and the Tragic Tradition*, Madison (Wis.) 1987, pp. 70–94. S.-I.'s reluctance to acknowledge the literary interests of Euripides (or the audience's awareness of these interests) is particularly dangerous in casting a shadow over the dramatist's employment of Aeschylus – thus, the import of her argument being such that the audience was in no position to perceive the literary jokes during the performance (understood solely as a religious phenomenon) and that no tragedy was written for literary purposes as we understand these latter, she counters e.g. the findings of R. Aélion, *Euripide héritier d'Eschyle*, Paris 1983.

[30] W.G. Thalman, *Euripides and Aeschylus: the Case of the Hecuba*, ClassAnt XII 1993, pp. 126–159.

Eos XCI 2004
ISSN 0012-7825

Włodzimierz Appel, Klea kai aklea andron. Zarys dziejów greckiej poezji epickiej od Choirilosa do Nonnosa, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2002, 188 ss.

Muszę już na początku wyznać, że po pobieżnym przejrzeniu książki czytelnik mógłby użyć słynnej, cytowanej zresztą przez autora, formuły Kallimacha: *kyklikon echthro* – nienawidzę cykli-ków. Dlaczego – wyjaśnię później. W miarę czytania zostaje jednak zmuszony do zmiany opinii – z pokorą stając wobec warsztatu filologicznego i translatologicznego.

Klea kai aklea andron. Zarys dziejów greckiej poezji epickiej od Choirilosa do Nonnosa jest, jak podaje sam autor (s. 5), efektem prac nad rozdziałami o epice antycznej (od Antymacha) „dla potrzeb nowej historii literatury greckiej", czyli długo oczekiwanego nowego podręcznika literatury greckiej, przygotowywanego pod redakcją prof. Henryka Podbielskiego. Było czymś jak najbardziej naturalnym, że w wyniku kwerend i badań autora pojawił się materiał dużo obszerniejszy niż to, co można było umieścić w podręczniku (swoją drogą szkoda, bo to oznacza, że znów warunki rynkowe decydują o istotnych ograniczeniach w publikacji naukowej). Z drugiej strony materia badań prof. Włodzimierza Appela [= A.] właśnie jego wskazuje jako osobę, która powinna przedstawić monograficznie różnego typu czytelnikom problem eposu antycznego. Wystarczy wspomnieć jego prace nad *Kamiennikiem* (czyli *Lithika*) Pseudo-Orfeusza, *Wojną Żabiomysią* czy wydanymi niedawno hymnami homeryckimi, nie wspominając już o licznych artykułach poświęconych kwestiom mniej lub bardziej szczegółowym. Odrzucił on przy tym pokusę stworzenia monografii całego eposu greckiego – jak przyznaje sam autor, inicjatorem takiego pomysłu był prof. Podbielski. Czy słusznie? Trudno ocenić, pozostawmy tę decyzję autorowi. Pewne jest jednak – co stwierdza sam autor – że w tym wypadku książka nie miałaby szans na szybkie ukazanie się drukiem. Nie zmienia to jednak faktu, że wciąż mało, zbyt mało, jest prac, które tłumaczyłyby zawiłości i subtelności współczesnych interpretacji Homera, Hezjoda czy cyklików badaczom spoza grona filologów klasycznych (jeśli zaś mówimy o cyklikach, to można śmiało postawić tezę o ich nieobecności w świadomości wykształconego współczesnego humanisty). Mała książeczka Jaspera Griffina, znakomitego skądinąd uczonego, poświęcona Homerowi[1], problemu w żaden sposób nie rozwiązuje, a prace z lat wcześniejszych są już dziś w sporej części przestarzałe. Paradoksalne w jakimś stopniu jest to, że badania nad najstarszym tekstem literatury europejskiej, dostępnym niemal nieprzerwanie przez prawie trzy tysiąclecia, mogą wciąż zaskakiwać[2], a wyniki tych badań „starzeć się" w tak zastraszającym tempie. To uczy pokory.

Z pewnością praca poszerzona o zagadnienia eposu od Homera do V wieku byłaby pełniejsza, wywód dotyczący gatunku jako takiego składniejszy, ale wobec argumentów natury organizacyjnej należy złożyć broń.

Jak pisze sam autor (s. 6) prezentowany tekst, w stosunku do wersji przygotowanej do podręcznika, zyskał dużo na przypisach. Jest oczywiste, że są one nie tylko efektem wielkiej erudycji autora, ale i – podając zazwyczaj najnowszy stan badań nad danym zagadnieniem czy autorem – dowodem pracowitości i wyrazem znakomitego warsztatu, który nakazuje *dokimadzein panta* – o ile to tylko jest możliwe. Stąd także stosowanie formuły *non vidi* przy trudno dostępnych (co

---

[1] J. Griffin, *Homer*, przeł. R.A. Sucharski, Warszawa 1999.

[2] Propozycje nowych odczytań ukazują np. W. Lengauer, *Odyseja – mit przeszłości*, [w:] T. Grzybkowska (red.), *Mit Odysa w Gdańsku. Antykizacja w sztuce polskiej*, Gdańsk 2000, ss. 10–17 czy M. Węcowski, *Magia Homera*, Mówią Wieki 2000, nr 10, ss. 6–10; idem, *Olimp Homera, czyli wymyślanie bogów*, Mówią Wieki 2000, nr 2, ss. 6–11 (oraz dyskusja z M. Bardelem: 2000, nr 6, ss. 29–32).

jakże zrozumiałe w naszych warunkach uniwersyteckich) opracowaniach – wyraz pełnej szczerości autora wobec czytelników.

Zakres zainteresowania badawczego wskazuje już sam tytuł. Poddany drobiazgowemu badaniu materiał epicki podzielony jest chronologicznie na trzy epoki – klasyczną, hellenistyczną i okres rzymski. Jednak nie tylko chronologia odgrywa rolę jako zasada porządkująca. Nie mniej ważna jest wizja rozwoju poezji epickiej przebijająca już w tytułach samych rozdziałów – „W poszukiwaniu nowych dróg", „Hellenistyczny renesans poezji epickiej" i „*Mimesis* i *kainotes* – rzymski okres greckiej epiki". Jest to zatem nie tylko przedstawienie zarówno znanych i zachowanych, jak i zaginionych oraz zapadłych w niepamięć dzieł epickich powstałych po epoce archaicznej, ale także widoczna próba sproblematyzowania rozwoju epiki z diachronicznego punktu widzenia. Dzięki niebywałej sprawności językowej, łatwości, z jaką autor formułuje myśli i tłumaczy zawiłe greckie zdania (mimo kilku niepotrzebnych, acz zrozumiałych u filologa klasycznego, zapożyczeń takich jak *parazyta* czy *prowidencja* – odpowiednio: s. 30 i 100), uzyskujemy przejrzysty obraz przemian, jakim podlegała zarówno forma, jak i treść jednego z najważniejszych antycznych gatunków literackich. Refleksja autora nie ogranicza się przy tym jedynie do zagadnień związanych z samymi utworami, ale sukcesywnie ukazuje istotne problemy biograficzne i historycznoliterackie związane z poszczególnymi twórcami – warto choćby zwrócić uwagę na długi passus o Apolloniosie z Rodos (ss. 42–45 oraz przypisy, a zwłaszcza przyp. 55) czy dodane pod koniec pracy uwagi o Eudokii, małżonce cesarza Teodozjusza II. Można by śmiało powiedzieć, że książka ożywia od dawna zapadłych w niepamięć twórców jak Nonnos, Kwintus ze Smyrny, Rhianos czy właśnie Apollonios. Co tym ważniejsze, że mimo tak złego stanu zachowania literatury antycznej spora część ich dorobku przetrwała. Za to, że owi autorzy zapadli w niepamięć, można obwiniać Homera, który przytłoczył ich swym ciężarem, ale też i filologów, albowiem większa część utworów epickich nie została dotychczas przetłumaczona na język polski.

Możemy w tym miejscu wyrazić nadzieję, że praca A. stanie się bodźcem do przetłumaczenia przede wszystkim *Argonautyk* Apolloniosa z Rodos (streszczenie tego tak ważnego utworu zajęło około 40 stron tekstu, czyli niemal 1/4 książki)[3], ale także i innych dzieł, jak np. *Posthomerica* Kwintusa ze Smyrny, że nie wspomnę o obszernym utworze Nonnosa – i jeśli mógłbym wyrazić tu swoją opinię, właśnie Włodzimierz Appel jest osobą, która świetnie się do tego nadaje. Z drugiej strony i same tłumaczenia, które znalazły się w książce, jak też wzmianki w przypisach o innych, starszych polskich przekładach, nasuwają oczywistą myśl o potrzebie wydania antologii pohomeryckiej epiki greckiej. Byłby to wyśmienity dodatek zarówno do tej pracy, jak i do mającego się ukazać, miejmy nadzieję już wkrótce, podręcznika literatury greckiej. I tu również nazwisko autora recenzowanej książki narzuca się samoistnie. Jeśli można by cokolwiek radzić, to oczywiście to, by uwzględnić również tak niechcianych przez poklasycznych poetów (nie tylko Kallimacha, ale też np. Pollianosa), cyklików. Tym bardziej, że Martin West przygotował właśnie nowe wydanie epiki archaicznej dla serii *Loeb Classical Library*.

Stawia to jednak dużo poważniejszy problem nowego wydania fragmentów poezji (z pewnego punktu widzenia nie tylko) epickiej, powstałej po epoce archaicznej, a zwłaszcza epiki od epoki hellenistycznej do końca epoki rzymskiej. Wydanie Ernsta Heitscha, którym się posługujemy dla poezji czasów Cesarstwa, pochodzi bowiem z lat 1961–1964 i nie uwzględnia najnowszych opracowań i odkryć papirusowych z ostatnich 30 lat. Względnie nowe (z 1983 r.) jest natomiast *Supplementum Hellenisticum* przygotowane przez Lloyda-Jonesa i Parsonsa (suplement do *Collectanea Alexandrina* Powella z 1925 r.). Prace Bernabégo (*Poetarum epicorum Graecorum testimonia et fragmenta. Pars I*) i Daviesa (*Epicorum Graecorum fragmenta*) nadal nie objęły tekstów z epok późniejszych od epoki archaicznej i części klasycznej. Mimo założonego w tytułach opracowania całego materiału doczekaliśmy się na razie jedynie pierwszych tomów i... od 16 lat nic więcej

---

[3] Porównać warto także inne obszerne streszczenia, np. dzieła *Posthomerica* Kwintusa ze Smyrny (ss. 122–134).

nie słychać. Problem braku w tej dziedzinie w miarę czytania książki A. staje przed nami z całą oczywistością[4].

Do niewątpliwych zalet książki zaliczyć należy dobrą szatę graficzną – dużą przejrzystość zapewniają wytłuszczenia – jak też sporą ilość materiału ikonograficznego, który ilustruje treść eposów (przede wszystkim *Argonautyk* Apolloniosa)[5]. Ikonografia zaś wcale nie musi być rozumiana jako ustępstwo na rzecz kultury obrazkowej doby telewizji i komputerów. Wszak już zwyczajny Grek na sympozjonie słuchając utworów literackich (w ich naturalnym kontekście) obcował równocześnie z przedstawieniami opowieści mitycznych na kraterach, kyliksach i amforach. Jeden kontekst przeplatał się z drugim, wersja wizualna wdawała się w dyskusję z wersją werbalną.

Niezaprzeczalny jest także wyśmienity warsztat filologiczny autora, przejawiający się i na poziomie analizy utworów, i w tłumaczeniach – że nie wspomnę już o doskonałej stylistyce, która jest dla mnie jednym z nielicznych dziś wzorców[6].

Obawiam się jednak, że niektórzy – czy słusznie, rzecz warta dyskusji – byliby gotowi postawić zarzut okopania się w tym warsztacie. Np. przyp. 96 (s. 70) wskazuje na pewną nieprecyzyjność w stosunku do zjawisk z obszaru opisu narracji. Zamiast trochę naiwnego: „Dla czytelnika poematu, który zna późniejsze dzieje kochanków, kryje się w tym stwierdzeniu prorocze ostrzeżenie. Ale Jazon nie zna przyszłości" – oczekiwałbym o wiele dokładniejszej analizy i wskazania na świadome narracyjne spojrzenie w przód, czyli *prolepsis*[7]. Precyzyjność i obfitość informacji, erudycyjność, język, choć giętki, to jednak typowy dla naukowej rozprawy, przypisy na 2/3 strony – wszystko to nie wskazuje na przeciętnego czytelnika. Wręcz przeciwnie – oczekuje czytelnika chętnego na przygodę intelektualną, ale jednocześnie przygotowanego na nią. Jeśli ma to być nie tylko filolog klasyczny, jak zakłada autor, lecz także inni czytelnicy „zainteresowani [...] najdawniejszymi dziejami europejskiej literatury" (s. 6) to warto może, bez spłaszczania i trywializowania przekazu, posłużyć się językiem zrozumiałym dla większej grupy odbiorców – zwłaszcza tych z pokrewnych dziedzin nauk humanistycznych. Lilian Doherty w najnowszej pracy poświęconej interpretacjom mitów greckich[8] wskazuje jak ważne, wręcz nieuniknione, stało się dziś, abyśmy – w obrębie właśnie nauk humanistycznych – próbowali mówić wieloma językami, a nie zamykali się w swoich własnych wieżach z kości słoniowej. Nieunikniona jest także potrzeba słuchania tego, co poszczególne nauki wnoszą do wspólnego dziedzictwa, i wykorzystywania tego w innych sferach badań. Jeśli nie poznamy języka tych nauk, nie mamy prawa oczekiwać, że ich przedstawiciele będą chcieli poznać nasz. Przetrwanie humanistyki, jak też uzasadnienie jej istnienia,

---

[4] Skoro zaś mówimy o wydaniach tekstów antycznych, to warto zauważyć, że poza nowym wydaniem części fragmentów epickich, dokonanym przez M.L. Westa (*Greek Epic Fragments from the Seventh to the Fifth Centuries BC*, Cambridge, Mass. 2003) od lat 80. posiadamy też nowe wydanie fragmentów utworów parodystycznych: E. Degani (a cura di), *Poesia Parodica Graeca*, Bologna 1983 (II wyd. poprawione; I wyd.: 1982).

[5] Przy okazji polemizowałbym ze stwierdzeniem, że *Argonautyki* są tylko dla wąskiego grona intelektualistów – dla porównania wskazać można na uwagi Jane Lightfoot do utworów Kallimacha i Apolloniosa (J. Lightfoot, *Sophisticates and Solecisms: Greek Literature after the Classical Period*, [w:] O. Taplin (ed.), *Literature in the Greek World. A New Perspective*, Oxford 2000, ss. 236–245).

[6] Jedyne miejsce budzące wątpliwości stylistyczne i gramatyczne to: „trzeba teraz wspomnieć o jednym z najlepszych w ogóle greckim poemacie..." (s. 112).

[7] Por. J. Latacz (Hrsg.), *Homers Ilias. Gesamtkommentar. Prolegomena*, Leipzig 2000, s. 168, gdzie Irene de Jong i Rene Nuenlist rozróżniają *prolepsis* wewnętrzną i zewnętrzną, w zależności od tego, czy wzmiankowane przyszłe wydarzenia będą miały miejsce wewnątrz danej fabuły czy poza nią. Co ciekawe, u Homera zewnętrzna *prolepsis* pojawia się (poza jednym wyjątkiem) tylko w mowach bohaterów.

[8] *Gender and the Interpetation of Classical Myth*, London 2001.

wiąże się z częściową rezygnacją z ekskluzywnego charakteru prac naukowych, poszukiwaniem nowych dróg, a zwłaszcza takich, które prowadzą do innych wspólnot intelektualnych.

Gdyby spróbować nie tylko do tego miejsca *Argonautyk*, ale także całego eposu, jak też i innych (zachowanych w większej części) utworów epickich zastosować metody wypracowane przez narratologów[9] czy teorię postkolonialną[10], nie wątpię, że książka zyskałaby na wartości, a obraz epiki antycznej stałby się nie tylko barwniejszy, ale też, co dziś przecież tak ważne, bardziej aktualny. Za przykład możliwych zmian niech posłuży to, co Niklas Holzberg w przedmowie do polskiego tłumaczenia swojego wprowadzenia do powieści antycznej pisze o przełomowej dla badań w tej dziedzinie książce Johna Winklera: „Analizę powieści starożytnej oparł John Winkler po raz pierwszy konsekwentnie na wiedzy współczesnego literaturoznawstwa, co spowodowało, że w ostatnich osiemnastu latach ukazało się na ten tak mało dotychczas popularny temat więcej publikacji niż przez wszystkie poprzednie lata razem wzięte"[11].

Po stronie niedociągnięć należy postawić niewystarczająco dokładne, zwłaszcza dla czytelnika niezaznajomionego ze specyfiką kultury antycznej, przedstawienie problematyki genologicznej. Przede wszystkim – sam tytuł, choć dość zgrabny, a zarazem treściwy, jest jednak mylący. Książka bowiem nie obejmuje jedynie przykładów eposu heroicznego, jak sugeruje *klea kai aklea andron*[12], chyba że zwrot *aklea andron* wskazuje na nieheroiczną część epiki. Można też założyć, że jest on egzemplifikacją głównego podgatunku epiki antycznej. Gdyby chociaż autor wyjaśnił to we wprowadzeniu. Niestety, nie wyjaśnia również, co rozumie pod pojęciem poezji epickiej – ani we wstępie, ani gdzie indziej[13], chyba że za wyjaśnienie uzna się ogólne sformułowanie z zakończenia (s. 172): „Świat antycznej epopei łączą, jak wiadomo, dwie podstawowe cechy: metrum (także dlatego nie należy zeń rezygnować w przekładach) oraz styl (tzw. wysoki, i to nawet wówczas, gdy w eposie mówi się o rzeczach praktycznych lub nader przyziemnych)" – sformułowanie, które nie obejmuje całego materiału, jaki znajdzie czytelnik w książce, i nie wyjaśnia powodów, dla których pewne utwory zostały w niej zamieszczone, a inne pominięto. Dla przeciętnego czytelnika staje się to wszystko problemem także dlatego, że dzisiejsza praktyka genologiczna odbiega od zwyczajów antycznych. Jeśli tylko sięgnie on choćby do którejś z prac z zakresu poetyki[14], zorientuje się, że we współczesnym literaturoznawstwie nie ma czegoś takiego jak epos dydaktyczny – pomijając już to, że w świecie antycznym także go nie ma[15] – ale mamy poemat dydaktyczny, epika zaś jest rodzajem literackim i dzieli się na wiele gatunków. Oczywiście problem jest dużo bardziej skomplikowany i nie miejsce

---

[9] Por. np. I. de Jong, *Narrators and Focalizers. The Presentation of the Story in the Iliad*, Amsterdam 1987; eadem, *A Narratological Commentary on the Odyssey*, Cambridge 2001; z teoretycznych prac poświęconych narracji przede wszystkim: G. Genette, *Narrative Discourse*, transl. by J.E. Lewin, Oxford 1980 (wyd. fr. 1972); idem, *Narrative Discourse Revisited*, transl. by J.E. Lewin, Ithaca (NY) 1988 (wyd. fr. 1983); M. Bal, *Narratology. Introduction in the Theory of Narrative*, Toronto ²1998; z polskich pozycji polecam tekst o narratologii pióra Michała Głowińskiego, *Narratologia – dzisiaj i nieco dawniej*, [w:] W. Bolecki, R. Nycz (red.), *Sporne i bezsporne problemy współczesnej wiedzy o literaturze*, Warszawa 2002, ss. 149–159.

[10] Por. np. P. Goetsch, *Der koloniale Diskurs in "Beowulf"*, [w:] H.L.C. Tristram (ed.), *New Methods in the Research of Epic*, Tübingen 1998, ss. 185–200, jak też i inne rozdziały tej interesującej pracy; L. Gandhi, *Postcolonial Theory. A Critical Introduction*, New York 1998.

[11] N. Holzberg, *Powieść antyczna*, przeł. M. Wójcik, Kraków 2003, ss. 10 n.; mowa o książce J. Winklera, *Auctor & Actor: A Narratological Reading of Apuleius' Golden Ass*, Berkeley 1985.

[12] Sam autor jest świadom wynikłych z tego problemów, co widać choćby w sformułowaniach na s. 165.

[13] Por. pojawiające się w pracy rozmaite uwagi natury genologicznej: ss. 5, 13, 91, 108, 114, 116, 162, 164.

[14] Por. np. E. Miodońska-Brooks, A. Kulawik, M. Tatara, *Zarys poetyki*, Warszawa 1978, ss. 145–155.

[15] Świat antyczny nie zna również epyllionu jako gatunku, że nie wspomnę już o powieści.

tu na zbyt długie dywagacje na ten temat. Przyznać jednak należy, że zarówno w świecie antycznym, jak i dziś nie ma jasno sprecyzowanej terminologii genologicznej ani jednego obowiązującego sposobu podejścia do tej problematyki[16]. Nie jest to jednak powód do jej całkowitego pomijania. Po pierwsze, niewskazane jest rozróżnianie gatunków poetyckich jedynie na podstawie metrum – nie czynili tak raczej sami Grecy – i kojarzenie wprost poezji heksametrycznej z eposem. Tak więc utwory, które znalazły się w zbiorach fragmentów pod kategorią *Epica/Epici/Hexametri* (np. w wydaniu Powella czy w *Supplementum Hellenisticum*)[17], nie muszą być wcale epickie (w jakim znaczeniu epickie?)[18]. Podobna sytuacja była już wszak z zaszeregowaniem poszczególnych liryków archaicznych i ich utworów do kategorii liryki chóralnej czy monodycznej. Jeszcze więcej zamieszania może wywołać użycie sformułowań w rodzaju „poezja o charakterze epickim" (s. 114), choć ten akurat termin jest dla materiału opracowanego w książce dość adekwatny. Niewiele więcej mówią osobom mniej zorientowanym charakterystyczne dla literatury antycznej kategorie takie jak epos mitologiczny (np. s. 120) czy enkomium epickie (por. s. 151). Wielu problemów można by uniknąć wyjaśniając dokładniej, co autor ma na myśli i dlaczego owych terminów używa – powielenie terminologii antycznej bez komentarza ogranicza niestety deklarowany we wstępie krąg potencjalnych odbiorców (s. 6).

Po drugie, konsensus, który jest zauważalny w badaniach nad epiką antyczną, kłóci się niestety z tak szerokim potraktowaniem rozmaitych gatunkowo utworów antycznych – zwłaszcza przy braku jednoznacznych sformułowań ze strony autora. Jak pisze West we wstępie do nowego wydania epików VII–V wieku (Cambridge, Mass. 2003, s. 2): „The term *epic* has sometimes been applied to all hexameter poetry, including, for example, the works of Hesiod and Empedocles. It is now *usual* to restrict it to narrative poetry about events some distance in the past" (wyróżnienia moje). Pod takim sposobem podejścia jestem gotów się podpisać – wydaje mi się użyteczny i sensowny.

Wszystko to nie wpływa jednakże na bardzo wysoką ocenę pracy i wysiłku badawczego autora[19]. Wzorem zaś z pewnością może być stylistyka i umiejętność potoczystego i adekwatnego tłumaczenia fragmentów utworów antycznych. Nieocenione jest także bogactwo informacji, również tych dotyczących nawiązań do literatury polskiej (np. s. 146), oraz wskazówek bibliograficznych. Wszystko to uzupełniono obfitą literaturą przedmiotu i indeksem.

W tym miejscu należy powrócić do wyrażonego na początku sądu o cyklikach – *kyklikon echthro* – i wyznać, że fraza wyjątkowo dobrze przystaje do sporej części prac naukowych, w których nazbyt często pojawia się zwrot *aut' epeita*. Nie wszyscy, nie tylko w świecie antycznym, wybrali drogę Poety – wielu nanizuje temat za tematem, nie zważając na kształt tworzonej konstrukcji. Bez przewodniego *gniewu* nie mają szans wzywając boginię – ani pań z Helikonu, ani Charyt nie przebłagają[20].

---

[16] Dla przykładu, jeden z przywoływanych w pracy epików antycznych – Nikander z Kolofonu – w zakończeniu *Aleksipharmaka* określa siebie jako *hymnopolos*. Jeśli zaś chodzi o nowe sposoby podejścia do starego problemu, na zainteresowanie zasługują rozwiązania zaproponowane przez genologię lingwistyczną, które zwracają baczniejszą uwagę na odbiór gatunku przez słuchacza / czytelnika niż na poszukiwany przez teoretyków rdzeń jak też na powiązanie obu sposobów interpretacji; por. np. B. Witosz, *Gatunek – sporny (?) problem współczesnej refleksji tekstologicznej*, [w:] *Sporne...*, (przyp. 9), ss. 268–284.

[17] J. Powell (ed.), *Collectanea Alexandrina,* Oxford 1925; H. Lloyd-Jones, P. Parsons (edd.), *Supplementum Hellenisticum,* Berlin 1983.

[18] Por. słuszne uwagi autora: ss. 108, 116.

[19] Wśród drobnych nieścisłości można wymienić np. pomylenie Neoptolemosa z Telemachem w opisie treści *Posthomerica* Kwintusa ze Smyrny (s. 128). Natomiast wśród nieścisłości bibliograficznych wymienić należy podanie daty wydania *Geschichte der griechischen Literatur* Lesky'ego na podstawie pierwszego wydania w dtv, a nie I wydania w ogóle czy też III poprawionego wydania z 1971 r., którego edycja z 1993 r. jest tylko niezmienionym przedrukiem (s. 10); przywołanie *Die Fragmente der Vorsokratiker* w wydaniu z 1912 r. przed poprawieniem przez Kranza; cytować – i korzystać – wypada z poprawionego VI wydania z lat 1951/1952 (s. 11).

[20] Przykładem zmiany w sposobie przentacji literatury greckiej jest książka pod redakcją Olivera Taplina, cytowana w przyp. 5.

My jednak dołączmy do wzniesionej w ciszy modlitwy o łaskawe (i przychylne) spojrzenie Kalliope (por. s. 172).

Tomasz Mojsik
Uniwersytet w Białymstoku

Eos XCI 2004
ISSN 0012-7825

Maria Musielak, Społeczeństwo greckich miast zachodnich wybrzeży Morza Czarnego [La société des cités grecques du littoral ouest de la mer Noire], Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2003 (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Seria Historia 109), 202 pp.

The western coast of the Black Sea, now divided between Rumania and Bulgaria and in antiquity dotted with a string of Greek colonies, from Histria (Istros) in the north to Apollonia in the south, is among the areas most extensively studied by classicists. The fall of the iron curtain brought about an increased interest in the Western Pontus, for long decades studied almost exclusively by Rumanian and Bulgarian scholars. For thousands of archaeological reports and monographic papers, a synthesis of social and political history of this area was wanting for over half a century, since the book of Chr. Danov *Zapadniat briag na Černo More v drevnosta* (*Western Coast of the Black Sea in Antiquity*) published in 1947 and now obviously quite outdated. The book of M. Musielak [= M.] attempts at reviewing the current state of research of the Western Pontus thus addressing the needs both of students of the Black Sea area and of general classicists, often adrift among the plethora of scholarly publications.

This book consists of three chapters arranged by chronological principle and accompanied by a useful annex presenting quotations from the ancient authors on Western Pontic cities. The reader will also appreciate thorough indices: epigraphic, of persons, geographical and subject index. The heterogeneous source basis for history of the Western Pontus in various epochs, from the colonization period in the archaic age to the late third c. AD, has led the author to apply various approaches to her material. The first chapter, covering the period from the seventh to the fourth c. BC, is the most erudite in the whole book, while dealing with the least documented in written sources archaic and classical age in the Western Pontus. The author concentrates on the analysis of published archaeological sources and on a critical review of the vast scholarship. Of particular value is the well-researched discussion of the foundation of the Western Pontic cities (pp. 13–22) and a re-examination of hypotheses on the sources of income of their early inhabitants (pp. 24–26). One has to agree with M. in the scepticism with which she welcomes attempts at establishing the ethnic composition of the Western Pontic cities on the basis of pottery fragments attributed by some to non-Greek natives (pp. 35 f.). She is equally distrustful of employing the so-called Milesian onomastic often abused in studies on the social history of Histria in classical age (pp. 47 f).

Due to the comparative abundance of written sources on the Western Pontus in the Hellenistic and Roman age, the scope of M.'s book shifts towards political history in ch. II and III. In these chapters M. deals more and more with the source material and much less with reviewing past scholarship than in ch. I. In ch. II M. correctly refrains from linking information derived from Western Pontic archaeological and epigraphic sources with political events of the times of Lysimachus as represented by Diodorus (pp. 58–67). A few times in this chapter she makes sober remarks about the purely local character of most events referred to in Western Pontic inscriptions, loosely, if at all, connected with mainstream history of the Hellenistic age and therefore unnoticed by ancient authors. M. makes here also a methodological remark pointing to difficulties in the recreating of the cause and effect chain linking individual incidents known from inscriptions. An important contribution of M. is her discussion on the elite of the Western Pontic cities based on Hellenistic-era honorific decrees. The

greatest credit, however, goes in this chapter for the examination of relations between Greek cities and Thracian/Getan states and tribes. While analysing complex literary, epigraphic, numismatic and archaeological sources, M. verifies a number of hypotheses on commercial and political relations between the Greeks and natives on the Black Sea coast.

The narrative of ch. III ("Greek cities on the Black Sea coast in the framework of Roman provinces of Moesia and Thrace") concentrates on the two best documented cities of this region, Istros and Callatis, to some neglect of other Western Pontic *poleis*, save for Mesambria. The high point of this chapter is the discussion of the Western Pontic *koinon* (pp. 101 f.) for which M. made name for herself in the past on more than one occasion. Other important issue dealt with in this chapter is the romanization of Dobrudja and in particular the presence and position of Romans in the Western Pontic cities. M. gathers examples of the penetration of these cities by Roman culture, calling the reader's attention to gladiatorial games (pp. 106–108). In the last part of ch. III M. rightfully places romanization within the social and cultural context of the Western Pontic cities which never lost their character of Greek *poleis* despite the long period of Roman rule and predominantly Latin surrounding of the province Moesia.

An autonomous value of this book lies in its enormous bibliography listing some 1239 books and papers. Even if this bibliography is not comprehensive (and in fact M. leaves the reader puzzled as to why so many important books and articles have been left out), it surely illustrates the remarkable erudition of its author. Taken into consideration the sheer difficulty in identifying papers so often published in obscure local journals, one has to admire M.'s knowledge and perseverance in gathering this bibliography. It is no exaggeration that from now on every serious student of the Black Sea coast in antiquity will begin his research with consulting M.'s work.

Last but not least, one has to realize what M.'s book is and what it is not. In spite of the title, it is not a social history of the *poleis* on the western coast of the Black Sea. I am not even sure whether our fragmented and incongruous source basis allows for an analysis of the social structures of these medium size and rather unassuming cities on the margin of the Greek world. If so, M. would be best suited for the job as her previous book on the prosopography of the Western Pontus (*Ludność miast greckich w I w. przed Chr. – I w. po Chr.*, Poznań 1999) proves her expertise in studying careers of (mostly) upper- and middle-class men and women attested in epigraphic sources from the Western coast of the Black Sea. The largest part of this book, however, is a regular political history of the Western Pontus, usefully and critically summarizing the state of the scholarship on this region.

Krzysztof Nawotka
University of Wrocław

Eos XCI 2004
ISSN 0012-7825

Hans-Friedrich Mueller, Roman Religion in Valerius Maximus, London–New York: Routledge, 2002, 266 ss.

Factorum et dictorum memorabilium libri novem Waleriusza Maksymusa nigdy nie były szczególnie cenione ani przez historyków, ani tym bardziej przez historyków religii[1]. Opowieści i powiedzenia z historii Rzymu, jak i innych narodów (przede wszystkim Greków), traktowane

---

[1] Waleriusz Maksymus w ogóle nie występuje w indeksach ostatnio wydanych prac poświęconych rzymskiej religii: zob. M. Beard, J. North, S. Price, *Religions of Rome*, t. 1: *A History*, t. 2: *A Sourcebook*, Cambridge 1998 (por. jednak ss. 181; 208) oraz J. Rüpke, *Die Religion der Römer. Eine Einführung*, München 2001.

były – co prawda – jako pouczający i pomocny zbiór przykładów dla starożytnych nauczycieli i retorów, ale współcześni komentatorzy nie znajdowali w nich nic poza dobrze znanymi faktami. Zebrane w dziewięć ksiąg *exempla* zostały bowiem zaczerpnięte z bardziej znanych i częściej czytanych dzieł Marka Warrona, Cycerona, Salustiusza, Pompejusza Trogusa, Diodora Sycylijskiego, a przede wszystkim z Liwiusza[2]. Być może właśnie z tego powodu Waleriusz częściej traktowany był jako zręczny kompilator niż świadomy własnego tekstu autor.

Chociaż główna fala zainteresowania dziełem Waleriusza – za sprawą ukazania się nowych wydań i tłumaczeń[3] – jest zapewne jeszcze przed nami, to jednak już dzisiaj można stwierdzić, że od początku lat dziewięćdziesiątych rozpoczął się proces podawania w wątpliwość nazbyt pochopnych wcześniejszych ocen[4]. Zaledwie kilkanaście lat temu W. Martin Bloomer dowiódł, że chociaż Waleriusz czerpał całymi garściami z dzieł swoich poprzedników, to opowiadane przez niego historie zostały odpowiednio przekształcone w taki sposób, aby wpisywały się w narrację całego dzieła[5]. Tym samym nie można odmówić mu statusu „autora". Później zaś Clive Skidmore podał w wątpliwość tezę, że *Czyny i słowa godne pamięci w dziewięciu księgach* miały służyć jako zbiór interesujących historii jedynie mówcom, którzy wykorzystywali je w swoich przemowach. Wskazał na zdecydowanie umoralniające cele przytaczanych przykładów z historii Rzymu i jego sąsiadów[6]. Cele moralne nie wykluczają oczywiście praktycznego użycia, ale biorąc pod uwagę zwykłą rzymską praktykę publicznego odczytywania literatury, połączenie retoryki i moralności musiało oznaczać niemal na pewno coś więcej. Giovanni Comes nazwał kiedyś ów mariaż po prostu „patriotyzmem"[7], a ostatnio tę sugestię rozwinął Andreas Weiledel w kontekście politycznej ideologii Rzymu czasów Tyberiusza[8].

Książka Hansa-Friedricha Muellera [= M.], będąca rozszerzoną wersją jego pracy doktorskiej, nie tylko podejmuje polemikę z obiegowymi opiniami na temat Waleriusza, ale także czyni z jego dzieła punkt wyjścia do dyskusji nad skonstruowanym przez historiografię obrazem społeczeństwa czasów Tyberiusza, szczególnie zaś jednym z aspektów jego mentalności – stosunkiem do religii. Chociaż Tyberiusz – jak się twierdzi – kontynuował politykę swojego poprzednika w sprawach społecznych[9], to obywatele nie identyfikowali się z propagowanymi normami obyczajowymi i z coraz większym dystansem podchodzili do religii, a zwłaszcza do „kultu cesarskiego". Niejednoznaczna była nawet postawa samego cesarza w stosunku do kultu własnej osoby[10].

M., analizując tekst Waleriusza, stawia tezę przeciwną. Jego zdaniem autor *Czynów*... podjął wysiłek zredagowania opisów historycznych wydarzeń uwzględniających element religijny, aby właśnie promować program moralnej odnowy spójny z ideologią Augusta i Tyberiusza. Przy czym autor

---

[2] G. Maslakov, *Valerius Maximus and Roman Historiography. A Study of the Exempla Tradition*, ANRW II 32.1 (1984), ss. 437–496.

[3] *Valeri Maximi Facta et dicta memorabilia*, ed. J. Briscoe, t. I–II, Stuttgart–Leipzig 1998; *Valerius Maximus: Memorable Doings and Sayings*, ed. by D.R. Shackelton Bailey, t. I–II, London–Cambridge (Mass.) 2000; *Valère Maxime: Faits et dits mémorables*, éd. R. Combès, t. I–II (*Livres I–VI*), Paris 1995–1997.

[4] Renesans zainteresowania tekstem Waleriusza poprzedziło wydanie leksykonu: E. Otón Sobrino, *Léxico de Valerio Máximo*, t. I–IV, Madrid 1977–1991.

[5] W.M.S. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, Chapel Hill 1992.

[6] C. Skidmore, *Practical Ethics for Roman Gentlemen: The Work of Valerius Maximus*, Exeter 1996.

[7] G. Comes, *Valerio Massimo*, Rome 1950.

[8] A. Weileder, *Valerius Maximus: Spiegel kaiserlicher Selbstdarstellung*, München 1998; zob. też J.-M. David (éd.), *Valeurs et mémoire à Rome: Valère Maxime ou la vertu recomposée*, Paris 1998; D. Wardle (ed.), *Valerius Maximus: Memorable Deeds and Sayings: Book I*, Oxford 1998.

[9] S. Treggiari, *Social Status and Social Legislation*, *CAH*[2] X (1996), ss. 886–893.

[10] Nie tylko Tyberiusz nie posiadał jasnej koncepcji własnej boskości, ale także jego poddani: zob. M. Clauss, *Kaiser und Gott. Herrscherkult im römischen Reich*, Stuttgart–Leipzig 1999, s. 76–89.

traktuje Waleriusza jako człowieka prezentującego popularną postawę (*middle-brow*), bliższą życiu niż na przykład akademickie wywody Cycerona (*De natura deorum* i *De divinatione libri II*) czy też antykwaryczne dociekania Warrona (*Antiquitates rerum humanarum et divinarum*)[11]. Jeśli wziąć pod uwagę nader pobieżną znajomość greckiej filozofii pośród klasy rządzącej w Rzymie późnej republiki[12], nie całkiem logiczna oraz nie pozbawiona wewnętrznych sprzeczności postawa Waleriusza znakomicie ukazuje żywy system wiary ówczesnych Rzymian. Zapewne nie jest przesadą stwierdzenie, że nie ma lepszego niż on przewodnika po mentalności społeczeństwa początków pryncypatu, mentalności opartej na konsensusie interpretacji republikańskiej historii i polityki moralnej odnowy Augusta i Tyberiusza[13]. Nie można oczywiście zupełnie dać się zwieść argumentacji M., który niestety nie tłumaczy, co rozumie pod raczej nieformalnym pojęciem *middle-brow* i co ono miałoby oznaczać w kontekście społeczeństwa rzymskiego za panowania dynastii julijsko-klaudyjskiej. Należy przecież pamiętać, że Waleriusz ani nie wywodził się z nizin społecznych, ani nie był człowiekiem z awansu. Był on przecież klientem dalekiego krewnego Augusta, Sekstusa Pompejusza (konsula z 14 roku po Chr.), z którym, gdy ten został prokonsulem Azji (27–30 po Chr.), udał się na Wschód[14]. Obracał się więc w środowisku ludzi wykształconych (Sekstus był np. adresatem listów Owidiusza z Tomis) i bliskich rodzinie cesarskiej. Reprezentatywność poglądów Waleriusza jest więc na pewno znacznie bardziej ograniczona niż chciałby tego autor.

Niewątpliwie jednak narracja Waleriusza daje nam zupełnie inny obraz stosunku do rzymskiej religii niż preferowany przez historyków wywód Liwiusza, który przedstawił ją w ścisłej relacji do mechanizmów republikańskiego państwa[15], i którego przekaz jest oczywiście nieporównywalnie bardziej przydatny do rekonstrukcji instytucjonalnych podstaw rzymskich kultów[16]. W *Ab urbe condita* bogowie rzymscy towarzyszą wprawdzie ludziom w ich działalności, ale niezbyt często interweniują w ich sprawy i nie wpływają na ich moralność. Zupełnie inaczej kwestię tę podejmuje Waleriusz[17]. Ścisły związek moralności z rzymską religią jest jedną z cech charakterystycznych jego narracji i najważniejszym problemem podnoszonym w pracy M. Badacz, koncentrując uwagę na osobistych przekonaniach Waleriusza, podważa obiegowy pogląd o odseparowaniu obszarów moralności i religii[18] oraz rozwija argumentację tych nielicznych, którzy wskazywali już wcześniej na istniejące między nimi związki[19].

---

[11] „An early imperial prose writer (and a middle-brow one at that) harnesses the republican history of Rome to the moral concerns of his own day" (s. 2); „Valerius Maximus was no theologian, even less a philosopher, and his work, no *De natura deorum*, is consequently most useful. Valerius is middle-brow, and thus likely represents attitudes more commonly diffused – attitudes not necessarily strictly logical or without internal contradictions, but so much the better for approaching a living system of belief" (s. 3).

[12] H.D. Jocelyn, *The Ruling Class of the Roman Republic and Greek Philosophers*, Bulletin of the John Rylands Library LIX 1976–1977, ss. 223–266.

[13] Ten zabieg określa się jako „tradycjonalizm"; zob. K.M. Girardet, *„Traditionalismus" in der Politik des Octavian/Augustus – mentalitätsgeschichtliche Aspekte*, Klio LXXV 1993, ss. 202–218.

[14] R. Syme, *History in Ovid*, Oxford 1978, ss. 156–168; por. Skidmore, *o.c.* (przyp. 6), ss. 113–117.

[15] Beard, North, Price, *o.c.* (przyp. 1), ss. 8–10; 76 n.; D.S. Levene, *Religion in Livy*, Leiden 1993, ss. 16–33.

[16] J. Rüpke, *Livius, Priesternamen und die annales maximi*, Klio LXXV 1993, ss. 155–179.

[17] „On the contrary, in Valerius Maximus at least, religion was essential to morality" (s. 5).

[18] Np. J. Rives, *Religion in the Roman Empire*, [w:] J. Huskinson (ed.), *Experiencing Rome. Culture, Identity and Power*, London 2000, s. 252: „In the Roman tradition, however, this close bond between the worship of the gods and ethical behaviour simply did not exist: people won the good will of the gods by showing them honour and giving them gifts, not through acts of justice or charity".

[19] O związkach pomiędzy religią, polityką i moralnością zob. J.H.W.G. Liebeschuetz, *Continuity and Change in Roman Religion*, Oxford 1979, ss. 39–54 (religia – moralność); por. C. Edwards, *The Politics of Immorality in Ancient Rome*, Cambridge 1993, ss. 24–28; D. Earl, *The Moral and Political Tradition of Rome*, London 1967 (polityka – moralność).

Praca M. składa się z pięciu rozdziałów poprzedzonych wprowadzeniem. Wszyscy ci, którzy oczekiwaliby w nich systematycznego opracowania, zwłaszcza pierwszej, mówiącej właśnie o religii (*De religione*) księgi Waleriusza, będą rozczarowani. Autor bowiem nie traktuje w szczególny sposób pierwszych ośmiu rozdziałów *Czynów...*, ukazujących przestrzeganie zasad religijnych, nadużywanie pobożności innych ludzi, kulty, wróżby, znaki, cudowne zjawiska, sny itp. M. nie interesuje bowiem sama religia, ale sposób w jaki – zdaniem Waleriusza – wpływała ona na zachowania ludzkie. Bardziej interesuje go „jak?" niż „co?".

Waleriusz, chociaż wykorzystał materiał historyczny, nie zajmował się ani chronologią, ani historyczną analizą przedstawianych zdarzeń. Nie zaprezentował także *expressis verbis* własnych zasad moralnych. Zgodnie z rzymskim *mos maiorum* przywołuje funkcjonujące w dyskursie politycznym przykłady ilustrujące wzorce postępowania (*exempla*)[20]. To właśnie za ich pośrednictwem, podkreślając wsparcie lub kary zsyłane przez bogów, a tym samym ich reakcje sankcjonujące lub nie określone zachowania, promował wzorce moralne. Zdaniem M. częste sięganie po określenia ze słownika religijnego, odwoływanie się do bogów i praktyk religijnych miało na celu wzmocnienie retoryki moralnego dydaktyzmu. Posługiwanie się językiem religii nie oznaczało jednak, że Waleriusz miał do niej jakiś „filozoficzny" stosunek. Fundamentem jego personalnej wiary była *condicio*, a więc obustronne zobowiązanie zarówno ludzi, jak i bogów. Zdaniem Waleriusza bogowie są obecni na ziemi i zapewniają Rzymowi władzę wspomagając jego *virtus*, a piętnując występek. Źródłem zaś rzymskiej *virtus* jest przestrzeganie *mos*. Bogowie nie tylko wywołują u Rzymian silne emocje, ale także prezentują swoją moc poprzez bezpośrednie interwencje. Angażują się nie tylko w rytuały na swoją cześć, ale we wszystkie działania ludzi. To właśnie decydowało w wizji Waleriusza o nierozerwalnym związku rzymskiej religii i moralności.

M. wykorzystuje wprowadzenie (*Introduction*), aby zaprezentować w syntetyczny sposób kontekst historyczny pisarstwa Waleriusza, przemiany religijne w początkach naszej ery, ale przede wszystkim skupia się na analizie wstępu do *Czynów...*[21]. Zamiast do bóstwa, które tradycyjnie przywoływano w tym miejscu – Jowisza, Waleriusz zwraca się w nim do Tyberiusza jako żywego boga (*praesens deus*)[22]. M. jest przekonany, że w tej postawie nie mamy do czynienia z żadną grą pozorów, ale ze szczerą formą religijnej ekspresji. Waleriusz wyraża w ten sposób osobistą „wiarę" w nowych bogów – cesarzy. Zazwyczaj, poddając interpretacji język, jakiego używa Waleriusz, traktuje się to jako zwykły zabieg retoryczny. W tym wypadku jednak – zdaniem M. – nie możemy mieć wątpliwości co do intencji autora. Waleriusz mówiący o boskości Tyberiusza używa języka modlitwy („te ... Caesar") i zwraca się do niego w pierwszej osobie (*invoco*). Cesarz w oczach Waleriusza włada morzem i ziemią („maris ac terrae regimen") nie tylko na mocy konsensusu ludzi (*hominum*), ale także innych bogów (*deorum*). Tak jak Jowisz i August, zapewnia bezpieczeństwo państwa („certissima salus patriae"), a posiadając *caelestis providentia* wspiera cnotę i każe występek („virtutes ... benignissime foventur, vitia severissime vindicantur"). Podczas gdy inni bogowie są czczeni na podstawie „mniemania" („cetera divinitas opinione colligitur"), boskość Tyberiusza zdaje się być równa wierze w gwiazdę Juliusza Cezara i Augusta („tua [*scil.* divinitas] praesenti fide paterno avitoque sideri par videtur")[23]. A nowi bogowie (*divi Caesares*) zostali włączeni do tradycyjnych rytów religijnych („caerimoniis nostris") z wielką radością („multum ... inclitae alacritatis").

---

[20] Zob. F. Pina Polo, *Dziejopisarstwo, mos maiorum i rzymska tożsamość*, tłum. L. Olszewski, Poznań 2003 (Xenia Posnaniensia XVI [Series Altera]); wersja niemiecka wykładu (*Die nützliche Erinnerung: Geschichtsschreibung, mos maiorum und die römische Identität*) ukazała się w czasopiśmie „Historia" (LIII 2004, ss. 147–172).

[21] Por. Clauss, *o.c.* (przyp. 10), ss. 88 n., 484 n.

[22] Dla Waleriusza ubóstwienie nie stanowiło żadnego konceptualnego problemu; zob. D. Wardle, *„The Sainted Julius": Valerius Maximus and the Dictator*, CPh XCII 1997, ss. 336–345.

[23] Por. opinię współczesnego Waleriuszowi Welejusza Paterkulusa (II 126, 1): „sacravit parentem suum Caesar [*scil.* Tiberius] non imperio, sed religione, non appellavit eum, sed fecit deum".

M. zaprzecza, abyśmy mieli w tym miejscu do czynienia z ironią; *alacritas* wobec cesarza jest dowodem entuzjazmu nie tylko wobec osoby posiadającej prawie nieograniczoną władzę, ale także sprawującej funkcję najwyższego kapłana (*pontifex maximus*)[24]. Tyberiusz jest więc traktowany jak bóg na ziemi, który został co prawda wykreowany przez człowieka, ale którego związek z innymi bóstwami zapewnia trwanie Rzymowi i jego mieszkańcom. Należy w tym miejscu podkreślić dwa ważne rezultaty analizy M. Po pierwsze, emocjonalny stosunek Waleriusza do świata bogów dowodzi, że w interpretacjach religii antycznej należy wyraźniej brać pod uwagę uczucia religijne. Nie można się ich doszukiwać jedynie w późniejszych epokach. Wystarczy zresztą w tym miejscu przywołać uchwytne w znaleziskach archeologicznych przejawy „religii wotywnej"[25], które zazwyczaj się marginalizuje. Po drugie, w dyskusji, która przede wszystkim skupia się na polu badań nad „kultem cesarskim", M. daje jeszcze jeden argument dla tych historyków, którzy nie wyróżniali kultu cesarza spośród kultu innych bogów (m.in. H.W. Pleket, F. Millar, S. Price) i podjęli polemikę z interpretacjami umieszczającymi to zjawisko tylko w kontekście politycznym (m.in. K. Latte, A.D. Nock, D. Fishwick, M.P. Nilsson czy G.W. Bowersock)[26].

W trzech następujących po wprowadzeniu rozdziałach M. podejmuje szczegółowe studia nad tymi partiami *Czynów...*, które odnoszą się do wybranych rzymskich bogów: Junony (*Juno Valeriana*), Westy (*Vesta Mater: Mother Vesta*) i Jowisza (*In Iovis Sacrario: in Jupiter's Inner Sanctuary*). Autor analizując kolejne anegdoty, obserwując zarówno zachowanie ludzi, jak i bogów, uwypukla rolę, jaką odgrywa „boskość" w narracji Waleriusza. Aby uczynić perspektywę Waleriusza czytelniejszą, często stosuje porównania z istniejącymi alternatywnymi wersjami anegdot: odwołuje się zarówno do tych historyków, którzy mogli stanowić źródło wersji Waleriusza (np. Cyceron czy Liwiusz), jak i do tych, którzy mogli z jego wyboru korzystać (np. apologeci chrześcijańscy). M. stara się odpowiedzieć na wiele różnych pytań jednocześnie. W jakiej roli pojawiają się bogowie w tekście Waleriusza? Czy są aktywnymi uczestnikami ziemskiego życia? Jeżeli tak, to w jaki sposób Waleriusz wykorzystuje ich w swojej retoryce moralności? Czy ich pojawienie się wpływa na zachowania ludzi? Jakie wartości promują bogowie przedstawieni przez Waleriusza i jaki jest ich stosunek do ideologii Rzymu Tyberiusza? Krótko mówiąc, M. próbuje zaprezentować retorykę żywej wiary i religii, która miała wspierać tradycyjną rzymską moralność.

Dwa ostatnie rozdziały przynoszą analizę wypowiedzi Waleriusza odnoszących się do religii, dokonaną przy wykorzystaniu jego własnych pojęć. Rozdział czwarty (*Ritual Vocabulary and Moral Imperatives*) nie koncentruje się już na postaciach bogów, ale na tym, jak język rytualny, czy mówiąc ogólniej – religijny, został wpleciony w Waleriuszową promocję rzymskich cnót. Natomiast w rozdziale piątym (*Sanctitas Morum, or the General Intersections of Religion and Morality*), będącym rodzajem podsumowania, autor jeszcze raz poddaje ogólnemu oglądowi związki pomiędzy religią i moralnością. Ich charakter bezsprzecznie był bardzo silny. Wartości religijne tak mocno przenikają narrację Waleriusza, że ich powiązanie z różnymi przejawami ludzkiej działalności (od procesów są-

---

[24] Czasami argumentacja M. wydaje się zbyt daleko idąca: „Evidence suggests that large numbers were inspired by sincere *alacritas* under Hitler. Whether or not fascism is a useful point of comparison with Caesar-worship..." (s. 18).

[25] Bez wątpienia rzymska religia miała przede wszystkim kolektywny charakter, ale to wcale nie oznacza, że nie istniały obszary, gdzie można było manifestować indywidualne postawy i uczucia; zob. Rüpke, *o.c.* (przyp. 16), ss. 19–22.

[26] Np. H.W. Pleket, *An Aspect of the Emperor Cult: Imperial Mysteries*, HThR LVIII 1965, ss. 331–347; F. Millar, *The Imperial Cult and the Persecutions*, [w:] W. der Boer (éd.), *Le Culte des souverains dans l'empire Romain*, Genève 1973, ss. 145–175; S.R.F. Price, *Ritual and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge 1984; por. np. K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München 1960, ss. 312–326; A.D. Nock, *ΣΥΝΝΑΟΣ ΘΕΟΣ*, HSCPh XLI 1930, ss. 1–62; D. Fishwick, *The Development of Provincial Ruler Worship in the Western Roman Empire*, *ANRW* II 16.2 (1978), ss. 1201–1253; G.W. Bowersock, *Greek Intellectuals and the Imperial Cult in the Second Century A.D.*, [w:] *Le Culte...*, ss. 179–206.

dowych po zapisy testamentowe) pozostaje w pierwszej chwili prawie niedostrzegalne. Dopiero tak szczegółowa analiza jak ta, którą podjął M., mogła wydobyć je na światło dzienne.

Lechosław Olszewski
Poznań

Eos XCI 2004
ISSN 0012-7825

Silke Trojahn, Die auf Papyri erhaltenen Kommentare zur Alten Komödie. Ein Beitrag zur Geschichte der antiken Philologie, München–Leipzig: K.G. Saur, 2002 (Beiträge zur Altertumskunde, Bd. 175), ISBN 3-598-77724-8, 264 ss.

W ostatnich latach wzrasta zainteresowanie literaturą komentującą (tą nazwą określam teksty należące do gatunku komentarzy i stojące poza nim, np. *Lesehilfe*; pozostawiam tu poza dyskusją, czy antyczne komentarze tworzą osobny *genre littéraire*)[1]. Omawiana książka jest przeredagowaną wersją pracy doktorskiej przygotowanej przez Silke Trojahn [=T.] pod kierunkiem naukowym prof. Wolfganga Luppe i obronionej w 2001 roku w Martin-Luther-Universität w Halle-Wittenberg.

Książka dzieli się na dwie części: w pierwszej, dokumentacyjnej, przytoczone są i szczegółowo zanalizowane teksty papirusów zawierających fragmenty komentarzy do dzieł autorów staroattyckiej komedii (ss. 13–116); w drugiej przedstawiono w zarysie historię „naukowej" recepcji owej komedii, tj. komentowania tekstów komedii dla celów naukowych i potrzeb szkolnych (ss. 117–152), następnie ponownie zanalizowano przytoczone papirusy, tym razem żeby określić, do jakiego typu komentarza można zaliczyć poszczególne teksty komentujące (ss. 153–209), wreszcie wysunięto uogólniające wnioski na temat rodzaju, treści i rozwoju formy antycznych komentarzy (ss. 211–236) i ich związku z korpusami średniowiecznych komentarzy do komedii Arystofanesa. Na końcu książki dołączono indeks imion własnych występujących w papirusach (ss. 237–239), wykaz omówionych w książce papirusów (ss. 240 n.), zestawienie bibliografii (z podziałem na wydania tekstów i na literaturę przedmiotu, ss. 242–262) i jeszcze jeden indeks imion własnych i rzeczowy do drugiej części książki (ss. 263 n.).

Za podstawowe zadanie T. postawiła sobie zbadanie zachowanych w papirusach komentarzy do greckich komediopisarzy Arystofanesa i Eupolisa. Celem było uzyskanie odpowiedzi na pytanie, jak rozwijały się antyczne komentarze do staroattyckich komediopisarzy, co w nich objaśniano, czy istniały specyficzne rodzaje komentarzy i dla kogo mogły być przeznaczone (s. 9).

Antyczne komentarze do komedii były już przedmiotem zainteresowania wielu badaczy. Podstawowym źródłem wiadomości o scholiach do Arystofanesa jest nieco już przestarzała praca Günthera Zuntza *Die Aristophanes-Scholien der Papyri* (Berlin 1939, ²1975). Ze względu na pojawienie się nowych świadectw oraz przyrost publikacji na temat antycznej praktyki komentorskiej zagadnienie wymagało ponownego opracowania. T. wymieniła we wstępie najważniejsze publikacje na ten temat wskazując, że ich autorzy interesowali się głównie rozwojem gatunku antycznego komentarza – *hypomnema*, *syngramma*, scholia na marginesach – i uformowaniem się w średniowieczu korpusu scholiów do Arystofanesa. T. widzi jednak szansę, by ograniczając

---

[1] Cf. e.g.: *Le Commentaire entre tradition et innovation. Actes du Colloque international de l'Institut des Traditions Textuelles (Paris Villejuif, 22–25 sept. 1999)*, publ. sous dir. de M.-O. Goulet-Cazé, avec coll. édit. de T. Dorandi, R. Goulet [et al.], Paris 2000; *Der Kommentar in Antike und Mittelalter*, hrsg. von W. Geerlings, Chr. Schulze, Leiden–Köln 2002 (Clavis commentariorum antiquitatis et medii aevi); *The Classical Commentary. Histories, Practices, Theory*, ed. by R.K. Gibson, C. Shuttleworth Kraus, Leiden–Köln 2002.

się do komentarzy do jednego gatunku literackiego, mianowicie starej komedii attyckiej, zbadać w swej pracy również inne aspekty antycznych komentarzy[2].

Szczegółowe omówienie papirusów z zachowanymi komentarzami T. ograniczyła do dwu autorów greckiej triady komediopisarzy – Arystofanesa i Eupolisa, wyłączając Kratinosa ze względu na brak fragmentów papirusowych, które bez dyskusji mogłyby być mu przypisane. Z tego samego powodu nie zostały włączone do tej części pracy również fragmenty, których nie można przypisać z większą dozą prawdopodobieństwa żadnemu znanemu autorowi staroattyckiej komedii. Wzgląd na proporcje całości spowodował, że Autorka zdecydowała się pominąć te fragmenty, które zresztą – jej zdaniem – nie wnoszą wiele nowego do sprawy. Dla porządku jednak w uzupełnieniu drugiej części książki (rozdz. 2.2.6) zostały one wymienione i krótko omówione. Są to: *P. Oxy. ined. Inv.* 101/175 (T. przygotowuje edycję w *The Oxyrrynchus Papyri*); *P. Oxy*. XXXV 2742; XXXVII 2806; *P. Ryl*. 483; *P. Grenf*. II 12; *P. Rein*. 3, 23 (= *P. Vind*. 29413); *PSI* 846; *P. Oxy*. XXXVII 2810; XXXV 2738; XVII 2086r; XXXVII 2811v; *P. Antin*. II 60r; *P. Oxy*. XIII 1611; LXVI 4508.

W sumie więc w książce szczegółowo omówiono 22 papirusy (w tym dwa fragmenty z nierozpoznanej komedii), zawierające fragmenty komentarzy do komedii Arystofanesa, i trzy papirusy z komentarzami do komedii Eupolisa[3]. Autorka zebrała w tej części pracy rozproszone w rozmaitych publikacjach wydania wymienionych fragmentów z pominięciem jednak transkrypcji tekstów i ograniczając się do transliteracji zaproponowanych przez pierwszych wydawców. Teksty oryginalne nie zostały wszakże przedrukowane mechanicznie, T. w wielu miejscach wprowadziła własne uzupełnienia lub poprawki, zawsze zaznaczając te zmiany w aparacie krytycznym oraz w objaśnieniach zawartych w drugiej części książki. Dla lepszej orientacji czytelników (również niefilologów) dołączono przekłady na język niemiecki antycznych komentarzy i miejsc komedii, do których się one odnoszą, a także rekonstrukcje treści (te zaznaczone są kursywą), o ile na podstawie danego fragmentu można wywnioskować ogólny sens ustępu.

Starożytne komentarze, poza samymi dociekaniami dotyczącymi rozwoju tego gatunku piśmiennictwa, dostarczają wielorakiego materiału do badań, poczynając od kwestii paleograficznych i odnoszących się do starożytnej „techniki edytorskiej" (jak np. stosowania znaków edytorskich jako systemu odniesień komentarza do tekstu komentowanego, sposobów cytowania, używania różnych typów pisma), przynoszą ponadto niezwykle cenny zbiór różnych *lectiones* przydatnych w krytyce tekstu, stanowią ważne źródło do badań językowych (np. interesujące są próby wyjaśniania etymologii, objaśniania znaczenia słów, które wyszły z użycia, neologizmów etc.), zawierają wreszcie wiele istotnych informacji geograficznych, astronomicznych, etnograficznych, historycznych, mitologicznych etc. etc.

Zgodnie z przyjętą klasyfikacją – nb. T. powołuje się tu na autorytet Turnera, twierdząc że to terminologiczne rozróżnienie zostało wprowadzone właśnie przez niego[4], chociaż Turner skorzystał z rezultatów badań Edgara Lobela (zob. *P. Oxy*. XX 2260; XXI 2307, s. 95; XXV 2429, s. 35, por. E.G. Turner, *Greek Papyri. An Introduction*, Oxford ^{2}1980, ss. 114 n.) – zachowane w papirusach teksty komentujące podzielić można, z uwagi na ich formę, na scholia, tj. komentarze pisane obok kolumny tekstu komentowanego w zwoju lub na marginesie kodeksu, oraz na *hypomnemata*, tj. komentarze pisane osobno, bądź zawierające *lemmata* – dłuższe lub krótsze urywki tekstu komentowanego, bądź ich pozbawione.

---

[2] Cf. s. 11: „Durch die Beschränkung auf Kommentare zu einer einzigen Literaturgattung, nämlich der Alten Attischen Komödie, ist es möglich, in dieser Arbeit auch andere Aspekte wie die Arten der Kommentare zu untersuchen".

[3] Arystofanes: *P. Oxy*. VI 856; *P. Bodl. Gr. Class*. F 72; *P. Oxy*. XI 1402; *P. Berol*. 13929 i 21105; *P. Bingen* 18; *P. Oxy*. XI 1371; *P. Rein*. 3, 20 = *P. Vindob*. 29423; *P. Strass*. 621; *P. Oxy*. LXVI 4509; *P. Rein*. 1, 34 d; *P. Duk*. 643; *PSI* 720; *P. Oxy*. LXVI 4514; *P. Louvre* (= Pack 140); *P. Oxy*. XIII 1617; LXVI 4520; LXVI 4521; XXXV 2737; *P. Michig*. 3690; *P. Flor*. 112; *P. Amh*. II 13; Eupolis: *P. Oxy*. XXXV 2741; XXXVII 2813; XXXV 2740.

[4] Cf. s. 10, przyp. 2: „Für diese terminologische Trennung plädierte bereits TURNER...".

Jedyny związek formy komentarza z jego treścią T. upatruje w tym, że scholia marginalne ze względu na ograniczoną ilość miejsca, jakim dysponował komentator, są krótsze od *hypomnemata*, co pociągało za sobą konieczność zwięzłego przedstawienia komentowanych kwestii. Zasadniczo więc nie istnieje żadna różnica w treści między oboma rodzajami komentarza, a przykład *P. Oxy.* XI 1371 (Aristoph. *Nubes*) pokazuje, że na marginesach kodeksu mogły być zapisywane objaśnienia przejęte z jakiegoś komentarza typu *hypomnema* (s. 211). Istotne różnice zachodzić mogą natomiast, jeżeli jako kryterium podziału przyjmiemy nie formę, lecz treść komentarzy. T. po przeanalizowaniu zachowanych papirusów wyodrębniła trzy typy tekstów komentujących: (1) naukowe *hypomnema*, obszerny, napisany przez uczonego komentarz, którego cechy charakterystyczne to: powoływanie się na autorytety, przytaczanie różnych, nawet wzajemnie wykluczających się objaśnień, podawanie literackich paralel (które nie muszą wykazywać ścisłego związku z objaśnianym miejscem); (2) popularne *hypomnema* – komentarz przeznaczony do celów szkolnych, ograniczający się do objaśnień ułatwiających zrozumienie tekstu (np. objaśnień słów i rzeczy); tutaj trzeba wyróżnić komentarze zwracające uwagę głównie na formy attyckie i figury retoryczne (te z pewnością przeznaczone do użytku szkolnego) oraz komentarze zawierające krótkie wyjaśnienia słów i objaśnienia rzeczowe (faktów historycznych, problemów mitologicznych); (3) *Lesehilfe* – tj. notki lub glosy objaśniające tekst, pisane najczęściej przez samych czytelników na marginesach. Te ostatnie jednak, ze względu na swą efemeryczność, nie mogą być zaliczane do komentarzy. Większość, bo aż 17 z omawianych papirusów, zawiera owe popularne komentarze i *Lesehilfe*.

Zgodnie ze znaną definicją, przekazaną przez Dionizjosa Traka w dziele *Peri grammatikes*, filologiczna analiza dzieła literackiego składa się z sześciu etapów: (1) poprawnego odczytywania (*anagnosis*); (2) objaśniania figur poetyckich (*eksegesis*); (3) objaśniania słów i rzeczy (*glosson te kai historion*); (4) badania etymologii słów (*etymologias heuresis*); (5) ujawniania gramatycznych prawidłowości (*analogias eklogismos*); (6) oceny dzieła (*krisis poiematon*). Większość objaśnień zachowanych w papirusowych komentarzach do Arystofanesa i Eupolisa odpowiada trzeciemu z wymienionych działów; są to zatem objaśnienia słów i rzeczy.

Badania T. potwierdzają, że komentarze do najpopularniejszych komedii Arystofanesa, a więc tych czytywanych i omawianych w szkołach, zawierały objaśnienia kwestii z zakresu retoryki, mitologii i historii. Natomiast naukowe komentarze, *hypomnemata*, odnoszą się do komedii nieczytywanych w szkołach i z tego powodu ostatecznie zaginionych (wśród omówionych są to: *P. Oxy.* XXXV 2737 – Aristoph. *Anagyros*; *P. Flor.* 112 – Aristoph. *Fab. inc.*; *P. Oxy.* XXXVII 2813 – Eupolis, *Prospaltioi*). Naukowy komentarz, taki jaki stworzyli aleksandryjscy uczeni, zapisywany był wyłącznie w postaci *hypomnema*, nigdy w postaci scholiów na marginesie zwoju (s. 156), chociaż wpisywanie obszernych komentarzy na marginesach było możliwe, o czym świadczą przykłady *P. Amh.* II 13 (Aristoph.), *P. Oxy.* XVII 2080 (Callim.) oraz (niewymieniony w tym miejscu) *P. Oxy.* XI 1371.

Chociaż niektóre zachowane komentarze zawierają objaśnienia, które zaliczyć można do krytyki i oceny dzieła (*krisis poiematon*), szóstego etapu filologicznej analizy tekstu według Dionizjosa Traka, nie znajdujemy wśród nich takich objaśnień, które potwierdzałyby, że owa ocena oznaczała również starożytną *Echtheitskritik*. Mimo że takie rozumienie owej *krisis* poświadczają komentatorzy dzieła Dionizjosa Traka, zachowane komentarze do staroattyckiej komedii nie poruszają tego problemu. Zapewne tylko przypadek sprawił, że naukowe *hypomnemata*, wywodzące się od komentarzy aleksandryjskich filologów, pozbawione są rozważań na temat poprawnej atrybucji komentowanych dzieł. W końcowej części pracy T. podjęła dyskusję z zaproponowaną przez Marinę del Fabbro[5] typologią i ewolucją gatunku komentarzy (ss. 232 n.). Odrzuca jej tezę, że pierwotną i podstawową formą komentarza było *hypomnema* z kompletnymi *lemmata* tekstu, praktycznie więc edycje tekstu z komentarzem między wierszami. Potwierdza jednak tezę G. Zuntza, że papirusy i średniowieczne korpusy scholiów opierały się na tych samych źródłach – aleksandryjskich komentarzach (s. 215).

---

[5] M. del Fabbro, *Il commentario nella tradizione papiracea*, Studia Papyrologica XVIII 1979, ss. 69–132.

Książka T. jest pożyteczną analizą, wnosząca nie tylko szereg ustaleń z zakresu krytyki tekstu papirusów, ale także uwag o znaczeniu ogólniejszym, przyczyniających się do poszerzenia wiedzy o starożytnym *hypomnema*. Przy tej konstrukcji pracy nie do pominięcia były powtórzenia, nawroty do wcześniej już przedstawianych kwestii, by omówić je w innym kontekście. Tak więc czytelnik musi przejrzeć wszystkie części książki, by wyrobić sobie pogląd na temat konkretnego komentarza. Do pełni obrazu zabrakło moim zdaniem informacji o papirusach komedii Arystofanesa i Eupolisa zawierających w tekście znaki krytyczne (*paragraphos*, *diple obelismene* etc.), odsyłające do objaśnień w osobnych *hypomnemata*. Autorka nie zna artykułu – brakuje go w bibliografii – Tiziano Dorandi, wnoszącego kilka ważnych uwag i uzupełnień do pracy del Fabbro[6]. Książka nie wyczerpuje problemu antycznych komentarzy do tekstów literackich; do wysunięcia uogólniających wniosków potrzebne jest porównanie wyników analiz Silke Trojahn z rezultatami studiów nad komentarzami do innych gatunków literatury. Jest więc interesujące, czy jej ustalenia znajdują potwierdzenie w analizie komentarzy do innych dzieł dramatu greckiego, o czym pisze Wolfgang Luppe w artykule *Σχόλια, ὑπομνήματα, und ὑποθέσεις zu griechischen Dramen auf Papyri* (w pracy zbiorowej: *Der Kommentar...*, [przyp. 1], ss. 55–77).

Mieczysław Mejor
Instytut Badań Literackich PAN
Warszawa

Eos XCI 2004
ISSN 0012-7825

Dimitri Gutas, Greek Thought, Arabic Culture. The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbāsid Society (2nd–4th/8th–10th centuries), London–New York: Routledge, 1998, XVIII 230 ss.

Badaczy Graeco-Arabica interesuje przede wszystkim, jak filozofia i nauki greckie dotarły do Arabów oraz jaką rolę odegrały w kulturze islamu[1]. Natomiast Gutas [= G.][2] postanowił odpowie-

---

[6] *Le Commentaire dans la tradition papyrologique: quelques cas controversés*, [w:] *Le Commentaire...*, (przyp. 1), ss. 15–27.

[1] Zob. np. B. Spuler, *Hellenistisches Denken im Islam*, Saeculum V 1954, ss. 179–193; R. Walzer, *Greek into Arabic. Essays on Islamic Philosophy*, Cambridge, Mass. 1962; A. Badawi, *La Transmission de la philosophie grecque au monde arabe*, Paris 1968 (²1987); I. Opelt, *Griechische Philosophie bei den Arabern*, München 1970; P. Kunitzsch, *Über das Frühstadium der arabischen Aneignung antiken Gutes*, Saeculum XXVI 1975, ss. 268–282; J. Fück, *Hellenismus und Islam*, [w:] idem, *Arabische Kultur und Islam im Mittelalter*, Weimar 1981, ss. 272–288; F. Klein-Franke, *Die klassische Antike in der Tradition des Islam*, Darmstadt 1980 (Erträge der Forschung CXXXVI) [zob. moją recenzję w: Eos LXXI 1983, ss. 338–340]; G. Endress, *Die wissenschaftliche Literatur*, [w:] *Grundriss der Arabischen Philologie*, t. II: *Literaturwissenschaft*, hrsg. von H. Gätje, Wiesbaden 1987, ss. 400–506; F.E. Peters, *Hellenism in Islam*, [w:] C.G. Thomas (ed.), *Paths from Ancient Greece*, Leiden et al. 1988, ss. 76–91; L.E. Goodman, *The Translation of Greek Materials into Arabic*, [w:] *The Cambridge History of Arabic Literature*, t. II: *Religion, Learning and Science*, ed. by M.J.L. Young et al., Cambridge 1990, ss. 477–497; G. Endress, *Die wissenschaftliche Literatur*, [w:] *Grundriss der Arabischen Philologie*, t. III: *Supplement*, hrsg. von W. Fischer, Wiesbaden 1992, ss. 3–152; F. Rosenthal,

dzieć na pytanie, dlaczego ruch przekładowy powstał i rozkwitał w państwie Abbasydów przez dwa stulecia (ok. 750–ok. 950). Uważa on za błędne dwie najbardziej znane teorie: (1) działalność przekładowa była rezultatem zapału kilku chrześcijan syryjskich, którzy postanowili przetłumaczyć niektóre dzieła, aby ulepszyć społeczeństwo; (2) tłumaczenia powstawały dzięki mądrości i otwartości umysłu kilku „oświeconych władców", którzy cenili naukę. G. zwraca uwagę na to, że ruch przekładowy popierali ludzie należący do różnych nacji, religii i zawodów. Patronami byli Arabowie i nie-Arabowie (szczególnie Persowie), muzułmanie i nie-muzułmanie, sunnici i szyici, generałowie i cywile, kupcy i właściciele ziemscy. Dlatego nie da się wskazać jednej przyczyny, która mogłaby wytłumaczyć różne aspekty tego bardzo złożonego zjawiska społecznego. G. przedstawia w pierwszej części książki (ss. 1–104) stosunek kalifów abbasydzkich do ruchu przekładowego, natomiast druga część (ss. 105–186) ukazuje, jak odnosili się do tego fenomenu członkowie innych warstw społecznych.

Podstawą władzy Omajadów (661–750) była Syro-Palestyna, której mieszkańcy mówili przeważnie po grecku. Nawet administracja omajadzka w Damaszku posługiwała się językiem greckim aż do reform 'Abd al-Malika (685–705). Jednak wielu chrześcijan mówiących po grecku było wrogo nastawionych do pogańskiej kultury helleńskiej – nie tylko melkici (zwolennicy soboru w Chalkedonie), ale także monofizyci. W tym klimacie intelektualnym nie mogły powstawać przekłady świeckich dzieł greckich na arabski, dokonywane przez chrześcijan mówiących po grecku. Ruch translatorski mógłby powstać jedynie dzięki poparciu Omajadów, ale ci nie byli tym zainteresowani. Dopiero w Bagdadzie, założonym w 762 r. przez al-Mansura (754–775), drugiego kalifa abbasydzkiego, powstało nowe wielokulturowe społeczeństwo, które tworzyli chrześcijanie i Żydzi mówiący po aramejsku, Persowie oraz Arabowie. Jak Omajadzi musieli opierać się w administracji na miejscowych Bizantyjczykach i schrystianizowanych Arabach, tak wcześni Abbasydzi korzystali z pomocy Persów, schrystianizowanych Arabów i Aramejczyków. Kultura tych ludów była zhellenizowana i pozbawiona wrogości do pogańskiej nauki greckiej. Dlatego przeniesienie kalifatu z Damaszku do Bagdadu umożliwiło zachowanie klasycznego dziedzictwa greckiego, które Bizantyjczycy porzucili w okresie tzw. wieków ciemnych (ok. 650–ok.800). G. uważa za błędny szeroko rozpowszechniony pogląd, że Syryjczycy przetłumaczyli wiele dzieł greckich, które później przełożono na arabski (s. 31). Wprawdzie przed epoką Abbasydów przetłumaczono niektóre

---

The Classical Heritage in Islam, London–New York 1992 (przekład tekstów arabskich opatrzony wstępem, komentarzem i indeksem) [wersja niemiecka: *Das Fortleben der Antike im Islam*, Zürich 1965]; G. Strohmaier, *Das Erbe der Griechen in der Welt des Islam*, Das Altertum XLI 1996, ss. 189–201; idem, *Hellas im Islam. Interdisziplinäre Studien zur Ikonographie, Wissenschaft und Religionsgeschichte*, Wiesbaden 2003.

[2] G. jest Grekiem, który studiował arabistykę w USA, gdzie uzyskał doktorat na podstawie rozprawy *Greek Wisdom Literature in Arabic Translation. A Study of the Graeco-Arabic Gnomologia*, New Haven, Conn. 1975 (American Oriental Series LX). Obecnie jest profesorem języka i literatury arabskiej w Yale University. Opublikował książkę *Avicenna and the Aristotelian Tradition. Introduction to Reading Avicenna's Works*, Leiden et al. 1988 (Islamic Philosophy and Theology – Texts and Studies IV) [zob. J.E. Montgomery, CR XL 1990, ss. 171 n.] oraz jest współwydawcą (z G. Endress) *A Greek and Arabic Lexicon*, Leiden 1992–. Niektóre artykuły poświęcone Graeco-Arabica: *The Life, Works, and Sayings of Theophrastus in the Arabic Tradition*, [w:] W. Fortenbaugh et al. (eds.), *Theophrastus of Eresus: On his Life and Work*, New Brunswick 1985 (Rutgers University Studies in Classical Humanities II), ss. 63–102; *Sayings by Diogenes Preserved in Arabic*, [w:] M.-O. Goulet-Cazé, R. Goulet (éds.), *Le Cynisme ancien et ses prolongements. Actes du Colloque International du CNRS (Paris, 22–25 juillet 1991)*, Paris 1993, ss. 475–518; *Pre-Plotinian Philosophy in Arabic (Other than Platonism and Aristotelianism): A Review of the Sources*, ANRW II 36, 7 (1994), ss. 4939–4973; *Filosofia greca, filosofia araba*, [w:] S. Settis (ed.), *I Greci. Storia, cultura, arte, società*, t. III, Torino 2001, ss. 767–796. Zob. także przedruk jego prac w książce *Greek Philosophers in the Arabic Tradition*, Aldershot et al. 2000.

świeckie dzieła greckie na syriacki[3], ale była to głównie literatura izagogiczna i logiczna oraz prace z zakresu medycyny, astronomii, astrologii i filozofii popularnej. Natomiast dzieła naukowe i filozoficzne przetłumaczono na syriacki dopiero w IX w. Warto wspomnieć, że już Sergiusz z Resz`aina († 536), kapłan i lekarz wykształcony w Aleksandrii, postanowił przetłumaczyć wszystkie pisma Arystotelesa, ale on i jego współpracownicy przełożyli jedynie pierwsze księgi *Organon*[4].

Al-Mansur dążył do pojednania ze zwolennikami obalonych Omajadów oraz różnymi grupami, które poparły rewolucję abbasydzką[5]. To pojednanie miało nastąpić na płaszczyźnie politycznej i ideologicznej. Po wojnie domowej al-Mansur i jego następcy musieli legitymizować dynastię abbasydzką w oczach różnych frakcji, szczególnie „perskiej", która w dużym stopniu przyczyniła się do sukcesu Abbasydów. Należały do niej: (a) plemiona arabskie, które osiedliły się w Chorosanie we wczesnej fazie podboju i następnie utożsamiły się z miejscową ludnością; (b) ziranizowani Arabowie i Aramejczycy, żyjący w państwie sasanidzkim przed powstaniem islamu; (c) Persowie, którzy przyjęli islam; (d) Persowie wyznający zoroastryzm, którzy stanowili wtedy większość, ale rozumieli, że podbój arabski jest nieodwracalny. Al-Mansur posłużył się zoroastriańską ideologią królewską oraz astrologią polityczną, aby stworzyć abbasydzką ideologię dynastyczną. Państwo sasanidzkie (224–651) uważało się za spadkobiercę monarchii Achemenidów, której władcy popierali religię Zaratustry. Miał on otrzymać od samego Ahuramazdy tekst *Awesty*, składającej się z 21 działów, w której była zawarta wiedza wszelkiego rodzaju. Dlatego, jak przekazuje zoroastriańska księga *Denkard*, Dariusz III Kodoman (336–331 p.n.e.) polecił przechowywać w skarbcu królewskim i archiwum egzemplarze *Awesty* i *Zand* (tj. tłumaczenie *Awesty* na pahlavi wraz z komentarzem do *Awesty*). Gdy dostały się one w ręce Aleksandra Wielkiego, nakazał przetłumaczyć je na język grecki, a oryginały spalić. Ocalała jedynie mała część *Awesty*, ale została rozproszona. Dopiero władcy sasanidzcy zaczęli zbierać fragmenty oryginalnych tekstów oraz dokonywać tłumaczeń, aby odzyskać zawartą w nich wiedzę. Kanon pism mazdejskich ukształtował się za Ardaszira I (224–242) i jego syna Sabura I, natomiast Chosroes I Anuszirwan (531–578) ogłosił wszystkie teksty, które tworzyły religię zoroastriańską, i nakazał studiować je dla dobra ludzkości. Książki greckie są zatem *ex definitione* częścią kanonu zoroastriańskiego, dlatego przekładanie ich na arabski jest odzyskiwaniem starej wiedzy zawartej pierwotnie w *Aweście*. Historia astrologiczna względnie astrologia polityczna ujmowała historię dynastyczną w kategoriach okresów o różnej długości, kierowanych przez gwiazdy i planety. Dzięki temu można było przedstawić rządy ab-

---

[3] O tłumaczeniach z greki na syriacki zob. H. Daiber, *Semitische Sprachen als Kulturvermittler zwischen Antike und Mittelalter. Stand und Aufgaben der Forschung*, ZDMG CXXXVI 1986, ss. 292–313, zwł. 298–306; G. Troupeau, *Le Rôle des syriaques dans la transmission et l'exploitation du patrimoine philosophique et scientifique grec*, Arabica XXXVIII 1991, ss. 1–10. Używam terminu „syriacki" na oznaczenie języka aramejskiego, którym mówili mieszkańcy Syrii, natomiast „syryjski" to dialekt języka arabskiego. Wydaje mi się, że warto wprowadzić takie rozróżnienie w polskiej literaturze naukowej, aby uniknąć ewentualnych nieporozumień. Taka zasada obowiązuje w niektórych językach zachodnioeuropejskich, np. w angielskim (*Syriac* i *Syrian*) oraz francuskim (*syriaque* i *syrien*). Brak tego rozróżnienia razi szczególnie w tłumaczeniu książki E. Lipińskiego, *Języki semickie rodziny afroazjatyckiej. Zarys ogólny*, Poznań 2001, ss. 74 n. Moim zdaniem w pracach naukowych należy używać precyzyjnej terminologii.

[4] O Sergiuszu zob. np. N.W. Pigulewska, *Kultura syryjska we wczesnym średniowieczu*, Warszawa 1989, ss. 169–190; H. Hugonnard-Roche, *Note sur Sergius de Reš `ainā, traducteur du grec en syriaque et commentateur d'Aristote*, [w:] G. Endress, R. Kruk (eds.), *The Ancient Tradition in Christian and Islamic Hellenism*, Leiden 1997, ss. 121–143. Niektórzy badacze porównywali Sergiusza z Boecjuszem (ok. 480–524), który zamierzał przetłumaczyć na łacinę dzieła Platona i Arystotelesa, ale również nie zrealizował tego planu.

[5] O dojściu do władzy Abbasydów, którzy pochodzili od wuja proroka Mahometa, zob. np. Ph.K. Hitti, *Dzieje Arabów*, Warszawa 1969, ss. 233–242; J. Hauziński, *Burzliwe dzieje kalifatu bagdadzkiego*, Warszawa–Kraków 1993, ss. 28–47.

basydzkie jako nową epokę w dziejach świata, którą nakazały gwiazdy, zależne jednak od Allaha. Dlatego ewentualna działalność opozycyjna w ogóle nie miała żadnego sensu i była z góry skazana na niepowodzenie. Państwo Abbasydów uchodziło za prawowitego i jedynego spadkobiercę starożytnych królestw Mezopotamii i Iranu. Założenie Bagdadu niedaleko Ktezyfontu, stolicy państwa Sasanidów, miało oznaczać, że nowa dynastia jest rzeczywiście spadkobiercą starego królestwa perskiego. Dlatego al-Mansur chętnie powierzał wysokie stanowiska w administracji Persom. Szczególnie wpływowa była rodzina Barmakidów (aż do 803 r.), z której pochodziło wielu wezyrów. Skoro w zoroastriańskiej ideologii sasanidzkiej odgrywały dużą rolę przekłady (dokonane rzekomo po podboju Aleksandra Wielkiego oraz rzeczywiste), także wcześni kalifowie abbasydzcy zaczęli popierać ruch translatorski. Początkowo tłumaczono dzieła greckie (głównie pisma astrologiczne) nie z oryginałów, ale z pahlavi.

Niezwykle interesujące są rozważania G. (ss. 53–60) o *bait al-hikma* (Dom Mądrości). Odrzuca on ogólnie przyjmowany pogląd, że założył go kalif al-Ma'mun[6], ponieważ źródła nie potwierdzają tego poglądu. Zwraca on uwagę na to, że termin *bait al-hikma* jest tłumaczeniem perskiego określenia biblioteki. W czasach Sasanidów biblioteka pałacowa funkcjonowała jako archiwum narodowe, w którym przepisywano i przechowywano poetyckie relacje o historii Iranu. Według G. *bait al-hikma* był biblioteką, założoną prawdopodobnie już przez al-Mansura jako „biuro" w administracji abbasydzkiej. Jego główną funkcją było tłumaczenie z perskiego na arabski i gromadzenie dzieł poświęconych historii i kulturze sasanidzkiej. Zatrudniono więc odpowiednich tłumaczy i introligatorów. Taka sytuacja istniała za Barmakidów, natomiast za al-Ma'muna poszerzono działalność „Domu mądrości" o studia astronomiczne i matematyczne. Źródła nic nie mówią o działalności innego rodzaju. Barwne opisy spotykane w literaturze naukowej są projekcją instytucji współczesnych w VIII w., natomiast nie opierają się na świadectwach arabskich. Na pewno nie tłumaczono tam dzieł greckich na arabski, a ruch przekładowy nie miał nic wspólnego z *bait al-hikma*. Biblioteka ta nie gromadziła zresztą dzieł greckich, ponieważ Hunain ibn Ishaq (IX w.) nigdy nie wspominał, że szukał tam rękopisów greckich, natomiast penetrował biblioteki znajdujące się w innych miastach kalifatu. *Bait al-hikma* nie był ani „akademią", w której nauczano wiedzy antycznej, ani miejscem spotkań uczonych, gdyż odbywały się one albo w rezydencji kalifa, albo w rezydencjach prywatnych. Natomiast *bait al-hikma* przyczynił się do stworzenia odpowiedniego klimatu intelektualnego dla tłumaczenia z greki na arabski, ponieważ ideologia zoroastriańska twierdziła, że tłumaczenie dzieł greckich jest odzyskiwaniem wiedzy zawartej kiedyś w *Aweście*. Dlatego perska rodzina Barmakidów zamawiała liczne przekłady z greki. Przykład kalifa i najwyższych urzędników naśladowali urzędnicy niższej rangi oraz osoby prywatne.

Z inicjatywy kalifa al-Mahdi (775–785) przetłumaczono *Topikę* Arystotelesa na arabski z wersji syriackiej, ale porównano ją z oryginałem greckim (ok. 782 r.). Około 100 lat później ponownie przełożono ten utwór bezpośrednio z greki. Po około 50 latach dokonano trzeciego przekładu, tym razem z wersji syriackiej. Arabowie interesowali się szczególnie tym dziełem Arystotelesa, ponieważ uczyło ono sztuki argumentacji potrzebnej w dyskusji. Al-Mahdi nakazał teologom stosować metodę dialektyczną w dysputach z innymi religiami (m.in. chrześcijaństwem, judaizmem i manicheizmem) oraz herezjami w łonie islamu. W dyskusjach teologicznych rozważano również kwestie kosmologiczne (np. istnienie atomów oraz przestrzeni i próżni), dlatego przetłumaczono *Fizykę* Stagiryty. Arystotelesowsko-ptolemejski obraz kosmosu popierał zresztą praktykę astrologii.

Al-Ma'mun (813–833), którego matka pochodziła z rodziny perskiej, był najpierw gubernatorem Chorasanu i jako młody człowiek poznał zoroastriańską ideologię sasanidzką. Po zamordowa-

---

[6] Zob. np. J. Bielawski, *Książka w świecie islamu*, Wrocław 1961, ss. 314–317; H.L. Gottschalk, *Die Rezeption der antiken Wissenschaften durch den Islam*, Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl. 1965, ss. 122–126 (przyjmuje wpływ akademii w Gundiszapur); M.-G. Balty-Guesdon, *Le Bayt al-Hikma de Baghdad*, Arabica XXXIX 1992, ss. 131–150.

niu brata al-Amina w 813 r. miał zamiar rządzić kalifatem z Marw w Persji, ale wywołało to wojnę domową, dlatego powrócił do Bagdadu w 819 r. W zmienionej sytuacji politycznej porzucił on ideologię zoroastriańską, usunął wezyra, którego wcześniej popierała perska rodzina Barmakidów, oraz wprowadził nową ideologię islamską. Była ona oparta na absolutystycznej interpretacji islamu z kalifem jako ostatecznym arbitrem w sprawach dogmatów religijnych. Al-Ma'mun chciał usunąć negatywne skutki wojny domowej i przywrócić autorytet swego urzędu. Dążył on do uzyskania kontroli nad sądownictwem oraz wprowadził reformę monetarną, która zapewniała kontrolę stolicy nad mennicami prowincjonalnymi. Centralistyczne tendencje w polityce al-Ma'muna były reakcją na pojawienie się wielu nauczycieli religijnych, których postrzegano jako właściwych interpretatorów islamu, odbierających autorytet władzom centralnym. Aby przywrócić scentralizowany autorytet kalifa, al-Ma'mun stosował zakrojoną na szeroką skalę kampanię propagandową, która opierała się na dwu filarach: (a) kalif jest szermierzem islamu i podporą państwa; (b) kalif jest ostatecznym arbitrem prawdziwej interpretacji islamu. Aby osiągnąć pierwszy cel, al-Ma'mun rozpoczął wojnę przeciwko niewiernym, tj. Bizancjum. Nie chodziło o okresowe napady, ale o zajęcie nowych ziem, aby osadzić tam muzułmanów i poszerzyć terytorium islamu. Drugi cel można było osiągnąć pozbawiając autorytetu nauczycieli religijnych i koncentrując go w osobie kalifa, który był wspierany przez elitę intelektualną. Kalif mógł przekonać innych przez dyskusję i argumentację dialektyczną, dlatego ruch przekładowy był dla niego ważną pomocą.

Propaganda arabska twierdziła, że należy napadać na Bizantyjczyków, ponieważ stoją oni niżej kulturalnie niż muzułmanie oraz ich przodkowie, czyli starożytni Grecy. Muzułmanie górują nie tylko religią, ale także umiłowaniem nauki i mądrości Greków antycznych, których dzieła przetłumaczyli na arabski. Bizantyjczycy odwrócili się od nauki antycznej z powodu chrześcijaństwa, natomiast muzułmanie przejęli ją, ponieważ są wyznawcami islamu. Antybizantynizm stał się w ten sposób filhellenizmem. Ruch przekładowy dostarczył muzułmanom narzędzia ideologicznego do walki przeciwko Bizantyjczykom. Gdyby muzułmanie odrzucili nauki greckie, nie byliby lepsi od chrześcijańskich Bizantyjczyków. Wyższość islamu nad chrześcijaństwem polega w tym kontekście jedynie na popieraniu przez muzułmanów ruchu przekładowego. Takie podejście było popularne w X w. i znalazło wyraz w znanej, ale fikcyjnej historii o przekazaniu filozofii i medycyny greckiej z Aleksandrii do Bagdadu[7]. Państwo islamskie kierowane przez kalifa jest prawdziwym spadkobiercą Grecji antycznej i wszystkich nauk ludzkich, natomiast Bizancjun jest martwe kulturalnie, dlatego należy wyeliminować je politycznie.

Ideologia al-Ma'muna przypomina postępowanie al-Mansura, który uznał kalifat abbasydzki za spadkobiercę starych królestw i krzewiciela nauk greckich. Jedyna różnica polegała na tym, że ideologia zoroastriańska uznawała te nauki za pierwotnie irańskie i królestwo sasanidzkie za środek ich przekazu, podczas gdy reorientacja al-Ma'muna koncentruje się na Grecji antycznej i Bizancjum.

Do powstania i długiego istnienia ruchu przekładowego przyczyniły się nie tylko czynniki ideologiczne, ale także zapotrzebowanie na wiedzę stosowaną i teoretyczną. Szczególnie interesowano się astrologią. Jeszcze przed rewolucją abbasydzką tłumaczono teksty astrologiczne z pahlavi, a później już z greki (np. *Tetrabiblos* Ptolemeusza). Władcy abbasydzcy zdawali sobie sprawę z tego, że należy wykształcić warstwę urzędników (*the secretarial class*), którzy będą zarządzać

---

[7] M. Meyerhof, *Von Alexandrien nach Bagdad. Ein Beitrag zur Geschichte des philosophischen und medizinischen Unterricht bei den Arabern*, Berlin 1930 (Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., 1930), ss. 389–429; G. Strohmaier, *„Von Alexandrien nach Bagdad" – eine fiktive Schultradition*, [w:] J. Wiesner (Hrsg.), *Aristoteles – Werk und Wirkung. Paul Moraux gewidmet*, t. II, Berlin–New York 1987, ss. 380–389 [= G. Strohmaier, *Von Demokrit bis Dante. Die Bewahrung antiken Denkens in der arabischen Kultur*, Hidesheim–Zürich–New York 1996 (Olms Studien XLIII), ss. 313–322]. Zob. moją recenzję: Eos LXXXIV 1996, ss. 418–423, zwł. 421 n.

kalifatem. Wzorowano się na modelu sasanidzkim, dlatego dużą rolę odgrywali wysocy urzędnicy pochodzenia perskiego. Uważano, że muszą oni posiadać wiedzę matematyczną, dlatego chętnie tłumaczono dzieła greckie poświęcone arytmetyce, geometrii, trygonometrii i astronomii. Ponadto przekładano prace z zakresu uprawy roli i alchemii oraz optyki, medycyny i filozofii.

Ruch przekładowy osiągnął swe apogeum w IX w. w pracach Hunaina ibn Ishaq (809–873)[8] i jego współpracowników. Doprowadził on do dwu ważnych rzeczy: (a) nauka stała się tak powszechna i tak głęboka w społeczeństwie Bagdadu, że oryginalne dzieła naukowe i filozoficzne w języku arabskim zaczęto zamawiać równie często jak przekłady z greki; (b) dzięki duchowi badawczemu także inne dyscypliny, niezwiązane z ruchem przekładowym, zostały udoskonalone. Na porządku dziennym były dyskusje naukowe, a patronowie interesowali się nie tylko przekazaną wiedzą grecką, ale także głównymi problemami, jakie stawiała ta wiedza, i różnymi wyzwaniami ideologicznymi. W latach 850–950 wszystkie dyscypliny naukowe, również te, które powstały przed okresem przekładów, starały oprzeć się na racjonalnych podstawach i przedstawić w sposób racjonalny swoją treść i metodę.

Tłumaczami tekstów greckich i syriackich byli czasem sabejscy uczeni z Harranu, którzy mówili po syriacku, a grekę znali jako język ich religii, nawiązującej do duchowości pogańskiego antyku. Większość stanowili jednak chrześcijanie (melkici, jakobici i nestorianie) mówiący po syriacku, którzy znali grekę jako język liturgiczny i czasem jako język naukowy. W drugiej połowie VIII w. nie było zawodowych tłumaczy z greki na arabski, dlatego zwracano się do dostojników chrześcijańskich (np. kalif al-Mahdi do Tymoteusza, patriarchy nestoriańskiego), a ci zlecali tłumaczenie kompetentnemu duchownemu. To rozwój nauki i filozofii arabskiej spowodował zapotrzebowanie na przekłady z greki (oraz syriackiego i pahlavi), a nie, jak dotychczas sądzono, tłumaczenia przyczyniły się do rozwoju nauki i filozofii. Potwierdza to fakt, że tłumaczenia były początkowo niezbyt wysokiego lotu. Tolerowano kiepski styl arabski, ponieważ istniało społeczne i naukowe zapotrzebowanie na tłumaczenia. Jednak później poprawiano styl tych przekładów (np. filozof al-Kindi). Według G. (s. 138) błędny jest pogląd, że kultura grecka kwitła w klasztorach i ośrodkach chrześcijańskich w pierwszym wieku islamu, a ruch przekładowy grecko-arabski jedynie nawiązywał do istniejącej już wcześniej znajomości greki wśród chrześcijan. Tłumacze byli zmuszeni ulepszać swoją znajomość greki, aby sprostać stawianym im wymaganiom. Hunain ibn Ishaq przebywał przez 3 lata w Konstantynopolu i cytował później z pamięci Homera. Trud włożony w pogłębianie znajomości języka greckiego opłacał się, gdyż zawód tłumacza był bardzo intratny. Młodzi ludzie udawali się do stolicy państwa Abbasydów, aby zdobyć sławę i fortunę jako translatorzy. Np. Qusta ibn Luqa (tj. Konstantyn syn Łukasza), Grek syropalestyński (820–912), udając się do Bagdadu zabrał ze sobą rękopisy greckie, które miały zainteresować bogatych patronów. Tłumacze działali jako osoby prywatne i nie byli związani z żadną instytucją.

Fazy ruchu przekładowego można studiować w aspekcie technicznym i społeczno-historycznym. Pierwszy dotyczy natury filologicznej tłumaczeń i technik przekładów, natomiast drugi bada rodzaje dzieł wybranych do tłumaczenia, społeczne i badawcze potrzeby oraz ich implikacje dla historii społecznej. Dotychczas badaczy interesowały głównie problemy filologiczne. Stwierdzono, że istniały trzy stadia techniki translatorskiej: (a) stare dosłowne przekłady (*veteres*); (b) bardziej wygładzone wersje z czasów Hunaina ibn Ishaq i jego kręgu; (c) tłumaczenia późniejsze (*recentiores*) szkoły filozoficznej w Bagdadzie, która dokonywała przeważnie rewizji przekładów wcześniejszych, okazując mistrzostwo w filologicznym i naukowym szczególe. Według G. (s. 143) paradygmat chronologiczny oparty na różnicach stylistycznych zupełnie nie potrafi oddać rzeczywistego rozwoju ruchu przekładowego. Bardziej owocne jest rozpatrywanie problemu w kategoriach zespołów tłumaczeń (*complexes of translations*), a nie faz. G. wyróżnia cztery zespoły:
1) Dzieła Galena i Hipokratesa przełożone przez Hunaina ibn Ishaq i jego współpracowników.

---

[8] Zob. Hitti, *o.c.* (przyp. 5), ss. 258 n.; Strohmaier, *Von Demokrit...* (przyp. 7), ss. 193–271 (przedruk sześciu prac poświęconych Hunainowi ibn Ishaq).

2) Przekłady dzieł filozoficznych związane z al-Kindi († po 870)[9] i jego kręgiem. Należą tu *Metafizyka* Arystotelesa, *Teologia* Arystotelesa (tj. wyciąg z *Ennead* Plotyna), wybór z *Elementów teologii* Proklosa (łac. *Liber de causis*), parafrazy dialogów Platońskich *Timajos* i *Uczta, O niebie* i *Meteorologia* Arystotelesa, komentarz do dzieła Arystotelesa *O duszy* Jana Filoponosa.
3) Zespół tłumaczeń *Organon* Arystotelesa.
4) Dzieła Euklidesa, szczególnie jego *Elementy.*

Techniki przekładu i ich rozwój są charakterystyczne dla danej grupy i nie można ich uogólniać. Naturalnie w każdym zespole istniał okres wczesny, średni i późny, ale te określenia oznaczają różne rzeczy w każdym zespole. Przede wszystkim istnieje wielka różnica pod względem chronologicznym. Np. zespół tłumaczeń dokonany dla kręgu al-Kindi został ukończony, zanim zaczęto przekładać *Organon* Arystotelesa. W kręgu al-Kindi nie przywiązywano dużej wagi do dokładności filologicznej, gdyż stosowano tłumaczenie „interpretacyjne", natomiast w przekładzie *Organon* zwracano wielką uwagę na szczegóły filologiczne, aby lepiej zrozumieć problemy logiczne. Według G. (s. 149) błędny jest dominujący dotąd pogląd, że ruch translatorski przechodził przez dwa stadia: „przyjmujący" (*receptive*), w okresie rządów al-Ma'muna, oraz „twórczy" (*creative*). Przekłady są od samego początku częścią procesów badawczych pochodzących z prądów intelektualnych w Bagdadzie i twórczych odpowiedzi na szybki rozwój arabskiej tradycji naukowej i filozoficznej.

Ruch przekładowy zaczął słabnąć ok. 950 r. (tj. z dojściem do władzy Bujidów) i skończył się ok. 1000 r., ale wcale nie oznacza to, że zmniejszyło się zainteresowanie naukami greckimi lub zmalała ilość uczonych potrafiących tłumaczyć teksty greckie. Przestano tłumaczyć, ponieważ nie było już dzieł greckich posiadających znaczenie dla uczonych arabskich. W wielu naukach podstawowe teksty zostały już dawno przełożone, przestudiowane i skomentowane, a każda dyscyplina naukowa osiągnęła poziom wyższy niż w dziełach przetłumaczonych. Dzieła greckie straciły więc aktualność naukową i istniało zapotrzebowanie na nowsze studia. Dlatego patronowie zamawiali nie przekłady, ale oryginalne dzieła arabskie. Proces ten rozpoczął się już podczas drugiego stulecia abbasydzkiego, ale zaczął dominować w epoce Bujidów, gdy filozofia i nauka arabska stały się autonomiczne. Przed końcem ery Bujidów, gdy Turcy Seldżucy zajęli Bagdad w 1055, powstały ważne dzieła naukowe, które zrewolucjonizowały medycynę, astronomię, matematykę, fizykę i filozofię. Utwory te nie tylko górowały naukowo nad przetłumaczoną literaturą, ale także ich styl i forma bardziej odpowiadały ówczesnym Arabom. Poza tym zaczęto krytykować poglądy zawarte w dziełach autorów greckich, np. Galena, Ptolemeusza i Arystotelesa. Byli jednak uczeni (szczególnie w Andaluzji), którzy nadal uważali Greków za nieomylnych i twierdzili, że należy wrócić do „pierwotnego" Arystotelesa. Ruch ten nie wywarł jednak wpływu na rozwój nauki i filozofii arabskiej. W epoce Bujidów nauka i filozofia zaczęły szerzyć się poza Bagdadem w różnych częściach świata islamskiego od Azji centralnej po Hiszpanię. Decentralizacja władzy oznaczała również decentralizację patronatu kulturalnego. To rozprzestrzenienie się nauki i filozofii w epoce Bujidów (950–1055) wydawało się niektórym badaczom „renesansem", czyli odrodzeniem kulturalnym, ale rzeczywisty renesans, pojmowany jako odrodzenie nauki greckiej, miał miejsce w dwu pierwszych stuleciach rządów abbasydzkich w Bagdadzie.

Zwolennicy obalonej dynastii omajadzkiej odnosili się bardzo krytycznie do ruchu przekładowego. Powstała wtedy legenda, że cesarz bizantyjski chętnie przekazał stare rękopisy greckie Arabom, ponieważ uważał je za szkodliwe dla wiary chrześcijańskiej. W państwie Abbasydów nie istniała „ortodoksja islamska"[10] i nie było konfrontacji między „wiarą" i „rozumem". Na ten sam problem można było patrzeć z różnych punktów widzenia. Dlatego jest rzeczą naturalną, że ruch przekładowy w IX w. spotykał się z aprobatą i naganą. Al-Ma'mun popierał teologię racjonali-

---

[9] Zob. np. K. Mering, *Al-Kindi*, [w:] *Awicenna i średniowieczna filozofia arabska*, Warszawa [2]1983 (Opera philosophorum medii aevi. Textus et studia IV), ss. 49–54.

[10] G. polemizuje (ss. 166–175) ze studium Ignaza Goldzihera (1850–1921), *Die Stellung der alten islamischen Orthodoxie zu den antiken Wissenschaften*, Berlin 1916 (Abhandlungen der Königlichen Preussischen Akademie der Wissenschaften, Philos.-hist. Kl. 1915, 8).

styczną (*mu`tazilizm*), która opierała się na logice arystotelesowskiej. Wprawdzie tradycjonaliści krytykowali mu`tazilitów za wprowadzenie dyskusji dialektycznej do teologii, ale wcale nie jest to równoznaczne z odrzuceniem nauk zawartych w dziełach greckich. Doktrynę mu`tazilitów potępił kalif al-Mutawakkil (847–861), a w końcu X w. krytykowano „Braci Czystości" (*Ichwan as-safa*) za łączenie filozofii greckiej z prawem islamskim. Reakcja na wtargnięcie nauk greckich w epoce ruchu przekładowego przybierała często formę podkreślania osiągnięć Arabów przedislamskich i muzułmańskich jako równych Grekom lub nawet lepszych od nich. Tej zrozumiałej reakcji nie należy jednak interpretować jako opozycji do nauk greckich. Jej celem nie było wykluczenie dzieł greckich z kanonu nauk możliwych do przyjęcia, ale jedynie danie alternatywy lub bardziej obszernej i poprawnej tradycji. Teolog 'Abd al-Qahir al-Baghdadi († 1037) twierdził nawet, że filozofowie greccy przejęli wiedzę od mędrców arabskich[11].

G. wysunął bardzo śmiałą hipotezę (ss. 175–186), że grecko-arabski ruch przekładowy przyczynił się do powstania pierwszego „humanizmu bizantyjskiego". Bizantyjczycy zaczęli wtedy przepisywać minuskułą stare kodeksy[12], ponieważ Arabowie dobrze za nie płacili. G. utrzymuje, że istnieje wyraźny związek między nauką arabską w Bagdadzie a renesansem w Konstantynopolu. Wydaje mi się, że hipoteza G. idzie zbyt daleko. Bardziej prawdopodobne jest stanowisko badaczy Bizancjum, którzy szukają przyczyn powstania humanizmu w rozwoju wewnętrznym społeczeństwa bizantyjskiego[13].

Książkę zamyka bardzo pożyteczny appendix *Greek Works Translated into Arabic. A Bibliographical Guide* (ss. 193–196), staranna bibliografia (ss. 197–215) oraz indeksy (ss. 216–230).

G. odrzuca w swojej książce wiele obiegowych sądów i proponuje nowe spojrzenie na szereg problemów. Np. (a) ruch przekładowy nie mógł powstać w kalifacie omajadzkim; (b) już kalif al-Mansur popierał ruch przekładowy, ponieważ przejął zoroastriańską ideologię sasanidzką, wedle której tłumaczenie dzieł greckich jest odzyskiwaniem wiedzy zawartej w *Aweście*; (c) *bait al-hikma* założył już al-Mansur, a nie dopiero al-Ma'mun; instytucja ta nie miała nic wspólnego z ruchem przekładowym i nie nauczano tam wiedzy antycznej; (d) rozwój nauki i filozofii arabskiej przyczynił się do tłumaczenia dzieł greckich, a nie odwrotnie; (e) Syryjczycy przełożyli stosunkowo mało dzieł greckich na syriacki przed epoką Abbasydów; (f) ruch przekładowy należy rozpatrywać w kategoriach zespołów tłumaczeń; (g) ruch przekładowy przyczynił się do powstania pierwszego „humanizmu bizantyjskiego".

G. zdaje sobie sprawę z tego, że jego praca ma charakter pionierski. Nie próbuje on stworzyć jakiejś teorii, ale ogranicza się do przestudiowania źródeł arabskich i stara się zrozumieć, jakie znaczenie miały one dla osób, do których były adresowane. Przypuszcza on, że przyszli badacze stworzą bardziej subtelne narzędzia do analizy ruchu przekładowego. Jednak już teraz należy uznać jego książkę za bardzo wartościową. Powinni ją koniecznie przeczytać badacze antyku, których interesuje *Nachleben* kultury greckiej w świecie islamu. Mogą po nią sięgnąć również badacze Bizancjum i Persji.

Marek Winiarczyk
Uniwersytet Wrocławski

---

[11] Warto wspomnieć, że również niektórzy Żydzi (np. uczony żydowski Aristobulos z II w. przed Chr.) i chrześcijanie (Justyn, Minucjusz Feliks, Klemens Aleksandryjski) twierdzili, że filozofowie greccy byli zależni od filozofii hebrajskiej, tj. Biblii. Odniesienia zestawiam w przyp. 6 recenzji z książki W. Burkerta, zamieszczonej w tym zeszycie Eos (s. 152).

[12] O przejściu z pisma uncjalnego na minuskułę (tzw. *metacharaktērismos*) w IX i X w. zob. np. L.D. Reynolds, N.G. Wilson, *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, Oxford [2]1974, ss. 51–54; J. Czerniatowicz, *Książka grecka średniowieczna i renesansowa*, Wrocław 1976, ss. 35 n.; 71 n.

[13] P. Lemerle, *Le Premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Paris 1971, ss. 22–42. Wersja angielska ukazała się w 1986 r.

Eos XCI 2004
ISSN 0012-7825

Maciej Kazimierz Sarbiewski: Epigrammatum liber (Księga epigramatów), wydały i przełożyły Magdalena Piskała i Dorota Sutkowska, Warszawa 2003 (Biblioteka Pisarzy Staropolskich), 256 ss.

Epigramaty Macieja Kazimierza Sarbiewskiego, w porównaniu z jego lirykami czy rozprawami teoretycznymi, stanowią niemalże nieznaną część spuścizny literackiej tego autora, jednego z najwybitniejszych poetów neołacińskich nowożytnej Europy. W dużej mierze na taki stan rzeczy wpłynął brak monografii twórczości epigramatycznej liryka z Sarbiewa i, co istotniejsze, brak krytycznego wydania epigramów. Ostatnia bowiem edycja poezji Sarbiewskiego ukazała się pod koniec XIX wieku[1] i nie odpowiadała, głównie za sprawą uwzględnienia utworów o niepotwierdzonej atrybucji, nawet ówczesnym standardom, wypracowanym przez wydawnictwa filologiczne niemieckie czy angielskie. Toteż filolodzy klasyczni mogą z radością powitać publikację M. Piskały i D. Sutkowskiej [P. i S.], w pewnym stopniu wypełniającą tę lukę. I nie tylko filolodzy klasyczni. Zgodnie bowiem z założeniami serii *Biblioteka Pisarzy Staropolskich* to pierwsze od ponad wieku wydanie epigramatów Chrześcijańskiego Horacego łączy cechy wydania krytycznego i popularnego. Adresowane jest zatem nie tylko do filologów klasycznych, historyków literatury, ale również do „studentów, uczniów oraz wszystkich, których interesuje przeszłość naszej kultury". Jest to możliwe w dużej mierze dzięki pierwszemu przekładowi wszystkich zamieszczonych w tej edycji epigramatów.

Książka obejmuje krótkie wprowadzenie do lektury (ss. 5–19), wydanie epigramatów wraz z ich przekładem (ss. 21–125) oraz komentarze (ss. 127–203). Na te ostatnie składają się komentarz edytorski (ss. 129–163) oraz objaśnienia do poszczególnych utworów (ss. 165–203). Publikację zamykają indeksy: nazw własnych, nazwisk, personifikacji i określeń (ss. 205–212), tytułów łacińskich (ss. 213–216), incipitów łacińskich (ss. 217–220); zestawienie wersyfikacyjne (ss. 221 n.); aneks zawierający teksty o potwierdzonej autentyczności, które nie ukazały się drukiem za życia autora, ich przekłady oraz aparat krytyczny i objaśnienia (ss. 223–226); zestaw ilustracji przedstawiających karty tytułowe z różnych wydań *Liryków* Sarbiewskiego i ryciny z druków ulotnych (ss. 227–238).

We wstępie P. i S. dają zarys biografii Sarbiewskiego. Charakteryzując dalej epigramaty Chrześcijańskiego Horacego, zwracają uwagę na dwupłaszczyznowe zainteresowanie poety tym gatunkiem, przejawiające się z jednej strony w praktyce poetyckiej, a z drugiej – w rozważaniach teoretycznych zawartych w rozprawach *De perfecta poesi* oraz *De acuto et arguto*. Autorki omawiają też pokrótce kompozycję *Epigrammatum liber*, różnorodność tematyczną i formalną utworów Sarbiewskiego (emblematy, stemmaty), stosunek do tradycji antycznej i renesansowej, funkcję tego gatunku w kulturze staropolskiej, styl epigramatów oraz zainteresowanie nimi i ich recepcję w epokach późniejszych.

Wstęp ujęty jest krótko, syntetycznie i jasno. Porusza zagadnienia istotne dla poznania epigramatów Sarbiewskiego, wytyczając tym samym kierunki badań dla ewentualnego autora monografii tej części spuścizny literackiej jezuickiego poety. Dostrzegam jednakże w tym wprowadzeniu do lektury poważną niekonsekwencję autorek, która przejawia się w zbyt swobodnym i wybiórczym odwoływaniu się do literatury przedmiotu w sytuacji, kiedy czytelnika interesuje przede wszystkim, co wynika z tematu książki, literatura dotycząca właśnie epigramatów. Trudno bowiem dopuścić możliwość, by badaczki, przygotowując się do tak niebagatelnego zadania, jakim jest wydanie tekstu, nie zapoznały się szczegółowo z literaturą naukową przedmiotu. W odniesieniu na przykład do uwag na temat panegiryzmu w epigramatach Sarbiewskiego (s. 16) spodziewałabym

---

[1] *Mathiae Casimiri Sarbiewski e Societate Iesu Poloni Poemata omnia*. Editio omnium, quae adhuc prodierant, longe plenissima, Staraviesiae 1892.

się odesłania czytelnika do artykułu A.W. Mikołajczaka, *Terpsychora. Panegiryczne epigramy*, [w:] idem, *Studia Sarbieviana*, Gniezno 1998, ss. 65–74. Także w wypadku analizy kwestii stosunku poety do tradycji antycznej (ss. 15 n.) czy atrybucji epigramatów, choć tę ostatnią autorki uważają za raczej drugorzędną (s. 17), warto byłoby przywołać prace wspomnianego przed chwilą poznańskiego badacza[2]. Należałoby także wzbogacić bibliografię dotyczącą sformułowanej przez Sarbiewskiego w jego rozprawach teorii epigramatu i jej odzwierciedlenia w praktyce poetyckiej (ss. 10 n.). Obok cytowanego przez autorki artykułu A.W. Mikołajczaka[3] dla czytelnika mogłaby okazać się inspirującą publikacja M. Łukaszewicz-Chantry[4], podejmująca problem przynależności epigramatów Sarbiewskiego do poezji według kryteriów przedstawionych przez niego w *De perfecta poesi*. Wiele natomiast cennych uwag na temat samej teorii pointy wyłożonej w traktacie *De acuto et arguto* (P. i S. ograniczają się w zasadzie do podania jej definicji) dostarczają prace B. Otwinowskiej[5] i D. Gostyńskiej[6]. Uzupełnienie aparatu naukowego o te kilka ważnych pozycji pozwoliłoby czytelnikowi zapoznać się z podstawową bibliografią, zwłaszcza wobec jej braku w omawianej publikacji, dotyczącą twórczości epigramatycznej Sarbiewskiego oraz zorientować się w aktualnym stanie badań.

Po wprowadzeniu do lektury następuje wydanie epigramatów wraz z ich przekładem. Część zasadniczą stanowi 119 utworów, które znalazły się w ostatniej za życia poety edycji *Lyricorum libri*[7], będącej podstawą obecnego wydania (ss. 133, 137 n.). P. i S. uzupełniają ją o trzy utwory, opublikowane również za życia autora w innych branych przez nie pod uwagę edycjach (s. 136). W sześciu wypadkach odnotowujemy w tekście koniektury (*Ep*. IX 7 i 10; XIII 6; XLI 6; XLIV 3; LXXIII 8). Badaczki jednakże nie podają nigdzie uzasadnienia tych zmian. Ich celowość i zasadność budzi duże wątpliwości, jeśli przypomnimy sobie, że wśród edycji analizowanych przez P. i S. znajdują się takie, na które Sarbiewski miał czy mógł mieć wpływ, jak choćby wydanie wileńskie z 1628 r., powstałe już po jego powrocie do Polski[8], czy edycja antwerpska z 1632 r. Do tej ostatniej Sarbiewski podobno „sam manuskrypt przejrzany posłał"[9]. Przypuszczać należy, że poeta sam wprowadziłby zmiany, gdyby je uznał za konieczne.

Dla przykładu przyjrzyjmy się niektórym z tych koniektur. W IX 7 autorki zamieniają epitet *bisulca* na bardziej eksponujący kształt błyskawicy *trisulca*. Jest faktem, że Sarbiewski kilkakrotnie używa przymiotnika *trisulcus* w lirykach (III 24, 1; IV 27, 67; *Epod*. 8, 38), podczas gdy *bisulcus* pojawia się tylko raz, we wspomnianym epigramie. To jednakże nie wydaje się wystarczającym argumentem za wprowadzeniem takiej zmiany. Jeszcze dalej posuniętą ingerencją w tekst jest koniektura wprowadzona w tym samym utworze w wersie 10: *inquilina* zamiast *exquilino*. Czyni ona tekst może bardziej zrozumiałym i łatwiejszym do przetłumaczenia. Modyfikuje go jednak w sposób zasadniczy, wprowadzając do utworu nową postać bezdomnej Marii. A być może *exquilino*

---

[2] A.W. Mikołajczak, *Antyk w poezji Macieja Kazimierza Sarbiewskiego*, Poznań 1994; idem, *Euterpe. Autorstwo epigramatów*, [w:] *Studia...*, ss. 21–32.

[3] Idem, *Melpomene. Teologia pointy*, [w:] *Studia...*, ss. 53–63.

[4] M. Łukaszewicz-Chantry, *Epigramaty Macieja Kazimierza Sarbiewskiego w świetle jego teorii poetyckiej*, Pamiętnik Literacki XCI 2000, z. 4, ss. 7–14.

[5] B. Otwinowska, *„Concors discordia" Sarbiewskiego w teorii konceptyzmu*, Pamiętnik Literacki LIX 1968, z. 3, ss. 81–110.

[6] D. Gostyńska, *Retoryka iluzji. Koncept w poezji barokowej*, Warszawa 1991.

[7] *Mathiae Casimiri Sarbievii Lyricorum libri IV. Epodon lib. Imus alterq. Epigrammatum*, Antverpiae ex Officina Plantiniana Balthasaris Moreti, M. DC. XXXIV.

[8] Zob. J. Krystyniacki, *Fasti Sarbieviani czyli o chronologicznym porządku pieśni Macieja Kazimierza Sarbiewskiego*, Lwów 1886, s. 27: „Jezuici wcześnie postarali się o drugie wydanie, zapraszając Sarbiewskiego do podania swoich pieśni i epigramatów. [...] Jest to książeczka [...] bardzo starannie wydrukowana, bo zapewne sam Sarbiewski prowadził korektę. Toteż na końcu znajduje się tylko osiem błędów poprawionych".

[9] Tamże, s. 39.

jest zamierzonym przez poetę epitetem do rzeczownika *fimo*. Taką możliwość zdaje się sugerować „symetryczny" rozkład epitetów i rzeczowników, do których się one odnoszą, jaki da się zaobserwować w epigramach Sarbiewskiego.

Podsumowując te uwagi, sądzę, że w wydaniu popularnym lepiej byłoby pozostawić pierwotną wersję tekstu, a wszelkie propozycje zmian i ich uzasadnienie przedstawić w komentarzu.

Jeśli chodzi o przekłady epigramatów, to ich ocenę ułatwiają uwagi autorek zamieszczone w dalszej części książki w komentarzu edytorskim (s. 163). Uwagi te uzmysławiają przy tym czytelnikowi wielką trudność i złożoność materii, zasadzającą się na często niemożliwej do przetłumaczenia grze słów, na zwięzłości, zwartości tekstu, a innym znowu razem na jego „nieumiarkowaniu i obfitości np. w mnożeniu synonimów", wieloznaczności słowa – klucza epigramów o Bożej miłości (*amor*) czy zabiegach metrycznych eksponujących myśl utworu.

Przekłady P. i S. generalnie wiernie oddają treść i sens oryginału. Niewłaściwym wydaje się oddanie słowa *Gratia* w wersie 6 epigramu IV przez *Wdzięk* (s. 25):

> Castaque virginibus Gratia crevit agris,
>
> I na polach dziewiczych czysty Wdzięk się zrodził,

utwór ten bowiem należy do grupy epigramatów *de divino amore*, których osią są refleksje teologiczne, będące wypadkową wpływu duchowości ignacjańskiej i molinistycznych przekonań poety. Koncentrują się one na problemie wolnej woli człowieka, leżącej u podstaw wszelkich jego działań, i jej współdziałania z łaską Bożą[10]. Nawiasem mówiąc, warto by to ważkie zagadnienie poruszyć także we wstępie. *Gratia* Sarbiewskiego oznacza zatem Łaskę Bożą, wspierającą człowieka w jego dążeniu do zjednoczenia ze Stwórcą[11]. Dążenia te, ów ludzki wysiłek przedstawia poeta za pomocą metafory uprawy pola, które, odpowiednio pielęgnowane, rozkwita tysiącem kwiatów, symbolizujących, jak się zdaje, osiągnięcie wewnętrznej doskonałości i stanu gotowości do zjednoczenia się z Chrystusem. Interpretację taką może potwierdzać motto: „Veniat Dilectus meus in hortum suum (*Cant.* V)", rozumiane przez poetów barokowych jako oczekiwanie oblubienicy-duszy na przyjście oblubieńca, a także jako oczekiwanie duszy na zesłanie łaski[12] oraz wywody Sarbiewskiego na temat łaski, przedstawione w rozdziale poświęconym Gracjom traktatu *Dii gentium*:

> Starożytni przedstawiali krąg taneczny Gracji czy Charyt, składający się z trzech dziewcząt trzymających się obu rękami, tak że widać było tylko tył głowy pierwszej, prawą połowę twarzy środkowej, trzecia zaś zwrócona była całą twarzą ku oglądającemu wizerunek. Sądzę, że w ten sposób można przedstawić ów teologiczny związek, którym trojaka łaska boska czy pomoc łączą się ze sobą. Przez Grację bowiem, mającą twarz odwróconą, wyrażona jest łaska poprzedzająca czy wiodąca, przez Grację zaś pokazującą jedną część twarzy – łaska towarzysząca, natomiast przez Grację, trzymającą zwróconą naprzeciw całą twarz, jasno oznaczona jest łaska następująca. Stąd pierwsza jest Talią, to jest jakby wyrastającą, pod wpływem łaski poprzedzającej bowiem doskonałość chrześcijańska zaczyna jakby wyrastać, tak że słusznie owo teologiczne źródło łask zwie się kwiatem pola, nie ogrodu, jakby w sercach tych, którzy zwracają się do Boga, wzrastało z własnego popędu na wzór lilii polnej i poprzedzało całą uprawę i trud ludzki. Druga nazywa się Aigle, czyli blask, łaska towarzysząca bowiem

---

[10] Zob. M i k o ł a j c z a k, *Melpomene...* (przyp. 3).

[11] Tak też przetłumaczył ten fragment W. S y r o k o m l a, *Poezye ks. Macieja Kazimierza Sarbiewskiego, dział II. Pienia liryczne i opisowe*, Wilno 1851, s. 234.

[12] *Helikon sarmacki. Wątki i tematy polskiej poezji barokowej*. Wybór tekstów, wstęp i komentarz A. V i n c e n z, teksty oprac. M. Malicki, Wrocław 1989 (BN S. I, nr 259), s. CVII.

> zachowuje jakby blask sumienia i utrzymuje je w tym stanie dzięki ustawicznemu oświecaniu umysłu pochodzącemu od Boga. Trzecią zaś jest Eufrozyne, czyli radość, łaska następująca bowiem daje sumieniom ową radość i pokój, który przewyższa wszelkie doznania[13].

Przeważający w epigramatach dystych elegijny autorki oddają przez „najmilszy dla polskiego ucha" (s. 163) trzynastozgłoskowiec. Pozostałe zaś miary: jedenastozgłoskowiec falecejski, trymetr jambiczny, cholijamb – przez jedenasto- i dwunastozgłoskowiec. Tłumaczki, jak same zauważają (s. 163), posługują się językiem współczesnym, lecz nie nazbyt nowoczesnym. Pojawiające się niekiedy słowa rzadkie, może z wyjątkiem *czepig* (IV 3) i *czekmanów* (LXXXI 5), są powszechnie zrozumiałe (np. *lico*, *kwietny*, *krasny*, *zdobny*, *gorzeć*, *gotować* = 'przygotowywać'). To samo możemy powiedzieć o archaizmach, zarówno leksykalnych (np. *cny*, *wdziewać*, *jeno*, *zbożny*), jak i gramatycznych (np. „niewdzięcznymi wzgardziwszy *urzędy*", LV 5; „Bistony bezbożne", LXXXI 9; „zdobny złotem i *klejnoty*", XXXVIII 1). Słusznym wydaje się wierne tłumaczenie przez P. i S. zwrotów inspirowanych *Pieśnią nad pieśniami*, które „mogą wydać się dzisiaj zbyt śmiałe i zbyt wyraźnie zabarwione erotycznie" (s. 163), np. „Śpiewasz, mój Oblubieńcze, że chcesz ssać me piersi" (X 1); „Pytałam, kto by usta moje ucałował" (XXV 1). Pozwoli to czytelnikowi uchwycić specyfikę poezji barokowej, zwłaszcza religijnej czy raczej metafizycznej, chętnie sięgającej do motywów tej starotestamentowej pieśni. Tłumaczki też w miarę możliwości, choć jest to nader trudne, starają się oddać gry słowne (LII 9 n.; XCIX 8), środki stylistyczne eksponujące myśl utworu, np. różnego rodzaju repetycje, nagromadzenie synonimów (VII 10–13; 20–23; 27–31; LXXVI 3–5; CXX 3–5), krótkie zdania parataktyczne, najczęściej bez połączeń spójnikowych, zwiększające dynamikę wypowiedzi i czyniące utwór zwartym i zwięzłym (np. XVII 1, 3, 5; XXIV 1–4).

Komentarz edytorski zawiera wykaz znaków i skrótów przyjętych w wydaniu (ss. 129–133), opis źródeł – wybranych edycji, które skolacjonowano, wraz z podaniem sygnatury wykorzystanego egzemplarza (ss. 133–135). W podrozdziale trzecim tej części, zatytułowanym *Tradycja tekstu*, autorki pokrótce przedstawiają „dzieje" edycji epigramatów Sarbiewskiego. Charakteryzują szczegółowo pięć wydań o zasadniczym znaczeniu (s. 136), a więc te, które ukazały się za życia poety. Badaczki analizują dokładnie *Księgę epigramatów*, biorąc pod uwagę nie tylko liczbę zawartych w niej tekstów, ale także zmiany jakościowe w poszczególnych utworach. Spośród edycji późniejszych wspominają jedynie o tych, które przyniosły znaczne zmiany ilościowe. Ze względu jednak na nierozstrzygnięty do tej pory problem atrybucji (s. 139; w tym miejscu należałoby odesłać czytelnika do wspomnianego już artykułu A.W. Mikołajczaka, podejmującego to zagadnienie)[14], autorki zdecydowały się na opublikowanie tylko 122 + 2 w aneksie utworów, o których z całą pewnością można powiedzieć, że są autorstwa Sarbiewskiego. Podrozdział ten zawiera też obowiązkowe informacje na temat edycji, będącej podstawą niniejszego wydania, a zamyka go tabela, zestawiająca zawartość *Epigrammatum liber* w poszczególnych wydaniach (ss.140–154). Ułatwia ona znacznie czytelnikowi śledzenie zmian zachodzących w obrębie tej księgi.

Kolejne podrozdziały wypełniają: omówienie zasad transkrypcji (s. 155), sygnalizowane już wcześniej uwagi do przekładu (s. 163) oraz aparat krytyczny (ss. 155–163). Podając odmienne lekcje tekstów, obok pięciu edycji sprzed roku 1640, badaczki uwzględniły jeszcze dwa wydania późniejsze: rzymskie z 1643 oraz kaliskie z 1681. Zdaniem P. i S., choć nie przynoszą one „żadnych nowych wersji omawianych tekstów, dość wiernie kopiując wydania antwerpskie, jednakże pozwalają na szerszy ogląd siedemnastowiecznych wydań Sarbiewskiego" (s. 140). Ogląd ten byłby jeszcze szerszy, gdyby autorki sięgnęły także do innych wydań z różnych rejonów Europy,

---

[13] M.K. S a r b i e w s k i, *Dii gentium. Bogowie pogan*, tłum. i oprac. K. Stawecka, Wrocław 1972 (Biblioteka Pisarzów Polskich B 20), ss. 225–227.

[14] M i k o ł a j c z a k, *Euterpe...* (przyp. 2).

np. francuskich czy angielskich. Czytelnik otrzymałby w ten sposób swego rodzaju „mapę" popularności polskiego poety, tym bardziej, że praca nie zawiera zestawienia wszystkich edycji poezji Sarbiewskiego.

Objaśnienia do poszczególnych epigramów uwzględniają informację o zastosowanym metrum oraz pierwodruku – w wypadku utworów opublikowanych w drukach ulotnych. Jeśli chodzi o pozostałe epigramaty, czytelnik może odnaleźć te dane w komentarzu edytorskim we wspomnianej tabeli. Dalej następują objaśnienia imion i nazw własnych, motywów (np. motywu Amora-ogrodnika w *Ep*. IV, s. 166), aluzji odnoszących się do heraldyki czy do przedstawień ikonograficznych, do których nawiązywały emblematy Sarbiewskiego. W zakresie kwestii językowo-stylistycznych autorki skoncentrowały się na wskazaniu analogii i zapożyczeń z autorów antycznych: zarówno tych czytywanych obowiązkowo w jezuickich kolegiach, jak i innych (np. Plaut, Stacjusz, Syliusz Italikus, Waleriusz Flakkus, Zenon z Werony), a także pisarzy współczesnych Sarbiewskiemu, głównie jezuickich (np. Bidermanus, Bauhusius). Stanowi to doskonały materiał do dalszych szczegółowych badań nad językiem i stylem epigramatów Chrześcijańskiego Horacego. Elementem wzbogacającym te objaśnienia są także przykłady analogii z utworami polskimi (np. *Ep*. IV i *Wirydarza* [6] 5: *Do aniołów poeta* Stanisława Grochowskiego, s. 166), recepcji (np. parafrazy *Ep*. CVI Alberta Inesa i Jana Andrzeja Morsztyna, s. 199) i przekładów epigramatów Sarbiewskiego (np. *Ep*. LVII pióra Jana Andrzeja Morsztyna, s. 180). Uwagi te mogą posłużyć jako materiał wyjściowy do dalszych badań nad znajomością i recepcją epigramatów poety z Sarbiewa w epokach późniejszych. Autorki starają się, niestety tylko kilkakrotnie, przybliżyć czytelnikowi myśl utworu, przytaczając odpowiednie urywki z rozprawy *Dii gentium* (np. *Ep*. III, s. 165; XXXVII, s. 174) czy z *Konstytucji Towarzystwa Jezusowego* (*Ep*. XVIII, s. 171; pełnego komentarza do tego utworu dostarcza *List o posłuszeństwie* św. Ignacego Loyoli, będący oficjalną wykładnią tej cnoty w Towarzystwie Jezusowym). Wskazują tym samym możliwości interpretacyjne oraz kierunki ewentualnych badań np. nad aspektami teologicznymi i filozoficznymi w epigramatach czy nad wpływem duchowości ignacjańskiej na tę dziedzinę twórczości Sarbiewskiego.

Poważnym mankamentem tego komentarza rzeczowego jest jednak brak informacji na temat czasu i okoliczności powstania poszczególnych utworów. Pominięcie tej kwestii jest tym bardziej zaskakujące, że wielu danych na ten temat dostarcza literatura przedmiotu. Okres rzymski (1622–1625) dość szczegółowo omawia J. Warszawski[15], natomiast wiele informacji i wskazówek, dotyczących utworów powstałych na Litwie, zwłaszcza w pierwszym okresie twórczości Sarbiewskiego (1611/1612–1622) przynoszą starsze rozprawy J. Krystyniackiego[16], M. Kolanowskiego[17], J. Badeniego[18]. Umożliwiłoby to i ułatwiło czytelnikowi analizę epigramów powstałych w różnych okresach, uchwycenie analogii i różnic pomiędzy nimi, a także analizę porównawczą z pieśniami Chrześcijańskiego Horacego (np. wykorzystanie jakiegoś motywu, ewolucję poglądów na temat aktualnych wydarzeń politycznych).

Koniecznym też wydaje się uzupełnienie tego komentarza o objaśnienia, na czym polega pointa każdego utworu, owo zespolenie zgodnej niezgodności czy niezgodnej zgodności, zwłaszcza że we wstępie autorki tylko zasygnalizowały problem, wskazując, że w utworach o tematyce sakralnej pointa może nabierać głębszego sensu i że „samo teoretyzowanie nie musi oznaczać biegłości w praktyce" (s. 15). Pozwoliłoby to czytelnikowi nie tylko zorientować się, na czym zasadza się pointa epigramu, ale również w pewnym stopniu prześledzić zastosowanie teorii w praktyce, co mogłoby zainspirować go do dalszych badań nad tym zagadnieniem. Uniknęlibyśmy ponadto

---

[15] J. W a r s z a w s k i TJ, *„Dramat rzymski" Macieja Kazimierza Sarbiewskiego TJ (1622–1625). Studium literacko-biograficzne*, Rzym 1984.

[16] K r y s t y n i a c k i, *o.c.* (przyp. 8).

[17] M. K o l a n o w s k i, *De Mathia Casimiro Sarbievio Poloniae Horatio dissertatio philologica*, Berolini 1842.

[18] J. B a d e n i, *Kazimierz Maciej Sarbiewski*, Przegląd Powszechny I 1884, t. IV, ss. 208–232.

sytuacji, że tekst jest właściwie pozbawiony komentarza i miejscami pozostaje dla przeciętnego czytelnika niemalże niezrozumiały. Uwagę tę możemy odnieść np. do dwuwersowego *Ep*. LXVIII (s. 184), gdzie autorki zawężają swoje objaśnienia tylko do informacji o Persjuszu i stylu jego satyr. Pointa utworu, której rozwiązania, jak się zdaje, należy poszukiwać w jezuickiej metodyce nauczania języka łacińskiego, jest dla nieprzygotowanego czytelnika niejasna. Wzbogaciłoby to również komentarz językowo-stylistyczny (gry słowne, znaczenie słów, tropy i figury retoryczne), jak np. w *Ep*. LXV, gdzie czytelnik nieznający łaciny nie zorientuje się, że dowcip tego utworu zasadza się na fałszywej etymologii imienia *Ludovicus* i jego podobieństwie do łacińskich wyrazów: *ludus* 'zabawa, igraszka', *ludere* 'bawić się, grać', *vices* 'losy', *vincere* 'zwyciężać'. Nie spowodowałoby to przy tym znacznego poszerzenia komentarza i zachwiania proporcji pomiędzy poszczególnymi partiami książki.

Praca P. i S., mimo tych niedostatków, zasługuje jednak na pochwałę, ponieważ przynosi dostępne dla wszystkich wydanie tekstów wraz z ich przekładami oraz dostarcza wielu inspiracji dla dalszej refleksji i badań nad spuścizną epigramatyczną Chrześcijańskiego Horacego, co, miejmy nadzieję, zaowocuje w przyszłości monografią epigramów i niezbędnym kompletnym wydaniem krytycznym.

Justyna Zaborowska-Musiał
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Eos XCI 2004
ISSN 0012-7825

Hermann Diels (1848–1922) et la science de l'antiquité. Huit exposés suivis de discussions. Entretiens préparés et présidés par William M. Calder III et Jaap Mansfeld, Vandoeuvres–Genève: Fondation Hardt, 1999 (Entretiens sur l'Antiquité Classique XLV), XV, 317 ss.

W 1998 r. minęła 150 rocznica urodzin H. Dielsa, wybitnego filologa klasycznego[1]. Z tej okazji zorganizowano konferencję międzynarodową w Fondation Hardt w Vandoeuvres, niedaleko Genewy. Diels studiował w Berlinie (1867–1868) i Bonn (1868–1870), gdzie doktoryzował się na podstawie rozprawy *De Galeni Historia philosopha.* W 1872 r. odbył pięciomiesięczną podróż naukową, podczas której kolacjonował rękopisy w Monachium, Wiedniu, Wenecji, Florencji, Rzymie, Neapolu, Mediolanie, Zurychu i Strasburgu. Później pracował jako nauczyciel gimnazjalny we Flensburgu, Hamburgu i Berlinie (1872–1882). W 1881 został profesorem nadzwyczajnym w Uniwersytecie Berlińskim, a w 1886 r. powołano go na stanowisko profesora zwyczajnego, które piastował do 1921 roku. W latach 1895–1920 był sekretarzem sekcji filozoficzno-historycznej Pruskiej Akademii Nauk.

W.M. Calder (*Hermann Diels: What Sort of Fellow Was He?*, ss. 1–28) przytacza opinie wypowiadane przez różnych uczonych. Np. Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff (1848–1931), kolega

---

[1] Zob. H. Diels, *Kleine Schriften zur Geschichte der antiken Philosophie*. Hrsg. von W. Burkert, Hildesheim 1969 (ss. XIV–XXVI: bibliografia); D. Ehlers (Hrsg.), *Hermann Diels, Hermann Usener, Eduard Zeller, Briefwechsel*, t. I–II, Berlin 1992; M. Braun, W.M. Calder, D. Ehlers (Hrsgg.), *„Lieber Prinz". Der Briefwechsel zwischen Hermann Diels und Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff (1869–1921)*, Hildesheim 1995; M. Braun, W.M. Calder, D. Ehlers (eds.), *Philology and Philosophy. The Letters of Hermann Diels to Theodor and Heinrich Gomperz (1871–1922)*, Hildesheim 1995. Por. O. Kern, *Hermann Diels und Carl Robert. Ein biographischer Versuch*, Leipzig 1927 (Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft, Supplbd. CCXV); E. Schütrumpf, *Hermann Diels*, [w:] W.W. Briggs, W.M. Calder (eds.), *Classical Scholarship. A Biographical Encyclopedia*, New York–London 1990, ss. 52–60.

ze studiów w Bonn i wieloletni przyjaciel, cenił u Dielsa *Arbeitskraft* i *Schaffenslust* oraz określał go jako naturę arystotelesowską. Do uczniów Dielsa należeli m.in. Paul Friedländer (1882–1968), Felix Jacoby (1876–1959; promocja 1900), Werner Jaeger (1888–1961; promocja 1911), Hildebrecht Hommel (1899–1996). Według Caldera Diels cierpiał na kompleks niższości (jego ojciec był zawiadowcą stacji w Wiesbaden), dlatego ciężko pracował, aby wykazać swoją wartość. Jednak w dyskusji zakwestionowano ten pogląd. Nie miał słuchu muzycznego oraz nie interesował się poezją i teatrem, dlatego nie lubił Eurypidesa. Miał niewielu bliskich przyjaciół, ale nie miał zażartych wrogów. Cechowała go prostolinijność i prostota oraz życzliwość wobec ludzi (np. nigdy nie pisał druzgocących recenzji). „As a man he was amiable, trustworthy, loyal, modest and dull" (s. 27).

Wilt Aden Schröder (*Hermann Diels und das Hamburger Johanneum*, ss. 37–82) przedstawia stosunki panujące w gimnazjum i ukazuje, dlaczego Diels czuł się tam źle (1873–1877). Jednak dyrektor udzielił niepokornemu nauczycielowi zniżki godzin na ukończenie pracy *Doxographi Graeci.*

Stefan Rebenich (*„Mommsen ist er niemals näher getreten". Theodor Mommsen und Hermann Diels*, ss. 85–134) wykazuje, że Wilamowitz mylił się twierdząc, iż Diels i Mommsen (1817–1903) nie pozostawali w zażyłych stosunkach. Zbliżyli się oni po 1895 r., gdy Diels objął stanowisko sekretarza w Akademii, które wcześniej piastował Mommsen (1874–1895)[2]. Ten ostatni cenił przede wszystkim skuteczność organizacyjną młodszego kolegi, który doprowadził do końca edycję *Commentaria in Aristotelem Graeca* (1909) i przewodniczył komisjom wydającym *Thesaurus Linguae Latinae* (od 1894 r.) oraz *Corpus Medicorum Graecorum* (od 1907 r.), dobierając odpowiednich współpracowników. Diels nigdy nie przeciwstawiał się planom naukowym Mommsena (jak Wilamowitz), ale był wiernym rzecznikiem jego interesów. Natomiast podstawą przyjaźni nie były sprawy naukowe i polityczne, nawet jeśli obaj byli niechętnie nastawieni do środowiska katolickiego i socjalistycznego, walczyli o światowe znaczenie nauki niemieckiej oraz propagowali wyższość ideału wychowania opartego na starożytności. Rebenich przyznaje również, że Mommsenowi był jednak bliższy A. Harnack, którego przyjaźń określił jako „ein unerwartetes Glück" i „einen inneren Halt" (s. 132).

Jaap Mansfeld (*Doxographi Graeci*, ss. 143–164) przedstawia, jakie były okoliczności powstania tego *opus magnum*[3]. Na pewno nie powstałoby ono, gdyby Diels pracował w innym ośrodku naukowym. W 1868 r. Hermann Usener (1834–1905) przekazał swemu studentowi skolacjonowane rękopisy Stobajosa i zachęcił do zbadania tradycji doksograficznej. W 1869 r. Wydział Filozoficzny Uniwersytetu w Bonn ogłosił *Preisaufgabe* poświęconą temu zagadnieniu. Diels ukończył pracę w maju 1870 r., a w sierpniu otrzymał nagrodę. Część tej rozprawy ukazała się jako dysertacja (zob. wyżej). Młody badacz wykazał, że *Placita philosophorum* Pseudo-Plutarcha i *Historia philosopha* Pseudo-Galena nie pochodzą ze wspólnego źródła. W 1874 r. Akademia Nauk w Berlinie ogłosiła, chyba z inicjatywy Eduarda Zellera (1814–1908), *Preisfrage* poświęconą zbadaniu tradycji doksograficznej. Diels przedłożył rękopis w 1877 r., który ukazał się drukiem (X, 854 ss.) w roku 1879. Przyjął on pogląd Usenera, że doksografia zaczyna się z dziełem Teofrasta Φυσικῶν δόξαι (Mansfeld preferuje formę Φυσικαὶ δόξαι), którego fragmenty *De sensibus* (zachowane w komentarzu Simplikiosa do *Fizyki* Arystotelesa) wydał Usener w pracy *Analecta Theophrastea,* Diss. Bonn 1858 (przedruk w: idem, *Kleine Schriften*, t. I, Leipzig–Berlin 1912).

---

[2] Warto dodać, że Mommsen i Diels chcieli, aby sekretarzem został Adolf Harnack (1851–1930), ale przepadł on w wyborach. Diels był kandydatem kompromisowym i sam uważał się za sekretarza przejściowego.

[3] Zob. J. Mansfeld, D.T. Runia, *Aëtiana. The Method and Intellectual Context of a Doxographer*, t. I: *The Sources*, Leiden–New York–Köln 1997 (Philosophia Antiqua LXXIII); J. Mansfeld, *Doxographical Studies, Quellenforschung, Tabular Presentation and Other Varieties of Comparativism*, [w:] W. Burkert et al. (Hrsgg.), *Fragmentsammlungen philosophischer Texte der Antike. Le raccolte dei frammenti di filosofi antichi. Atti del Seminario Internazionale Ascona [...] 22–27 Settembre 1996*, Göttingen 1998 (Aporemata III), ss. 16–40; L. Zhmud, *Revising Doxography: Hermann Diels and His Critics*, Philologus CXLV 2001, ss. 219–243.

Także Usenerowi zawdzięczał Diels hipotezę o istnieniu *Vetusta Placita,* których autorem miał być filozof ze szkoły Posejdoniosa. Utwór ten był źródłem podręcznika Aëtiosa (ok. 100 r. po Chr.)[4], z którego korzystał bezpośrednio Pseudo-Plutarch, Stobajos i Teodoret z Cyru, a pośrednio m.in. Euzebiusz z Cezarei i Pseudo-Galen. Diels oparł swe badania na koncepcji filologii jako wiedzy ścisłej. Chciał on uporządkować przejrzyście materiał, który został przekazany w sposób zniekształcony i niedokładny. Filologowie XIX w. byli przekonani, że można przedstawić w formie *stemma* zależności manuskryptów i dojść do archetypu, od którego wywodzi się tradycja rękopiśmienna. Uczonym imponowała dokładność naukowa i rzekoma pewność, którą można było osiągnąć przez tę prostą i obiektywną technikę. To przekonanie było również podstawą *Quellenforschung*. Dlatego nie dziwi, że podstawowy schemat dzieła *Doxographi Graeci* przypomina *stemma* tradycji rękopiśmiennej propagowane przez Carla Lachmanna (1793–1851). Diels zastosował technikę synoptyczną zestawiając obok siebie teksty w paralelnych kolumnach. Ten środek typograficzny pochodzi z przedstawiania *stemmata* manuskryptów. Technikę synoptyczną przejęli filologowie klasyczni od badaczy Nowego Testamentu, którzy wprowadzili termin *synopsis* już w XVIII w. zestawiając teksty trzech Ewangelii[5].

Walter Burkert (*Diels' Vorsokratiker. Rückschau und Ausblick*, ss. 169–197) omawia genezę i losy *Die Fragmente der Vorsokratiker* (= *FVS*)[6]. Diels zapowiadał wydanie presokratyków już w roku 1882[7]. Poprzedzały je edycja Parmenidesa (1897), Heraklita (1901) oraz *Poetarum Philosophorum Fragmenta* (1901). Pierwsze jednotomowe wydanie *FVS* ukazało się w 1903 r. i miało służyć jako pomoc przy wykładach z filozofii. Było ono pozbawione aparatu krytycznego i komentarza, ale autor opatrzył je przekładem. Drugie wydanie (1906) zostało podzielone na dwa tomy, a od trzeciego (1912) dochodzi aparat krytyczny, w którym krytyka tekstu i egzegeza występują obok siebie, co nie było właściwym rozwiązaniem. Przedmowę do czwartego wydania (1922) napisał jeszcze sam Diels, ale nad drukiem *FVS* czuwał Walther Kranz (1884–1960). Wydanie było przedrukiem anastatycznym, lecz Diels zdawał sobie sprawę z tego, że jest potrzebny nowy układ dzieła. Wprowadził go Kranz w piątym wydaniu (1934–1937), zamieszczając nowy własny przekład fragmentów. Kolejna edycja (1951–1952), przygotowana przez tego samego badacza, była wielokrotnie przedrukowywana bez żadnych zmian. Diels świadomie zrezygnował z kompletności, zamieszczając tylko wybór tekstów, które uważał za szczególnie ważne dla poznania danego filozofa. Wyznał w przedmowie do drugiego wydania, że takie postępowanie zajęło mu więcej czasu, niż gdyby oddał do druku cały zebrany materiał[8]. Diels zrezygnował z rekonstrukcji treści frag-

---

[4] Mansfeld (s. 164) polemizuje z artykułem J. Bremmera, *Aëtius, Arius Didymus and the Transmission of Doxography*, Mnemosyne LI 1998, ss. 154–160, który zakwestionował pogląd Dielsa, że Aëtios był autorem podręcznika doksograficznego.

[5] Termin *synopsis* wprowadził już Johann Jacob Griesbach (1745–1812) w dziele *Synopsis Evangeliorum Matthaei, Marci et Lucae,* Halle 1776.

[6] Już Friedrich Nietzsche (1844–1900) używał terminu *Vorsokratiker* w wykładach wygłaszanych w Bazylei w latach 70. XIX w. Zob. T. Borsche, *Nietzsches Erfindung der Vorsokratiker*, [w:] J. Simon (Hrsg.), *Nietzsche und die philosophische Tradition*, t. I, Würzburg 1985, ss. 62–87; G.W. Most, *Πόλεμος πάντων πατήρ. Die Vorsokratiker in der Forschung der zwanziger Jahre*, [w:] H. Flashar (Hrsg.), *Altertumswissenschaft in den 20er Jahren. Neue Fragen und Impulse*, Stuttgart 1995, ss. 102 n. Termin *Vorsokratiker* nie jest odpowiedni, gdyż niektórzy filozofowie żyli w czasach Sokratesa (lepsze byłoby określenie *Vorplatoniker*), ale przyjął się on w nauce i nikt nie próbuje go zmienić.

[7] *Simplicii in Aristotelis Physicorum libros quattuor priores commentaria*, Berolini 1882 (*CAG* IX), s. IX, przyp. 2: „velut nobis in animo est Philosophorum ante Socratem reliquias recensere".

[8] „Die getroffene Auswahl hat mich mehr Zeit und Mühe gekostet, als wenn ich mein gesammeltes Material vollständig in die Druckerei gesandt hätte. [...] Es war meine Absicht, nur Ähren in die Scheune zu fahren, das Stroh aber draußen zu lassen, selbst auf die Gefahr hin, daß hier und da ein gutes Korn darin bliebe" (*FVS* I[6], s. VII).

mentów i przytaczał je w kolejności alfabetycznej głównych świadków. Edycja *FVS* nie jest wolna od przeoczeń, nieścisłości oraz błędów, które Burkert szczegółowo wylicza (ss. 186 nn.).

Kolejny wykład wygłosiła Jutta Kolesch: *Die Organisation und Herausgabe des Corpus Medicorum Graecorum. Ergänzende Details aus der Korrespondenz zwischen Hermann Diels und Johannes Mewaldt* (ss. 207–223). Johan Ludvig Heiberg, przedstawiciel Duńskiego Towarzystwa Naukowego, zaproponował wydanie korpusu lekarzy antycznych podczas spotkania przedstawicieli Akademii różnych krajów w Paryżu w 1901 r. Diels przyjął tę propozycję z entuzjazmem i przedstawił plan wydawnictwa obejmującego 32 tomy greckie i 5 tomów łacińskich. Planowano ukończenie edycji za 16–20 lat. W latach 1905–1906 wydano katalog rękopisów greckich i łacińskich oraz przekładów na język łaciński, syriacki i arabski. W 1907 r. Akademie podjęły się edycji korpusu lekarzy greckich, ponieważ Puschmann-Stiftung, założona w Lipsku w 1905 r., miała wydać łacińskie teksty medyczne. Diels został przewodniczącym komisji, którą tworzyli przedstawiciele siedmiu różnych Akademii, a sekretarzem *Corpus Medicorum Graecorum* (= *CMG*) w latach 1907–1930 był Johannes Mewaldt (1880–1964). Sam Diels opublikował wydanie dzieła Galena *In Hippocratis Prorrheticum I* w 1915 r., które miało być wzorem dla innych edytorów. Do śmierci Dielsa ukazało się jednak tylko pięć tomów, a seria *CMG* nie została jeszcze ukończona.

Tiziano Dorandi (*Gli studi ercolanesi di Hermann Diels*, ss. 227–256) ukazuje, w jakim stopniu Diels uwzględniał papirusy herkulańskie w swoich artykułach i wydaniach. Szczegółowo omówił również edycję ks. I i III Περὶ θεῶν Philodemosa (1915–1916). Diels nie miał dostępu do oryginałów podczas I wojny światowej, dlatego oparł się na apografach neapolitańskim i oksfordzkim, ale miał świadomość, że jego wydanie nie jest ostateczne. Już Wilhelm Crönert (1874–1942) uznał edycję dzieła Philodemosa za niewiarygodną, a Knut Kleve wyrażał się o niej bardzo krytycznie[9]. Dorandi wylicza błędy popełnione przez Dielsa (ss. 249 nn.).

Wolfgang Rösler (*Hermann Diels und Albert Einstein: Die Lukrez-Ausgabe von 1923/24*, ss. 261–288) omawia wydanie *De rerum natura* Lukrecjusza, nad którym Diels zaczął pracować w 1918 r. Edytor zmarł, gdy kończono druk ks. IV, dlatego nad drukiem czuwał J. Mewaldt. Przygotowując wydanie Diels publikował *Lukrezstudien* I–V (1918–1922). Cenił on bardzo utwór Lukrecjusza i zadbał o staranną szatę graficzną edycji poety rzymskiego.

Sympozjum poświęcone Dielsowi znacznie pogłębiło naszą wiedzę o tym wybitnym uczonym, którego prace, szczególnie poświęcone filozofii antycznej, nie straciły swego znaczenia i nadal budzą zainteresowanie badaczy antyku.

Marek Winiarczyk
Uniwersytet Wrocławski

---

[9] K. Kleve, *Zu einer Neuausgabe von Philodemos, Ueber die Goetter, Buch I (PHerc. 26)*, CronErc III 1973, s. 89: „Ohne Uebertreibung, darf man sagen, dass es im Diels'schen Text kaum eine Zeile gibt, die ohne Fehler ist".

NOTES TO CONTRIBUTORS

1. "Eos" welcomes articles (up to 30 pp.), notes (up to 4 pp.) and reviews (up to 10 pp.) in all fields of classical studies written in Latin, English, French, German, Italian and Spanish.
2. All papers should be typed in double spacing (footnotes included) on A4 paper with ample margins. Footnotes should be typed on separate sheets. All Greek must be typewritten (the Gentium fonts are recommended; these may be obtained via e-mail from the Editors).
3. Please submit two hardcopies of your paper with a version on diskette in Word for Windows format or in RTF if you use another system.
4. Use italics for emphasis and in very short quotations from Latin authors. Put longer quotations in inverted comas. Please avoid very long quotations from Greek. Greek quotations should be accompanied by translation.
5. Please avoid very long and very short footnotes. Simple references to ancient authors and modern works should be placed in parantheses in the text.
6. In referring to ancient authorities please conform to the following principles:
   - for abbreviating Greek and Latin authors and their works follow, in general, *OCD*[3] (but add, when appropriate, a consonant at the end: Plut., not Plu.);
   - use Roman numerals for books in ancient authors (Hom. *Od.* VII 36 but *not* Catull. LI 8);
   - for inscriptions follow *SEG* and *L'Année epigraphique*.
7. Please refer to modern authorities as follows:
   - E. Norden, *Aus altrömischen Priesterbüchern*, Lund–Leipzig 1939, pp. 144 f. / Norden, *o.c.* (n. 7), pp. 144 f. (not 144–145).
   - H. Erbse, *Beiträge zum Pindartext*, Hermes LXXXVIII 1960, pp. 23–33 (not, if possible, 23 ff.).
   - E. Badian, *The Early Historians*, in: T.A. Dorey (ed.), *Latin Historians*, London 1966, pp. 1–38.
   - C. Koch, *Vesta*, *RE* VIII A, 2 (1958), col. 1732, 25–28 (not 25–8).

   Alternatively, add a bibliographical appendix listing *all* works cited in your paper and refer to them in footnotes in a simplified form: Norden 1939: 144 f. Please note that this system will become obligatory from vol. XCIV 2007 onwards.
   Use Roman numerals for volumes of books and periodicals. Space out the names of authors (but not those of editors, translators, etc.). Abbreviate journal titles in accordance with *L'Année philologique*.
8. All articles need to be accompanied by abstract, up to 50 words, preferably in English.
9. Authors of articles published in the "Eos" will receive 20 offprints and a copy of the appropriate issue of the journal. Authors of notes and reviews will receive a copy of the appropriate issue of the journal.

INDEX AUCTORUM

Katarzyna Balbuza (Posnaniae) 64
Piotr Bering (Posnaniae). 140
Altay Coşkun (Augustae Trevirorum) 52
Maciej Jońca (Lublini) 44
Joanna Komorowska (Cracoviae) 156
Krzysztof Królczyk (Posnaniae). 85
Jan Kucharski (Catoviciae). 9
Katarzyna Maksymiuk (Siedlecae). 131
Mieczysław Mejor (Varsoviae). 174
Tomasz Mojsik (Bielostokii) 163
Krzysztof Nawotka (Wratislaviae) 34, 168
Lechosław Olszewski (Posnaniae) 169
Sebastian Ruciński (Bidgostiae). 108
Marek Winiarczyk (Wratislaviae). 151, 177, 190
Justyna Zaborowska-Musiał (Posnaniae) 185
Mateusz Żmudziński (Wratislaviae). 120